

Життя й незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо (переклад Леся Герасимчука)

Данієль Дефо

Життя й незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорка, у його власному викладі

З англійської переклав Лесь Герасимчук

Розділ І. Дитинство та юнацтво

Я народився 1632 року в Йорку в гарній сім'ї, що переїхала до того міста: батько прибув з Бремена й спочатку оселився в Галі. Він доробився чималих статків крамарюванням, а як покинув торгівлю – перебрався до Йорка і вже там побрався з матір'ю, з роду Робінсонів, вельми поважаного в тому краї, а відтак і мене назвали Робінсон Кройцнер, а через те що в Англії звикли всі слова перекручувати на свій штиб, нас тепер називають, – власне ми себе називаємо і пишемось, – Крузо, так і товариші мене завжди називали.

У мене було двоє старших братів, що один з них був підполковником англійського полку інфантерії у Фландрії, яким раніше командував славетний полковник Локарт, і поліг у битві проти іспанців під Дюнкерком. А що сталося з другим моїм братом, я не знаю, так само, як мої батько й матір не знали про мою долю.

Я був третім сином і до справи мене не привчали, а тому змалку в голові думка думкою поганяла. Батько був уже геть старий, але дав мені достатню освіту – вчили мене вдома і в безкоштовній школі. Він хотів, аби я став правником, однак мене вабило тільки море, через що я й пішов проти батькової волі, ба, наказів, а також умовлянь і переконувань матері та друзів, які казали, що це нестримне бажання колись пошиє мене у злидні.

Розумна й поважна людина, батько усіляко намагався відраяти мене від отих химерій. Якось уранці він покликав мене до своєї кімнати, з якої вже не виходив через подагру, і почав мені лагідно вичитувати з цього приводу. Поцікавився, що ще, крім жадоби до блукань, пориває мене з батьківського дому та з рідного краю, де я міг би добре примоститись і ретельною працею доробитися якихось статків та жити собі на втіху. Ще він казав, що на чужину їдуть тільки при лихій годині чи коли хочуть

доскочити великого скарбу, бо там здібна людина може усіляким дивом уславитися, але ж то все не про мене помовка, тому що на мене чекає доля середняка, що, так би мовити, належить до верхньої верстви незаможників, і це, як впливає з його досвіду, найкраще пристановище у світі, котре дає людям щастя – ні тобі злиднів, ні поневірянь, ні труждань, ні страждань посполитого люду, а водночас немає й клопотів, пов'язаних із гордотою, пихою, пориваннями й заздрістю, притаманними панству. Він сказав, що я сам для себе можу вирішити, наскільки приємно так жити, -- ну ось хоч би те, що всі інші люди такому життю заздять; королі часто-густо нарікають на своє безщасне життя, бо їх народжено для великих справ, а вони воліли б опинитися десь посередині між двома крайнощами – поміж ницим і великим; натомість людина, коли молиться, аби не судилися їй ні злидні, ні багатства, вважає саме таке життя щастям.

Він мене нараджав, що всі життєві злигоди випадають або людям можним, або посполитим, а найменше потерпають ті, хто посередині, бо їм і небезпек випадає менше, і доля не така зрадлива, як у тих, хто нагорі, і в тих, хто внизу; та й клопотів і турбот для тіла й душі в них менше, ніж у тих, хто утопає в гріхах, розкошах і витребеньках, з одного боку, і хто бідує через важку працю, нестатки й недосит, з іншого, потерпаючи від трибу такого життя, а всі чесноти й радощі – в тих, хто посередині, і саме на долю середніх статків припадає і мир, і повнява, і поміркованість, і стриманість, і тиша, і здоров'я, і товариськість, всі приємності та всі насолоди – це благословення середнього стану, що його представники в супокій вікують свій вік у цьому світі й лагідно відходять в інший, не виснажуючи себе ні фізичною, ні розумовою працею; не продаючись у рабство за шмат щоденного хліба; уникають лихої години, що роз'ятрює душу й позбавляє тіло спочинку; вони не нудяться з заздрості, їх потай не пече жадоба великих звершень, – натомість вони живуть лагодом, тихомирно прошкують світом, насолоджуються життєвими принадами, позбавленими гіркоти, почуваються щасливими і щодня поглиблюють свій досвід.

По цьому він почав чуйно переконувати мене не переходити на дитячий розум і не напитувати собі лиха, бо це суперечить і природі, і моему походженню; на хліб мені загорювати не треба, бо батько ж подбав би про мене й навернув би на добру путь, про яку оце мені каже, і як мені не поведеться, то така моя доля, а не його пеня, бо він же остеріг мене від напасті, тобто він посприяв би мені, якби я пристав на його умови й лишився вдома, але до від'їзду ніколи не спонукатиме, тому що пуття з того не буде, і на довершення всього батько казав пригадати приклад старшого брата, якого він щиро уговкував не йти на війну в Нідерландах, та дарма – брат подався у військо й поліг у бою, і через це також батько молитиметься за мене й наполягатиме, що якщо я зважусь на таку дурницю, то Бог мене не благословить, і в мене буде час подумати, чом я не прислухався до його поради, проте допомогти мені буде вже нікому.

Остання частина його напучування виявилася справді пророчою, хоча, гадаю, він про це не здогадувався, – натомість я завважив, як ревні сльози текли йому по обличчю, особливо коли він казав про полеглого брата, а коли він говорив про мій час на покуту й про те, що допомогти вже буде нікому, то настільки зворушився, що увірвав

мову й пояснив, що серце йому крається і більше нічого він сказати не може.

На це я щиро розчулився, як і кожний на моєму місці, і поклав собі викинути з думки чужину та загніздитися вдома, як напучував тато. Та ба! Вже за кілька днів усе забулося, і, власне, щоб уникнути батькової налазливої науки, я за кілька тижнів вирішив утекти від нього. А проте зопалу нічого не робив, – дочекався, коли мати буде трохи в ліпшому настрої і сказав їй, що думка мене пориває у світи і вдома я цьому ради не дам, то й краще нехай тато пристане на це й не примушує відмовитися від мрії, адже мені вже вісімнадцять минуло й пізно братися до науки якогось ремесла або йти конторником до повіреного, бо якби я й пішов, то однаково не допрацював би свій термін у хазяїна та утік завчасу, щоб вибратись у далекий плав, – лише вона може переконати тата відпустити мене хоч в одну подорож світами, а тоді, як мені не сподобається, то я повернусь додому й нікуди більш не вирушатиму, і обіцяю тоді припасти до роботи й надолужити згаяний час.

Мати дуже розчулилась і сказала, що з батьком про це розмовляти годі, бо він краще знає, що для мене добре, і ніколи не погодиться на те, що може мені зашкодити, і ще мати здивувалась, як мені таке на думку сплигло після бесіди з батьком, який добирав до мене щонайніжніших слів, – тобто, якщо я хочу зруйнувати своє життя, то на це нема ради, але батьки ніколи на таке не пристануть, і вона сама не хоче потурати мені в цьому, щоб я ніколи не посилався на те, що мати була "за", а батько – "проти".

Хоч мати й відмовилась попросити в батька за мене, вона, як я довідався згодом, усе йому переповіла, і він справді цим перейнявся й сказав їй, зітхаючи: "Удома хлопець міг би бути щасливий, а рушаючи в далекі подорожі, він собі зав'яже світ, і тому я не можу дати на це свою згоду".

З дому я вимкнувся лише за рік, а тим часом затявся братись до якоїсь справи і сварився з батьками, які нехтували моїм бажанням, про котре добре знали. Яюсь, ще й не гадаючи про втечу, я подався до Галу та здибав там приятеля, який збирався пливти до Лондона на батьковому вітрильнику; він узявся намовляти мене пливти з ним та удався до відомого серед моряків спокушання, кажучи, що платити мені не треба, і тоді я вже з батьками не радився і не сповіщав їх, – мовляв, самі довідаються, як треба, – не прохав ні Божого, ні батькового благословення, не дбаючи ні про обставини, ні про наслідки, я, далебі, у лиху годину 1 вересня 1651 року зійшов на облавок вітрильника, що плив до Лондона. Гадаю, так швидко й так надовго пригода ще не падала на молодого авантюриста. Не встиг корабель вийти з Гамбера, як знявся вітер і море заштормило, – я доти у відкрите море не виходив, і мені стало зле і страшно. Аж тепер я замислився над тим, що накоїв, і над тим, як слушно карає мене небо за підступну втечу з батькового дому й нехтування обов'язками. Відразу пригадалися добрі поради батьків, таткові сльози й благання матері, а сумління, – щоправда, ще не так сильно, як згодом, – мучило мене за зневагу до порад і за порушення зобов'язань перед Богом та батьком.

А шторм дедалі дужчав, і хвилі вивищувались, хоча й не сягали так високо, як я неодноразово бачив згодом чи, навіть за кілька днів; проте мені як молодому

мореходові й того вистачило, бо нічого схожого я доти не бачив. Щойно здіймалася хвиля – я чекав, що вона нас поглине, щойно корабель падав, як мені здавалось, у западину між хвилями – я думав, що ми вже не впливемо звідти, – я терпів ту муку й подумки раз по раз присягався, що якщо Бог зглянеться і врятує мені життя у цій подорожі, якщо моя нога знову ступить на суходіл, я відразу повернусь додому до батька і до кінця своїх днів не сідатиму на корабель, слухатимусь татка і не наражатимусь на таку біду. Тепер я живцем зрозумів слушність таткових міркувань про благо пересічного життя, як просто і зручно він жив, не наражаючись ні на шторм у морі, ні на клопоти на березі, то й вирішив як прикаяний блудящий син повернутися до батьківського додому.

Це такі слушні думки й погадки завдавав мені шторм, доки не вщух, але наступного дня вітер заліг, море стихилося, і я почав поволі звикати, хоча настрій лишався гнітючий та цілий час піднуджувало, але проти вечора розхмарилося, і на схилку сонця встановилася чарівна безвітряна погода; сонце зайшло та вранці схопилося геть чисте й сяло при лінивому вітрі та спокійному морі, – такої краси я ще не бачив.

Я виспав цілісіньку ніч, і більше мене не нудило; у бадьорому настрої я подивляв неозоре море, яке так страшно штормило учора і яке так лагідно покоїлося зранку. Аж тут, ніби бажаючи мої добрі наміри звести нанівець, приятель, який підмовив мене у цю плавбу, підійшов і сказав, поплескуючи по плечі: "Агов, Бобе, як тобі по всьому ведеться? Їй-бо, ти перелякався, коли вітерець повіяв". "Вітерець?" – перепитав я, – "та ж то був справжнісінький шторм". "Шторм? Помиляєшся", – відповів він. "Ти називаєш це штормом? Байка! Аби ж нам вітрильник добрий та морська просторінь!... Ми б ці подуви вітру й не помітили, а ти ж досі плавав лише у прісних водах, Бобе. Дай нам добре судно та більше простору, і ми такого шквалу й не помітимо. Ти ще не звик до моря, Боб. Ходімо краще вип'ємо по келиху пуншу та про все забудем. Ач, яка днина сьогодні?" Одно слово, не буду я розводитись про сумні справи: ми вчинили так, як роблять усі моряки, тобто приготували пунш, і я напідпитку втопив у ньому хвиливу свою покуту, розмірковування про свою поведінку та приречення на майбутнє. Тобто, щойно море уляглося – гладінь після шторму, – мої думки більш не пошибали одна одну і страх загинути у проглубі морському минувся; відтак повернулися всі мої давніші бажання, а розпачливі присяги та обітниці забулись. Звичайно, вряди-годи я поринав у роздуми й спливали навіть поважні думки, але я їх позбувався, гнав від себе, як джумку, і тим паче за чаркою в теплому товаристві більше за те не журився, – сумління я поборов днів за п'ять-шість, що й треба було юнакові, якому воно заважало. Проте ще одна тяжка спроба чигала попереду, й Провидіння, своїм трибом, вирішило позбавити мене виправдання, бо як не збагнув я, що то сталося моє вибавлення, то тепер і найзапекліший ланець серед нас визнав би, що тепер ішлося про достеменну небезпеку й милосердя.

На шостий день плавби ми прийшли на Ярмутський рейд: погода була гарна після шторму, однак через супротивний вітер пропливли ми мало. Довелося стати на якорі й чекати сім-вісім діб, доки вщухне супротивний південно-західний вітер; за цей час на

рейд прийшло чимало суден з Ньюкаслу, бо тут зручно чекати на ходовий вітер, щоб зайти в гирло річки.

Краще, звісно, було б там довго не стояти і з припливом пройти річкою вище проти течії, але ж вітер свіжішав і за чотири-п'ять днів лише подужчав. Втім, вважалося, що Ярмутський рейд такий же надійний прихисток, як і порт; тобто стоянка добра, якірно-швартове знаряддя міцне, і тому наші люди не турбувались і не чекали на небезпеку, а просто морським звичаєм бавились на дозвіллі; аж оце ізранку восьмого дня вітер ще подужчав, і нам довелося гуртом прибирати стеньги та ключувати вітрила від негоди, аби судно встояло. Опівдні море вже бурхало, хвилі вкривали то бак, то заливали облавок і пару разів здалося, що зірвало кітву; тоді капітан наказав віддати становий якір, що дало нам змогу витравити линви до решти й триматися проти вітру на двох якорях.

Тим часом шторм розшалів нежартома, і я побачив жах та подив навіть на обличчях обметаних моряків. Капітан, бита голова, кілька разів проходив повз мене, коли заходив чи виходив з каюти, і чулося, як він бурмотів: "Господи, змилуйся над нами! Прийшла на нас остання година!" і т.д. Як почало бурхати, я ні в сих ні в тих нишком лежав у каюті третього класу; вертатися до каяття не міг, бо сам же його і зневажив; гадалося, що гіркота смерті вже позаду та що такого більш не буде, аж коли повз мене пройшов капітан і проказав, що нам кінці вкрай, я нажахався. Я вийшов із каюти й почав роздивлятися: такого страху я ще не бачив – на нас накочувалися хвилі заввишки з гору та що три-чотири хвилини обвалювались на нас, і всі ми насправді біду бідували; матроси на двох узаміть навантажених кораблях поруч зрубали всі щогли до самого покладу; хтось із наших закричав, що корабель за милю попереду потонув. Ще два судна, на яких не лишилося жодної щогли, зірвало з якоря і винесло з рейду у відкрите море на поталу вітру. Незавантаженим суднам повелося краще, бо вони маневреніші, але двоє-троє з них теж винесло в море, і вони провітрилили повз із самим шпринтовим вітрилом.

Надвечір помічник капітана та боцман узялися просити капітана дозволити їм зрубати фок-щоглу; капітан затявся, але боцман доводив, що як її не рубати, судно потоне, і той погодився; коли фок-щоглу зрубали, ґрот-щогла почала хитатися й розхитувати судно, і довелося зрубати і її, оголивши поклад.

Уявіть-но собі мій тодішній стан: юний мореплавець, котрий мало що й знав про таку біду. Оповідючи нині про тодішні свої думки, маю сказати, що мене вдесятеро більше за смерть лякали колишні мої переконання, котрі й призвели до згубних рішень; і це, і переляк від шторму довели мене до неопisanого стану. Але найгірше чигало попереду: шторм так шалів, що й бувалі у бувальцях моряки такого не бачили. Наше судно було гарне, але перевантажене, і тому нековирно перехняблювалось із боку на бік на хвилях, а моряки раз у раз зойкували, що ми тонемо. Може, на своє щастя я не усвідомлював, що означає потонути в таку негоду, але мені пояснили згодом. Однак шторм був такий лютий, що я став свідком рідкісного явища: капітан, боцман і ще дехто, більш тямущий за інших, молились, щомиті чекаючи на потоплення.

А посеред ночі додалася ще одна біда: матрос спустився в трюм і виявив течу, а другий доповів, що в трюмі води на чотири фути. Усіх гукнули до помпи. Коли я це почув, у мене ніби на серці похололо, і я – як сидів у каюті на койці, так і впав на спину. Але матроси мене розштовхали й сказали, що досі я бив байдики, а тепер можу, як і всі, покачати, – я схопився на рівні ноги, побіг до помпи й завзявся працювати. Під цю пору капітан побачив, як кілька легких вуглевозів не подужали далі боротися зі штормом, знялися з якорів і пішли далі у відкрите море саме повз нас, і наказав гарматним пострілом просигналізувати про біду. Я тоді ще на сигналах не розумівся й подумав, що або наше судно розбилось або ще щось страшне скоїлося. Себто, я так перестрашився, що знепритомнів. Тоді кожен дбав про своє життя, і нікому не було ніякого діла до мене, – просто інший матрос став на моє місце біля помпи, ще й посунув ногою й покинув лежати, гадаючи, буцім я вмер, і тільки-но згодом я прийшов до тями.

Ми помпували далі, але вода в трюмі прибувала, і стало зрозуміло, що корабель потоне, і хоча шторм поволі слабшав, до порту ми не дотягнули б, і капітан продовжував стріляти з гармати, закликаючи на допомогу, і незавантажене судно, якому вдалося попереду нас видістатися з найнебезпечнішої зони, надіслало нам рятувальну шлюпку. Наражаючись на небезпеку, шлюпка допливла, але ні ми не могли сісти в неї, ні вона не могла триматися біля нашого борту; аж оце, ризикуючи задля нас життям, шлюпкарі прилягли на весла, і нашим вдалося з корми кинути їм кінець із буєм, якомога попустивши линву; веслярі той кінець насилу й з багатьма ризиками упіймали, і ми підтягли їх до корми та нарешті гуртом посідали в шлюпку. Коли всі умостились, то зрозуміли, що допливти до незавантаженого судна не вдасться і вирішили – нехай шлюпка пливе за хвилями, а ми вже тільки якомога скеровували її до берега; наш капітан тоді пообіцяв їхньому капітанові відшкодувати вартість шлюпки, якщо вона розіб'ється в березі; отак ми й ішли на північ – трохи хвилі штовхали, трохи ми веслували – до самого Вінтертон Неса.

Десь через чверть години ходу ми побачили, як наш корабель потопає, і тоді я вперше збагнув, що це таке, коли корабель тоне в морі. Мушу визнати, я насилу підвів очі й подивився, коли матроси закричали що судно тоне, бо відколи мене затарабанили в шлюпку, мені серце упало – і від переляку, і від жахів у голові, і від думок про моє майбутнє.

Тим часом матроси щосили веслували до берега, а коли хвиля підносила нас угору, ми бачили дуже багато людей, які бігли прибережжям, готуючись нам допомогти, коли ми допливем, проте відстань до берега скорочувалась дуже й дуже повільно, й причалити вдалося лише після вінтертонської ліхтарні, де берег спадає до Кромера і вітер вже не так відчувається. Тут ми й пристали, безпечно видісталися на берег і подалися пішки до Ярмута, де і магістрати, і купці та судновласники вельми прихильно поставилися до потерпілих, дали дах над головою та досить грошей, аби дістатися до Лондона чи Гала, як кому до вподоби.

Якби мені хоч тоді вистачило глузду вернутись до Гала й додому, я був би щасливий, а мій батько, як у притчі нашого милостивого Спаса, зарізав би для мене

вгодоване теля, бо він чув, що корабель, на якому я відплив, зазнав трощі на Ярмутському рейді, а про те, що я не потонув, довідався дуже нескоро.

Проте лиха доля тупо й необорно підштовхувала мене і, – хоча деколи лунав остережний голос розуму та з'являлись тверезі міркування з приводу повернення додому, – мені забракло сил проти неї. Не знаю, як назвати, але це, либонь, не таємнича невідпорна спонука, що примушує нас ставати знаряддям власної загибелі, хоча усе ніби й перед віччю, і ми з розплющеними очима линемо на загибель. Не міг я втекти від своєї щербатої долі, а вона змушувала мене ставити чоло спокійним розважанням і доказів із давніх моїх роздімів, силувала забути наочну науку, яку я здобув під час першої своєї спроби..

Мій товариш, син власника судна, який за першим разом мене загітував, свій запал втратив. В Ярмуті нас оселили в різних місцях, тож ми здибалися лише за два-три дні, і я помітив, що тон його змінився на меланхолійний; він хитнув головою, привітався, пояснив батькові, хто я такий та як я спробував вийти в море, аби далі їхати на чужину, а батько його звернувся до мене поважно і турботливо: "Юначе, більш ніколи не ходіть у море: вважайте це простою й наочною прикметою того, що вам не слід ставати мореплавцем". "Чому? – не погодився я. – Ви теж більше не подастесь у море?" "Зі мною інша справа, – відповів він, – це моє покликання, а отже – мій обов'язок, а вам під час пробного плавання Небо дало скуштувати, що на вас чекатиме, якщо ви не оступитесь. Можливо, саме через вас з нами усіма це й сталося

— Це інша річ, – відповів він.— Це мій фак і, виходить, мій обов'язок, а ви пустилися в море на спробу. Отже, небо дало вам покуштувати того, чого ви повинні чекати, якщо будете стояти на своєму. Може, все це сталося з нами через вас, як з Йоною, котрий тікав на кораблі у Таршіш. Будь ласка, – вів він далі, – скажіть, чим ви займаєтесь і з якого приводу пішли у море?" Тоді я розповів йому трохи про себе, а наприкінці його огорнув дивний запал: "За які прогріхи, – мовив він, – цей миршавець потрапив на мій корабель? Відтепер я ні ногою на один корабель із вами навіть за тисячу фунтів". Зрозуміло, цей вибух почуттів у нього стався через втрати, на які він наразився, але наразі перебрав зі мною міру. Після цього він розмовляв зі мною поважно, закликав повернутися до батька й не спокушати Провидіння, яке може знищити мене, бо очевидно, що рука Неба проти мене. "Повірте, юначе, – сказав він на завершення, – якщо ви не повернетесь, то скрізь, куди ви не прямуватимете, на вас чинатимуть небезпеки й розчарування, доки не справдяться всі слова, мовлені до вас батьком".

Незабаром по тому ми розпрощались, бо мені не було чого йому сказати, і я його більше не бачив і подальшої долі не знаю. Щодо мене, то якийсь гріш у мене в кишені був і я подався до Лондона суходолом; і дорогою, і вже у Лондоні в мені точилася боротьба щодо подальшого життя – вертати додому чи знову пускатися в море.

Щодо повернення додому, то всі розумні аргументи заглушувалися відчуттям сорому, бо я відразу уявляв як мене візьмуть на глум сусіди, і мені буде ніяково дивитися не тільки на батьків, але й на чужих людей, і, дійсно, згодом я часто спостерігав, наскільки безглуздою та ірраціональною буває людська вдача, передусім у

молоді, і те, чим вони при цьому керуються, – тобто грішити не соромляться, а соромляться покути, не соромляться робити якусь дурню, а соромляться повернутися до того, за віщо їх можна було б вважати розумними.

Якийсь час я так і перебував, не знаючи, на яку стати та як жити далі. Ні за віщо не хотілося вертати додому, і помалу стиралися з пам'яті спогади про біду, а з тим – і бажання повертатися слабло, аж нарешті я ті думки покинув і почав розмірковувати про подорож.

Розділ II. Рабство і втеча

Та сама негода, що й уперше поривала мене до втечі з батьківського дому, накинула мені шалену й нестравну ідею про збагачення, настільки втовкмачила мені ці химерії, що я ніби оглух до щирої поради, умовлянь і навіть батькової заборони... отож та сама негода під'юдила мене на зовсім пропаще діло, і я зійшов на облавок судна, яке прямувало до берегів Африки, або, як це просто називали наші моряки, вирушив до Гвінеї.

На превеликий жаль, у цих виправах я не наймався матросом, бо хоч і праця важка, але я навчився б матроської професії і міг би згодом дослужитися до чину помічника капітана, лейтенанта флоту або й капітана. Проте судилося мені завжди обирати щось гірше, як і в цьому випадку, бо маючи гроші в кишені та добру одіванку, кортіло зійти на облавок джентлменом, – тому ні до якої справи я на кораблі не пристав і нічого не навчився.

У Лондоні мені судилося пристати до доброго товариства, що не часто випадає таким лайдакам, як я; чорт на таких при кожній нагоді настановляє пастку, проте в мене вийшло інакше. Спочатку я познайомився з капітаном судна, який вже ходив до берегів Гвінеї, – йому там поталанило, і він знову лаштувався туди плисти. Йому сподобалося балакати зі мною, і виявилось, що це наруч: почувши, що я плекаю надію побачити світ, він запропонував рушати разом з ним задарма, сказавши, що я буду йому товаришем у кают-компанії і компаньйоном, а якщо я візьму з собою щось на продаж, то зможу ще щось торгувати та взяти з того барिश.

Я ухопився за цю пропозицію, потоваришував із сумлінним і чесним капітаном та вибрався з ним у далекий плав, прихопивши дешицію до продажу, а завдяки безкорисливості й дружбі капітана ще й добряче на тому торгував: як порадив мені капітан, я фунтів на сорок понакуповував різні цяцьки та дріб'язок. Я написав до родичів, і родичі допомогли мені зібрати ці сорок фунтів, якось вплинувши на батька, чи, принаймні, на маму, аби вони дали хоч таку суму на першу виправу.

З усіх своїх пригод, либонь, лише цю виправу я назвав би вдалою, і цим я завдячую чеснотам мого друга капітана, що під його орудою я придбав знання з математики та навігації, навчився креслити на мапі курс корабля, вести спостереження, тобто засвоїв підвалини науки моряка; йому було приємно вчити мене, а мені – приємно вчитись; цебто за час виправи я став і моряком, і купцем; мій виторг за крам склав п'ять фунтів

дев'ять унцій золотого піску, що за нього в Лондоні мені дали майже триста фунтів стерлінгів, – оце ж відтоді з'явилися у мене марнолюбні мрії, які згодом привели мене до руїни.

Звичайно, бувало, що і в цій виправі мені не таланило, передусім через гарячку: стояла страшна спека, а торгували ми на узбережжі між 15° північної широти та екватором.

Так я налаштувався на торгівлю з Гвінеєю, а що мій друг капітан, на превеликий жаль, помер після повернення додому, я вирішив знову піти в такий самий рейс на тому ж судні, яким наразі кермував помічник капітана у попередній виправі. Але ще ніхто досі в таке клопітне не вбирався: ціла купа нещастя, хоча я з собою й 100 фунтів не взяв зі свого баришу, віддавши 200 на збереження удові капітана, жінці вельми порядній у стосунку до мене. Почалося з того, що – ще й на світ не заводилося – наш корабель, що йшов курсом на Канарські острови або, радше, між Канарами та африканським берегом, раптом почав під усіма вітрилами гонити турецький капер із Сали^[1]. Рятуючись, ми також напнули всі вітрила, які тільки могли витримати наші реї та щогли; водночас побачили, що пірати нас наздоганяють і напевно доженуть за кілька годин, то й почали лаштуватися ми до бою, при тому, що в нас було дванадцять гармат, а в розбійників – вісімнадцять. Біля третьої години дня пірати дорівнялися до нас, але через помилку опинилися на траверзі не корми, а квартердеки, й тому ми відразу розвернули вісім гармат і ушкварили по них випалом; пірати відповіли нам гарматним вогнем і пострілами з ручної зброї двохсот стрільців на облавку, а тоді повернули під кутом до нас. У нас нікого не зачепило, і всі трималися гурту. Пірати готувались до нового нападу, а ми до – відсічі. Тепер пірати зайшли з другого боку квартердеки та вдалися до абордажу: шістдесят нападників на покладі відразу заходилися тяти й рубати вітрила й снасті. Ми зустріли їх шротом, дрітками, пороховими скриньками з сіканцями тощо і двічі звільняли очищували від них облавок. Аби далі не розводитись про ці сумні події, скажу лишень, що корабель наш далі пливати вже не міг, троє матросів полягло, а восьмеро дістали поранення, і через це довелося нам здатись і перетворитися на в'язнів у берберському порту Сала.

Моє ув'язнення виявилось не таким жахливим, як я спершу побоювався: мене, на відміну від решти, не доправили у столицю до султана, бо капітан капера вирішив залишити мене в себе як трофей, тому що йому для роботи знагодився саме такий молодий і моторний невільник. Отак я враз перетворився з купця на жалюгідного раба, і це достоту приголомшило мене, – я знову пригадав батькові пророчі слова, що буде мені біда й нікому буде мене рятувати; все справдилося, бо гірше й бути не могло: адже рука Неба лягла на мене та й по всьому, та, на жаль, як ви побачите з подальшої оповіді, це я тільки скуштував, що таке справжнє лихо.

Мій новий патрон або хазяїн забрав мене до свого дому, і в мене жевріла надія, що от вирушить він знов у море, візьме мене з собою, і колись іспанський чи португальський військовий корабель захопить піратське судно, а мене випустять на волю. Та надія хутко змарніла, тому що він вирушив у море, а мене залишив на березі

доглядати садок і поратися разом із іншими невільниками вдома, а коли повернувся додому, то звелів перебратися до каюти й доглядати судно.

Я обернув усі свої думки на втечу та на те, як це зробити, але нічого путнього не придумав, нічого справді реального, та й умовитися не було з ким – аби ж хоч хтось із моїх краян трапився серед невільників, – чи англієць, чи ірландець, чи шотландець, – а так я одним-один як пучка; і так упродовж двох років мене тільки мрії поривали, бо просвітку не було жодного.

Аж за два роки трапилася нагода, що відродила давню думку про спробу втечі. Патрон затримався вдома довше, ніж звичайно, і не споряджав свій корабель, – дейкали, що через брак грошей, – бо пересічно раз чи двічі на тиждень або й частіше у погоду він брав судновий пинас і рибалив на рейді, а веслярами тоді були ми з парубком Мареско; через це він інколи посилав мене зі своїм родичем-мавром, та парубком Мареском, як його називали, наловити риби.

Якось погідного ранку ми вибралися рибалити, але заліг такий густий туман, що ми за півліги не бачили берега: усю добу ми надсадно веслували без жодних орієнтирів, і аж наступного ранку з'ясували, що рухалися ми не до берега, а від берега, і наразі відстань вже становила дві ліги. І важко було, і ризиковно, але, попри горовий вітер, ми дісталися до берега, добряче при цьому зголоднівши.

Наш патрон зважив на цей урок і вирішив надалі ретельніше дбати про себе: без компасу й провіянту він більше не попливе рибалити на баркасі з нашого англійського корабля, котрий він захопив; він наказав своєму корабельному теслі, теж невільникові-англійцеві, він наказав спорудити посеред баркаса, як на барці, невеличку кают-компанію чи каюту з місцем позаду для стерничого й керування ґроташкотом, а попереду – для одного-двох матросів, аби давати раду вітрилам. На судні був бермудіан або трикутне вітрило, як ми його ще називали, а утлеґар перекидався над дашком затишної низької каюти, в якій стояла ліжниця для капітана, місце для одного-двох невільників та стіл, аби їсти на ньому, з шафками на пляшки з улюбленими напоями, хліба, рису та кави.

Ми часто виходили рибалити на цьому баркасі: хазяїн завше брав мене з собою, бо я був найвправнішим рибалкою. Якось він захотів покататися та порибалити на баркасі з двома-трьома поважними місцевими маврами та взявся ретельно до цього готуватися: ще з ночі надіслав на облавок побільше провіянту та наказав мені взяти три фузеї з порохом і шротом з корабля, бо вони і рибалитимуть, і полюватимуть на птахів.

Я усе виконав, і зранку взявся чекати: баркас вимитий, майорять вимпел та прапорці, все готове для гостей, аж оце згодом хазяїн зійшов на облавок сам і сказав, що гостей не буде, тому що в них виявилися пильні справи, а мені разом з матросом і хлопцем загадав, як зазвичай, вийти в море на баркасі й наловити риби, бо на вечерю до нього прийдуть друзі, – щойно наловлю – нести додому, і я почав лаштуватися до риболовлі.

І тоді мені знову сяйнула колишня думка про свободу, бо тепер у мене і суденце було для цього; тільки-но хазяїн пішов, я почав готуватись, однак не до риболовлі, а до

тривалої подорожі, хоча і в думці не покладав, куди кермувати, – тікати звідси куди очі світять.

Спершу я мав затуманити мавра, аби занести провіант на облавок, тому що нам треба запастись їжею, бо годиться об'їдати хазяїна. Той погодився й приніс у човен кошик з галетами або сухарями і три глеки прісної води. Я знав, де патрон приховав пляшки, награбовані в англійців, і попереносив їх до човна, доки мавр перебував на березі, – так наче це давніший запас хазяїна. До човна я також поклав кусень воску фунтів на п'ятдесят шість завважки, добрячий жмут мотузу, тесак, пилу та молоток, які згодом вельми знагодились, надто віск для свічок. Потім я ще раз обійшов мавра: йому на ім'я було Ішмаель, а звали його М'юлі чи Мелі; отож я звернувся до нього: "Слухай-но, Мелі, у нас на облавку хазяїнові рушниці, то чи не принесеш ти до них пороху й шроту? Раптом нам вдасться підстрелити для себе кілька кроншнепів або бекасів, у хазяїна, я знаю, є порохівня на кораблі". "Атож, – погодився Мелі, – зараз принесу"; і справді приніс та поклав до човна шкіряну торбу з понад півтора фунтами пороху й ще одну таку з 5-6 фунтами шроту та трохи куль. А я тим часом знайшов трохи пороху хазяїна в кают-компанії й пересипав його до пляшки в ящику, рештки напою з якої я перелив до іншої пляшки, і з цим припасом ми вийшли з порту рибалити. У дозірній башті біля входу до порту нас знали і не звернули на нас уваги; відійшовши десь на милю від берега, ми згорнули вітрило і взялися рибалити. Вітер був норд-норд-ост, що мені не пасувало, бо при південному вітрі я напевне доплив би до берегів Іспанії чи принаймні до Кадіської затоки; Одначе я намірився, який би не віяв вітер, тікати з цього жахливого місця, а там – що буде то й буде.

Ми трохи порибалили й нічого не впіймали, бо коли в мене риба клювала, я її не брав; тоді я сказав мавру: "Риба тут нейметься, ми панові нічого так не наловимо, – треба стати далі". Мавр ніякої каверзи не завважив, згодився і, стоячи на носі, напнув вітрила, а я постернував човен ще на лігу далі в море, спинив баркас, буцім щоб рибалити, а тоді передав стерно хлопцеві, наблизився до мавра ззаду, ніби по щось нахилився, зненацька захопив його трохи нижче пояса та кинув з облавку в море. Він одразу випірнув, бо чудово плавав, і взявся гукати, аби я його витяг, і він зі мною світ за очі попливе. Вітерець ледь повівав, і мавр хутко наздоганяв човен, через що я приніс із каюти мисливську рушницю, наставив на нього й сказав, що я його досі не чіпав і далі не завдам шкоди, якщо він заспокоїться: "Із вас добрий пливець, на морі штиль, тож пливіть до берега, і я вас не чіпатиму, але якщо наблизитесь до човна, прострелю вам голову, бо я хочу на волю"; і мавр тоді поплив до берега й безсумнівно досяг його, тому що пливець із нього й справді чудовий.

Я цілком міг би й мавра взяти з собою, а хлопця втопити, але в мене довіри до мавра не було. Відтак я звернувся до хлопця, якого звали Зурі: "Якщо ти будеш мені відданий, я зроблю з тебе велику людину, а як не зложиш мусульманським звичаєм присягу, – тобто клянучись бородою Магомета і його батька, – я й тебе кину в море". Хлопець усміхнувся до мене й відповів настільки цнотливо й щиро, що я не міг йому не повірити, – він присягнув мені на вірність і їхати зі мною хоч світ за очі.

Доки мавр мене міг бачити, я стернував у відкрите море з навітряного боку, аби гадали, буцім ми прямуєм до Протоки[2] (що, звичайно, зробив би кожен при здоровій тямі), тому що ніхто й у думці не покладав би, що ми подамось на південь, до варварських берегів, де юрми негрів на каное оточили б і знищили нас, де, тільки-но ми ступили б на землю, нас пожерли б дикі звірі або ще безжальніші дикуни в людській подобі.

Але щойно посутеніло, я змінив курс і постернував на зюйд-зюйд-ост, ідучи здовж берега; завдяки сильному ходовому вітру й спокійному морю ми йшли настільки добре, що наступного дня, о третій годині, коли я вперше побачив землю, судно перебувало на відстані принаймні півтора миль на південь від Сали, далеко за межами володінь султана Марокко чи тамтешніх королів, бо людей не було видно.

Мені маври завдали такого жаху, і я так боявся потрапити їм до рук, що не дозволяв собі ні зупинятись, ні виходити на берег, ні закинути кітву; гожий вітер віяв п'ять днів, а тоді звернув на південь, і я виснував, що ймовірні переслідники тепер припинять гонитву, та вирішив підійти до берега та стати на якорі у гирлі річечки, – невідомо, що за річка, де це, на якій широті, в якій країні, який народ тут живе та як називається річка. Я не бачив і особливо не поривався бачити людей, – мені потрібна була тільки прісна вода. Ми ввійшли в бухту ввечері і домовилися, щойно посутеніє, плавання дістатися до берега й розвідати довкілля, але, щойно залягла темрява, з берега почав долимати жахливий гавкіт, ревіння й виття якихось диких створінь, і бідолашний хлопчик ледь не вмер з переляку й благав не сходити на берег, доки не розвидниться. "Гаразд, Зурі, – відповів я, – хай буде, але вдень ми, може, побачимо людей, що будуть гірші за левів". "А ми – бабах! – засміявся Зурі. – І вони – навітіача!" Таким англійським волапюком Зурі спілкувався з невільниками. Я зрадів, що хлопець звеселився і, щоб ще підбадьорити, дав хильнути з пляшки з ящика патрона. Зрештою, порада Зурі була доречна, і я згодився. Ми закинули кітву й нишком перечекали ніч, не склепивши повік, тому що через дві-три години після того, як ми стали на якорі, на берег повиходили величезні незнані створіння, кидалися у воду, борсались і обливались, насолоджуючись прохолодою, і при тому нечувано гидко вили та зіпали.

Зурі жахливо перепудився, і я також, а надто ще тоді, коли почули, що одне страхопудало пливе до нашого човна: ми не бачили його, але за фурканням вирішили, що це роззлючений монстр. Зурі сказав, що це лев, і я припускав те саме; бідолашний хлопчина кричав, що треба витягти кітву й веслувати геть звідси. "Ні, – заперечив я, – ліпше попустити линву з буєм і відпливти далі в море. Вони не зможуть нас далеко переслідувати". Не встиг я це вимовити, як невідома істота опинилась на відстані довжини двох весел від баркаса, що мене здивувало; я відступив до дверей каюти, узяв рушницю і вистрелив у неї, після чого страховище повернуло і попливло назад до берега.

Після пострілу чи його відгуку знявся несписаний зойк, гидотні крики та виття у березі й далі вглиб суходолу, бо, либонь, ці істоти з таким зустрілися вперше; це остаточно переконало мене, що годі думати уночі висідати на берег, а як удень там

дати собі ради також ще невідомо, тому що є небезпека потрапити або до рук дикунів, або на поталу левам і тиграм, – принаймні ми обоє це розуміли.

Хай там що, але десь нам треба вийти на берег по воду, бо не лишилось на човні ні пінти, але ж хтосьна коли й де це зробити. Зурі сказав, якщо я дозволю йому зійти з глеком на берег, він пошукає й принесе воду. Я спитав, чому він, а не я, – нехай він посидить у човні. Хлопець відповів з таким почуттям, що назавжди привернув мене до себе: "Якщо це дикуни, з'їдять мене, а не вас". "Гаразд, Зурі, – я йому на те, – підемо обоє, а якщо прийдуть дикуни, ми їх повбиваємо, і нікого з нас вони не з'їдять". Я дав хлопцеві галету поїсти і запити зі згаданого ящика хазяїна; відтак ми зіскочили у воду, підтягли човен якомога ближче до берега й вийшли з моря зі зброєю та двома глеками на воду.

Я не хотів спускати очей з човна, бо, бува, припливуть річкою у каное дикуни, аж ось хлопець побачив за милю від берега низькоділ, почимчикував туди, і незабаром вже біжить назад до мене. Я гадав, що за ним женеться дикун або що його перелякав якийсь дикий звір, і побіг йому на допомогу, але вже зблизька побачив на плечах у нього вбите якесь створіння, схоже на зайця, але іншого кольору і з довшими ногами; ми обоє зраділи цій удачі, бо м'ясо виявилось дуже смачне, проте найбільш радісною стала звістка, що Зурі знайшов добру воду й не бачив дикунів.

Згодом ці клопоти про воду виявились зайвими, тому що морський приплив далеко в річечку не заходив і трохи вище гирла вода лишалась прісна після відпливу, – тож ми наповнили глеки, поласували упольованим зайцем і приготувались рушати далі, не знайшовши слідів людини у цій місцині.

До цього берега я вже колись причалував й знав, що неподалік лежать Канари та острови Зеленого Мису; в мене наразі не було спостережних інструментів, щоб визначити нашу широту, а широту островів я просто забув, і тому не знав, де їх шукати чи в якому напрямі хоч плисти, бо інакше я їх вже знайшов би. Я сподівався, що, йдучи здовж берега, я добудуся до зони, де торгували англійці, а там вже якесь їхнє торгове судно нас врятує та забере з собою.

Я прикинув, що ми знаходимося між володіннями султана Марокко та краєм негрів; у цій відлюдній пустелі живуть хіба що дикі звірі: негри боялись маврів і подались далі на південь, а маври не схотіли селитися тут через неродючий ґрунт, а ще і негри, і маври пішли звідси через тутешнє засилля тигрів, левів, леопардів та інших страшних створінь; маври сюди приходять лише полювати у складі 2000-3000 душ – цілим військом; і справді протягом якихось ста миль удень ми бачили тільки безлюдну пустелю, а вночі чули виття та ревіння диких звірів.

Удень мені зо два рази привидівся Тенерифський шпиль, верховина гори Тенерифе на Канарах, і з надією потрапити на ті острови я спробував с керувати до них баркас, але він був замалий, і супротивний вітер та високі хвилі змарнували мої сподівання, – тож довелося, як і перше, триматися здовж берега.

Дорогою кілька разів треба було приставати до берега, щоб набрати прісної води, якось уранці ми закинули кітву під високою кручею й чекали на приплив, аби підійти

поближче до берега. Зурі мав гостріше око, ніж я, і тихцем мені гукнув, що краще нам відійти від берега. "Оно, – показує, – на схилі горбка міцно спить монстр". Я поглянув, куди він показував, і справді побачив почвару: страшний величезний лев лежав у березі в затінку кручі. "Зурі, – наказав я, – йди на берег та вбий його. Зурі перелякано пробелькотав у відповідь: "Я – вбити? Він з'їсть мене одним ротом", – він хотів сказати: за один ковток.

Тоді я тільки наказав йому лежати тихо, взявши найбільшу рушницю, майже калібру мушкета, просунув у нього добрячий заряд пороху, два сіканці[3] й поклав додолу, другу я зарядив двома великими кулями, а в третю (у нас було три рушниці) – п'ять дрібних куль. Я добре намірився з першої рушниці левові в голову і вистрелив, але він лежав, затуляючи лапою носа, й сіканці розстрожили йому кістку біля коліна. Лев спершу із ревом схопився, але через перебиту лапу знову гепнувся, а тоді підвівся на трьох лапах і рева заревів так, як я ніколи не чув. Трохи здивувавшись тим, що не поцілив йому в голову, я тут-таки вхопив другу рушницю і, хоч лев рушив з берега, знову вистрелив і поцілив у голову; тепер я з приємністю спостерігав, як він упав упав і майже не шумів, борючись зі смертю. Тут Зурі посмілішав й просив дозволу зійти на берег. "Ну, йди вже, погодився я; хлопець стрибнув у воду і, взявши водноруч малу рушницю, поплив, нагрібаючи другою рукою, до берега, поближче до звіра, а тоді притулив дуло левові до вуха і вистрелив, добиваючи звіра.

Полювання гарне, але ж дичина ця неїстівна, і я дуже шкодував, що ми змарнували три заряди пороху на не потрібну нам тварину. Натомість Зурі сказав, що йому дещо треба, повернувся на баркас і попросив тесак. "Нащо, Зурі?" – поцікавився я. "Відрубати голова", – відповів той. Проте Зурі не подумав відрубати голову – лише лапу; оту величезну лапу він і приніс на човен.

А я подумав, що нам знагодиться лев'яча шкура, і вирішив здерти шкуру, якщо вдасться. Отож заходилися ми з Зурі працювати: Зурі краще умів білувати, бо я на цьому зовсім не знався. Ми поралися цілий день, аж нарешті зняли шкуру, розіклали її на даху каюти, сонце за два дні її висушило, і згодом вона мені стала за постілку.

Розділ III. Потерпілі від розбиття на пустельному острові

Після зупинки ми днів десять-дванадцять пливли на південь, заощаджуючи провіант, що почав вичерпуватися, і на берег зіходили лише по прісну воду. Я прагнув дсапб до річки Гамбія або Сенегал, себто поближче до Зеленого Мису, де сподівався зустріти європейське судно, бо інакше казна, куди прямувати – або шукати острови, або гинути серед негрів. Я знав, що всі судна з Європи до Гвінеї, Бразилії або Ост-Індії проходили повз Зелений Мис або тамті острови, тобто моя доля наразі залежала від одного – або зустрінеється якесь судно, або смерть.

На свій задум я поклав днів десять, і ось помітив, що земля, яку ми минали, залюднена; у двох-трьох місцях ми бачили на березі людей, які дивилися на нас, а самі

всі були геть чорні й голі. Якось я хотів зійти на берег до них, але мій добрий радник Зурі застеріг: "Не йдіть, не йдіть!" Однак я підвів баркас ближче до берега, аби порозмовляти з ними, і побачив, що вони чималий шмат дороги біжать берегом паралельно до човна. Зброї у них в руках я не завважив, лише в одного був якийсь довгий тонкий патикщо його Зурі назвав списом й попередив, що вони кидають його дуже далеко та влучно; тож я тримавсь віддалеки й розмовляв з ними на мигах, показуючи, що нам потрібна їжа, а вони тоді показали, щоб ми зупинились, і нам принесуть їжу. Щойно я опустив вітрило й ліг у дрейф, двоє чоловіків десь побігли й менше, ніж за півгодини, принесли два кусні сушеного м'яса й трохи зерна, яке вони там вирощують, але що воно таке ми до пуття не знали; нам, звичайно, це було потрібно, але казна як оте взяти, бо я не ризикував зійти на берег, а вони опасувалися нас; аж вони придумали прийнятний для обох сторін вихід: покладали харчі на березі й чекали віддалік, доки ми не віднесли все на човен, а тоді знову підійшли поближче.

Ми на мигах їм подякували, бо не мали ж чим віддячити, але зараз же трапилась добра нагода прислужитися їм; бо ще доки ми дрейфували біля берега, з-за гори вибігли дві велетенські істоти, що одна з них нібито з люттю гнала іншу до моря; годі було второпати, чи то самець переслідував самицю, чи це вони так бавились, чи гризлись, чи звичайне це явище, чи незвичне, – радше останнє, тому що, по-перше, хижаки частіше з'являються поночі, а по-друге, ми зауважили у людей, передусім у жінок, переляк. Усі кинулися тікати, крім чоловіка зі списом чи дротком; тим часом істоти на негрів не нападали, а шубовснули прямцем у море й почали плавати – так ніби хотіли розважитись; аж одна істота почала підпливати до човна ближче, ніж я спочатку сподівався, але я був напоготові – заздалегідь зарядив рушницю чим змога й наказав Зурі зарядити дві інші. Щойно істота підпливла на відстань пострілу, я вистрелив і влучив у голову; істота занурилась і тут же випірнула – то потопала, то виринала, змагаючися за життя, що насправді й відбувалось; істота попрямувала до берега, але не допливла, загинувши від смертельної рани та відчайдушної боротьби з водою.

Годі описати, як вразив бідолаг гук пострілу й вогонь з рушниці, дехто сторопів від жаху, упав і наче скам'янів, але побачивши, що мертва істота потонула, а я на мигах пропоную підійти ближче до води, вони наважились, наблизились і почали шукати потонулу істоту. Я знайшов істоту за розводами крові на воді, залигав мотузом та перекинув його неграм, які й витягли істоту на берег; виявилось, що це незвичайний плямистий леопард рідкої породи, писаний вродливець; негри у захваті здійняли руки, не в змозі порозуміти, чим же я забив його.

Друга істота, настрахана спалахом і гуком рушниці, допливла до берега і дременула в гори, звідки ці істоти й прибігли, – здаля я її до пуття не розгледів. Незабаром з'ясувалося, що негри хочуть з'їсти м'ясо леопарда, і я подав це як свій подарунок: вони були вельми вдячні, коли я на мигах запропонував забрати його. Вони заходилися ураз білувати леопарда загостреним цурпалком, ще й упоралися вправніше, ніж ми зробили б це ножом. Негри запропонували мені кусень м'яса, проте я відмовився, показуючи на

мигах, що це ж їм даровизна, і тільки попросив собі шкуру, яку вони радо віддали, ще й докинули якісь свої харчі. Далі я на мигах попросив води: простяг глек, перевернув його, показуючи, що він порожній і що прошу його наповнити. Негри щось гукнули своїм товаришам, і прийшли дві жінки та принесли чималу лимпачеву посудину^[4] й поставили для мене на березі; тоді я послав Зурі на берег з трьома нашими глеками, і він їх виповнив водою. Всі жінки, як і чоловіки, були голі.

Тепер у мене було коріння, якесь зерно та вода, тож я залишив дружніх негрів і протягом одинадцяти днів плив віддалік берега, аж побачив за чотири-п'ять ліг попереду ріг, а що море було дуже спокійне, я обійшов його кружма на чималій відстані. Обійшовши ріг на відстані двох ліг, я побачив суходіл, що висувався в море, й вирішив, що це, згодом, Зелений Мис, а далі – острови, які відтоді почали називатися Острови Зеленого мису. Але до них було далеченько, і я не знав, на яку стати, бо під вітер я не підійду ні до рогу, ні до островів.

Отак у задумі над дилемою я зійшов до каюти й сів, а Зурі залишився стернувати, аж раптом він закричав: "Це хазяїн! Хазяїн! Вітрильник!", – йому, дурняткові, аж у литках застигло, бо він гадав, що це за нами женеться вітрильник нашого колишнього хазяїна, але я розумів, що сюди той не поткнеться. Я вихопився з каюти й відразу побачив вітрильник та рознав, що це португальське судно, яке, мабуть, прямує до Гвінеї по негрів. Проте, пильніше придивившись до його курсу, я виснував, що судно йде деінде й не збирається наближатись до берега, і тому довелося й мені щозмога повернути у відкрите море, аби спробувати поговорити з португальцями.

Та ба, навіть під усіма вітрилами я не встигав навперейми, бо португальці промайнуть, перш ніж я подам їм знак; попри всі зусилля, я почав зневірятися, і тут, мабуть, у прозору трубу, вони роздивились, що це європейський човен, і подумали, що він із розбитого судна, – тоді португальці зібрали частину вітрил, аби я їх наздогнав. Я пожвавішав, ухопив прапор колишнього патрона й почав сигналізувати ним про біду і вистрелив із рушниць, і вони помітили, – самого пострілу не чули, як вони пояснили згодом, а лише бачили дим. Завдяки моїм сигналам, вони зласкавилися і чекали на мене, і я підплив години за три.

Португальці спитали, хто я, португальською, іспанською та французькою, але я цих мов не знав, аж нарешті до мене звернувся матрос-шотландець, який нагодився на облавку, і у відповідь я переповів йому, що я англієць і втік із Сали з маврського рабства; тоді португальці ласкаво запросили мене перебратися на облавок разом з усім, що в мене було.

Видима річ, я невисловно зрадів порятункові, – бо вважав, що це саме порятунок, – з жахливого й майже безнадійного стану; за цей рятунок я відразу запропонував капітанові усе, що мав, але він шляхетно відхилив пропозицію й пообіцяв, після прибуття до Бразилії, усе чисто мені видати. І пояснив при тому: "Я рятував ваше життя, бо хотів би, щоб і моє життя так рятували, – адже колись і я можу опинитись у такій ситуації. До того ж, якщо я прийму зараз від вас даровизну, то в Бразилії, такій далекій від вашого краю, ви будете примирати голодом, і вийде так, що я відберу у вас

життя, котре врятував вам. Отож, пане англійцю, – докинув капітан, – я доведу вас із добродійних міркувань задарма, а статки свої ви потім використаєте на купівлю харчів та оплату зворотньої дороги додому".

Свою добродійну пропозицію капітан здійснював з винятковою скрупульозністю: заборонив матросам чіпати мої речі, взяв усе під свій нагляд, дав мені докладний опис майна, щоб згодом усе мені повернути, не забувши й про три глеки.

Натомість капітан завважив, що мій баркас досить гарний, сказав, що охоче придбає його для корабля, і поцікавився про ціну. Я відповів, що за його шляхетність я залишу цю справу на його розсуд, до мене грошей я не правитиму й він може взяти баркас і цілком покладусь на нього. Тоді капітан сказав, що дасть писане зобов'язання сплатити мені в Бразилії вісімдесят песо[5], а якщо там хтось запропонує більше, він доплатить. А ще запропонував мені шістдесят песо за мого хлопця Зурі, які я не схотів узяти не тому, що не бажав віддати Зурі капітанові, а тому, що шкода продавати в неволю бідного хлопчину, що по правді допоміг мені здобути волю. Капітан вислухав мої мотиви й визнав їхню слушність, але водночас запропонував узяти на себе зобов'язання випустити хлопця на волю за десять років, якщо перейде у християнство, а Зурі зі свого боку сказав, що хоче перейти до капітана, то я й пристав на таку пропозицію.

Ми без пригод пливли до Бразилії і через двадцять два дні увійшли до Бая Тодузус-Сантус, себто до Затоки Всіх Святих. Отак я ще раз урятувався зі страшної біди, і на часі було поміркувати, як давати собі раду далі.

Я завжди пам'ятатиму, наскільки шляхетно поставився до мене капітан: нічого не взяв за проїзд, дав двадцять дукатів за леопардову шкуру й сорок за лев'ячу, що були на баркасі, чисто все моє повернув, що було на кораблі, купив у мене все, що я погодився продати, як от ящик з пляшками, дві рушниці, частину воску, що не пішла на свічки, – назагал я за всяку всячину одержав двісті двадцять песо, з якими капіталом зійшов на берег Бразилії.

Незабаром капітан відрекомендував мене такому ж статечному чоловікові, власникові, як вони кажуть, *ingenso*, тобто плантації з цукроварнею. Я пожив у нього й побачив, як вирощують тростину й роблять цукор, як гарно живуть плантатори і як ураз вони багатіють, та подумав собі, якби мені видали дозвіл оселитись тут, я б теж став плантатором, аби ще тільки мені переслали якоесь гроші, які я залишив у Лондоні. Спочатку я вистарався дозвіл на натуралізацію, потім придбав на всі гроші переліг й заходився планувати насадження й селище згідно з коштами, що я сподівався одержати з Англії.

У такому ж стані був і мій сусід Веллс, англійського роду португалець з Лісабона. Я кажу сусіда, бо наші плантації лежали поруч, і ми добре ладнали. Наші статки були невеликі, й зо два роки ми рільникували тільки на прожиток. Мало-помалу ми спинались на ноги і якоесь упорядкували наші ґрунти, а тоді на третій рік посадили тютюн та приготували нарік лан на тростину. Отепер знадобилася нам допомога, і я пожалкував, що віддав хлопця Зурі.

Однак у мене завше все через десяте-п'яте. Такий вже талан: узяв та втелюшився не в свою справу, яка була мені не до душі, та й не для цього я пішов з батькового дому та не послухався його доброї поради. Вже ніби сам доробився середніх достатків, або й більше, до чого й батько напучував; прислухавшись до нього, я й удома того всього домігся та на власній шкурі не досвідчував би того всього по світі; раз у раз я собі повторював, що доскочив би цього і в Англії серед друзів, а не серед чужинців і дикунів у пущі, куди жоден відлун не долинає з тих земних країв, де мене хоч трохи знають.

Отак з гіркотою я позирав на своє становище. Крім сусіди, нема з ким побалакати, усе робити треба власноруч, і я примовляв при цьому, що живу самотою, як вигнанець на відлюдному острові. І це ж треба так... пам'ятаймо повсякчас, що, коли ми порівнюємо нинішнє становище з якимись там злигодями, Небо ще може все поміняти місцями, і тоді досвід підкаже, що щастя – це те, що було колись, а от згадане самотнє життя на відлюдному острові насправді стане моєю долею, а водночас могло цього й не статись, якби я не робив тих неслухних порівнянь і працював на обраному полі та, ймовірно, доскочив би і процвітання, і багатства.

Мої справи з плантацією вже якось пішли в лад, коли оце мій добрий товариш, капітан судна, що врятувало мене в морі, намірився йти у зворотній рейс, – три місяці в нього пішло на приготування й залагодження фрахту, – і я йому прохопився про свої залишені в Лондоні кошти, а він дав мені добру й щирю пораду: "Сеньйоре англійцю (він так завжди до мене звертався), якщо ви дасте мені письмове доручення і розпорядження до вашого лондонського повірника переслати кошти в Лісабон вказаним мною людям, вклавши їх у потрібний тут крам, я з Божою поміччю зворотнім рейсом усе вам доправлю, але оскільки справи людські загрожені всілякими перемінами й небезпеками, краще було б обмежитися сумою в сотню фунтів стерлінгів, тобто половиною ваших статків, як ви кажете, та покластися на долю: як усе піде добре, ви й другу половину так використаєте, а як не поталанить, то хоч ті кошти вам збережуться".

Порада здавалась розсудливою і дружньою, і я, зрозуміло, відразу пристав на неї та підготував лист до повірниці моїх коштів та письмове доручення португальському капітану, як він і хотів.

У листі до удови англійського капітана я в усіх подробицях переповів свої пригоди: неволя, втеча, зустріч у морі з португальським капітаном, його людяність, нинішній мій стан і майнові розпорядження; коли цей чесний капітан прибув до Лісабона, він знайшов спосіб через тамтешніх англійських купців переслати одному купцеві в Лондон не тільки розпорядження, але й оповідь, що їх він доправив удові, котра не лишень дала мої кошти, а ще й зі своєї кишені послала щедрою рукою дарунок португальському капітанові за людяність і зичливість до мене.

Купець у Лондоні вклав сто фунтів у англійський крам за капітановим переліком та переслав вантаж йому до Лісабона, а вже мій друг доправив крам цілим мені в Бразилії; капітан включив до переліку без мого відома (бо я був замолодий підприємець, аби самому про це подбати) усіляке знаряддя, металеві вироби, реманент

для плантації, що стали мені в добрій пригоді.

Коли вантаж прибув, я гадав, що нарешті й мені поталанило; мій хазяйновитий капітан виклав п'ять фунтів, які подарувала йому моя приятелька, аби привезти мені наймита з умовою на шестирічний термін праці, ще й відмовився від будь-якої винагороди, і я достоту примусив його взяти трохи тютюну з мого господарства.

І на тому не край: увесь крам був англійського виробу, – полотно, вовняна тканина, бая тощо, – та користувався тут особливим попитом, тому вдалося усе випродати з чималим зиском; тобто я побаришував на цьому вчетверо більше за вартість первісного майна, що дало мені змогу обійти бідного сусіда у розвитку плантації, бо я насамперед купив негра-невільника і взяв ще наймита-європейця на додачу до того, котрого капітан привіз із Лісабона.

Але часто-густо недоладне порядкування майном веде до великих негараздів, як от і в моєму випадку. Наступного року мені дуже плузило з плантацією: на своїх ґрунтах я виростив п'ятдесят великих в'язок тютюну, набагато більше, ніж пішло на розрахунки з сусідами за обмін; кожна в'язка була вагою понад гандредвейт[6], і увесь цей здобуток, оброблений належним чином, складався до повернення каравану торгових суден з Лісабона; підприємство моє розширювалося, багатство примножувалося, і в голові почали роїтися заважкі для мене задуми й авантури, через що і кращі підприємці іноді банкрутують. Якби я й надалі спокійно робив своє, то на мене чекало б удатне життя, задля якого батько щиро радив зайве не виставлятися і до якого, на його думку, вело помірковане існування, але ж мене поривали зовсім інші речі, і тому я сам винний в усіх своїх поневіряннях, і на додачу до цієї халепи, над якою я серед численних своїх терпінь матиму нагоду раз у раз замислюватися, вабила мене дурняча схильність мандрувати світами, яка суперечила всьому тому доробкові й життю, котрі природа й Провидіння призначили моїм обов'язком.

Колись я вирвався з-під опіки батьків, і тепер не міг задовольнитися й волів покинути щасливі перспективи заможної та опроміненої успіхом людини на своїй новій плантації й кинути в круговерть нестримного бажання забагатіти швидше, ніж дозволяла реальність; через це мене знову кинуло в проглуб людської біди, яка несумісна з людським життям і здоров'ям.

А тепер – докладніше про все це. Зрозуміло, що за майже чотири роки в Бразилії я й плантацію розбудував, мову вивчив, познайомився й потоваришував з місцевими плантаторами та купцями з Сан-Сальвадору, найближчого до нас порту, і під час зустрічаючої з ними, я часто розповідав про свої дві подорожі до берегів Гвінеї, про характер торгівлі з тамтешніми неграми та про те, як легко вторгувати на узбережжі за дрібничку – намисто, цяцьки, ножі, ножиці, тесаки, скельця тощо – не тільки золотий пісок, гвінейське збіжжя, слонові зуби та ін., а також чимало негрів для роботи в Бразилії.

Вони завжди вельми уважно вислуховували мої оповіді, особливо коли йшлося про купівлю негрів; за тих часів цей вид торгівлі тільки-но налагоджувався й потребував розрахунків з урядовими фінансовими установами цінними паперами та *асієнто*[7] або

дозволу іспанського чи португальського короля; тому негрів привозили мало й коштували вони надзвичайно дорого.

Якось у товаристві зі знайомими купцями та плантаторами ми щиро про це балакали, а наступного дня троє з них уранці завітали до мене й сказали, що гарно обмізкували усе, про що говорилося минулого вечора і ухвалили зробити мені таємну пропозицію; вони взяли з мене слово про нерозголошення, а тоді пояснили, що мають намір спорядити корабель до Гвінеї, бо в них, як і в мене, є плантації, а працювати нікому; оскільки торгівля неграми ускладнена тим, що їх не можна відверто продати після повернення додому, плантатори хочуть організувати один рейс, доправити негрів сюди у приватний спосіб та розподілити між собою; власне, питання полягає в тому, чи не погоджусь я бути їхнім суперкарго[8], аби залагодити купівлю негрів на гвінейському березі; при цьому вони обіцяли мені рівну участь у розподілі негрів та звільняли від потреби вкладати кошти у рейс.

Признаюся, це була б приваблива пропозиція для людини, що не має власного осадку та плантації, якими треба опікуватися, тому що і господарство солідне, і грошей долучено чимало, але ж я вже якось прилагодився і треба було тільки протриматися ще три-чотири роки, дістати з Англії ще сто фунтів і в результаті довести вартість господарства до трьох-чотирьох фунтів стерлінгів, і на тому не край... у такій ситуації нікому в світі не спливла б до голови гадка про подібний рейс.

Але така вже моя пеня знищувати себе самого, і я не зміг відхилити цю пропозицію, як не зміг колись послухатися доброї батькової поради та подолати бажання мандрувати світами. Отож, я відповів, що залюбки поїду, якщо вони тим часом доглянуть плантацію та виконають моє бажання щодо майна, якщо я зазнаю невдачі. Вони зобов'язалися це виконати, й ми закріпили це у заповітній угоді; тобто я уклав заповіт, перелічив, що слід зробити з плантацією та рештою майна в разі моєї смерті, призначив капітана корабля, який урятував мені життя, універсальним спадкоємцем з умовою виконання моїх бажань щодо майна, а саме – половину продукції плантації забрати собі, а другу – доправити до Англії.

Коротше слово, я всіляко забезпечив і майно, і роботу плантації. Якби я держав добрий розум у голові, коли розглядав власну користь та подумав би насправді про те, що треба було б чи не треба було б робити, то ніколи не покинув би перспективне підприємство задля оманливих очікувань і не рушав би у рейс із усіма супутніми його небезпеками й цілком завбачуваними ризиками для мене самого.

Але мене квапили, і я, пустивши усе позавіч, пішов за оmanoю, а не за велінням розуму; отож, корабель було споряджено, завантажено, і все залагоджено за угодою з партнерами по рейсу, і злоповісної часини 1 вересня 1659 року я зійшов на облавок, як цього ж дня вісім років тому втік від батьків до Галу, аби повстати проти їхньої влади на шкоду моїм інтересам.

Водообсяг нашого судна становив сто двадцять тонн, на ньому було шість гармат і чотирнадцять матросів, а ще капітан, юнга та я. Краму на облавку було небагато – самий дріб'язок для торгівлі з неграми: пацьорки, скельця, черепашки, люстерка, ножі,

ножиці, тесаки тощо.

Отож, я зійшов на облавок, ми напнули вітрила й попрямували здовж берега на північ, плануючи взяти курс безпосередньо на Африку, коли дійдемо до десятого-дванадцятого ступеня північної широти, – так у ті часи робили всі кораблі. Погода була дуже гарна, лише надто спекотна, доки ми йшли здовж берега траверзом на Кабу-ді-Санту-Агостінью, а звідти подалися ще далі в море, і берег пропав за очей; ми лягли на курс норд-норд-ост до островів Фернанду-ді-Норонья й пройшли західніше від них. Цим курсом ми перетнули екватор через дванадцять днів та дійшли, за нашими вимірами, до сімох ступнів двадцяти двох мінут північної широти, коли нас заповав чи то торнадо, чи то гураган. Він прийшов з південного сходу, пішов на північний захід, а тоді повернув на північний схід і вже звідти перетворився на справжній борвій; днів дванадцять ми метлялись по хвилях поперед нього й шалені та люті вітри ганяли нас куди не попадя, й повірте, що кожнісінького дня я чекав, що нас поглине безодня, втім ніхто на кораблі не сподівався врятувати своє життя.

У цій біді нас жахав не тільки шторм: у нас один матрос помер від тропічної трясовиці, а ще одного та юнгу змило в море. Десь на дванадцятий день буря трохи погамувалась, і капітан зробив докладні обчислення та встановив наше місцезнаходження на одинадцятому ступені північної широти, але за двадцять два ступені довготи західніше Кабу-ді-Санту-Агостінью, тобто на траверзі берегів Гвіани або північної частини Бразилії, за річкою Амазонкою або як її ще звать – Великою річкою, в напрямку річки Оріноко, та спитав поради, куди тримати курс, бо з'явилась і течя, і інші пошкодження, і він наразі вертав до бразильського берега.

Я був категорично проти; ми з ним роздивилися мапи узбережжя Америки для мореплавців і виснували, що аж до Карибських островів краї тут безлюдні й нема де одержати допомогу, а тому ухвалили тримати курс на Барбадос, до якого ми сподівалися дістатися днів за п'ятнадцять, якщо триматися подалі від берега, аби нас не затягло течією до Мексиканської бухти або затоки, – тому що без допомоги кораблеві й команді ми до берегів Африки не допливемо.

Отож ми лягли на новий курс вест-норд-вест, щоб дістатися до англійських островів, де нам допоможуть. Та не судилось, бо на широті дванадцять ступнів вісімнадцять мінут знявся ще один шторм, який порвав нас на захід настільки далеко від торговельних шляхів, що, якби море нас і не поглинуло, більше шансів було бути з'їденими людоджерами, ніж повернутися додому.

Раптом уранці у розпал бурі один матрос закричав: "Земля!" – і не встигли ми вибігти з каюти, аби довідатись, що у світі коїться, як наш корабель напорівся на мілину і застиг, , а хвиля так навалює перекотилась кораблем, що ми гадали, що зараз усі загинемо, і кинулися до захисних облаштунків на помості, аби нас не позмивало гребенем хвилі.

Важко описати чи пояснити тому, хто ніколи не був у такому стані, жах людей у цій ситуації. Ми не знали, де ми, до якого берега нас гнало, острів це чи материк, заселений він чи безлюдний. Хоч борвій був уже не такий навальний, ми чекали, що

судно ось-ось розвалиться, – хіба що вітер не зміниться на супротивний. Отож, ми сиділи у прихистку, дивились один на одного та щохвилини чекали на смерть, і всі готувалися перейти в інший світ, бо нам уже не жити. Єдина втіха всупереч нашим очікуванням: судно досі трималося і капітан сказав, що вітер вщухає.

Хоч вітер нібито вщухав, корабель настільки устряг у пісок, що годі було й сподіватися, що вдасться зсунути його з мілини, – тобто в цьому жахливому стані нам саме час було подбати про те, як урятувати своє життя. До бурі в нас була шлюпка за кормою, але її побило об стерно, вона відірвалася й або потонула або її віднесло в море, – отож про неї треба забути. Була ще одна шлюпка на облавку, але ж казна як спустити її в цей вир. Але часу на супереки не було: щомиті судно може розвалитись, дехто казав, що воно вже трісло.

Серед цього знегіддя помічник капітана дібрався до шлюпки і з допомогою решти матросів перекинув її через борт; ми всі залізли в неї, відштовхнулися від борту та всі одинадцятьоро здалися на ласку Бога та буремних хвиль, бо хоча шторм і злагіднішав, на берег накочувалися височенні хвилі, і море цілком можна було слідом за голландцями назвати *den wild zee*, тобто дике море.

Тепер і справді було кінці в край: човен не встоїть серед таких хвиль, і ми потонемо. Пливти під вітрилами ми не могли, бо їх не було, а якби й були, то в таку негоду їх не напнете, – це каменем лежало у нас на серці, як у тих, що йдуть на страту, однак ми веслували до берега, розуміючи, що біля берега горова хвиля розтрощить шлюпку. Отак ми щиро поклалися на Бога та вітер, що гнав нас до берега, а ми ще й власноруч пришвидшували наш загин – наполягли й гребли у хід.

Ніхто не знав, що чекає попереду: скелястий, піщаний, урвистий берег чи узбережна мілизна. Єдина тінь обнадії – якщо знайдеться бухта, затока чи гирло річки, куди можна заплисти чи знайти прихисток у березі, чи вийти на річкову гладінь. Та ба, що ближче до берега, то страшнішим ввижалось узбережжя.

Вже як ми відійшли на веслах чи, радше, нас віднесло, за моїм підрахунком, ліги на півтори, з корми на нас зненацька звалилася бурхлива хвиля, як гора, змушуючи чекати на *coup de grâce*^[9]. І такий лютий був удар, що човен зразу перекинувся, а нас порозкидало навсібіч у воді, і часу не було зойкнути "Боже!", як усі вмент потонули.

У голові мені всі думки перемішалися, коли я потопав, бо хоча плавав я гарно, хвилі не давали звести дух, аж доки не віднесли мене генде до самого узбережжя, і тоді вони раптом видихались і зринули назад, покинувши мене на узбережній мілині, що тут-таки й висихала, – ледь живого через воду, якої я нахлептався. Мені ще вистачило тямти й дихання зорієнтуватися, що прибережжя ближче, ніж я гадав, звестися на рівні ноги й поквартитися на підвищення, доки не повернеться чергова хвиля й не забере мене; незабаром я побачив, що усе-таки уникнути її не вдасться, бо знов здіймалася вража хвиля, як гора, якій несилало протистояти: треба було затримати віддих і спробувати тримати голову понад водою, і тоді, якщо пливтиму, я зможу дихати та намагатися дістатися берега, – треба постаратися, щоб хвиля, котра винесе мене на узбережжя, не забрала назад із собою в безодню.

Хвиля набігла, і я опинився футів на двадцять-тридцять під водою та відчув, як з неборною силою несе мене до берега – таки далеченько, але я затамував віддих і поплив щосили вперед. Здавалося, що в мені ось-ось все вибухне від задухи, та раптом я відчув що виринаю – голова й руки вистромилися понад водою; потривало це якихось дві секунди, але мені відлягло, я відсапнув, і це додало відваги. І знов мене вкрило водою, проте цим разом на коротший час, і я знову витримав, а коли я завважив, що хвиля втратила силу й почала відкочуватися, то напружився, аби мене не потягло назад у море, й відчув ґрунт під ногами. Мить постояв, щоб відсапнути доки вода відкочувалася, а тоді щоснаги кинувся притьмом до берега. Але знов це не врятувало мене від люті моря, що ринуло навздогін, і ще двічі мене підносили хвилі й несли уперед, бо берег був дуже пологістий.

Останнім разом я ледь не загинув, тому що потужна хвиля здійняла й жбурнула мене на уламок скелі, ще так сильно, що я втратив свідомість і не міг нічим собі зарадити, бо удар у бік і груди лишив бездушне тіло, і якби знову прибилася хвиля, я захлинувся б, проте я опритомнів туж-туж перед покатом хвилі, побачив, що мене знову вкриє вода, і вирішив учепитися за цей уламок скелі, затамувати віддих й зачекати, доки хвиля зрине. Хвилі ближче до берега були нижчі, і я зачекав, коли вода почне відкочуватися, знову побіг, і нова хвиля, хоч і звалилась на мене, але не змогла потягти назад у море, і от уже з останнім перегоним я вибіг на суше та з великим полегшенням видряпався на кручу й уместився спочивати на траві, подалі від небезпеки й засягу хвиль.

Я відчув себе на березі у безпеці, звів очі до неба й подякував Богові за те, що він врятував мені життя, коли ще нещодавно й найменшої надії на це не було. Либонь, неможливо вповісти захват і поривання душі, коли життя рятується, сказати б, від могили, і тепер мене не дивує звичай, за яким на оголошення змилювання злочинцеві, що стоїть у путах із зашморгом на шиї й от-от його мають завісити, завжди приводять лікаря, щоб кинути змилюваному кров, бо несподіванка може збудити життєлюбність у серці й потрясти його.

Утіха й жаль вражають напочатку.

Я дибав берегом, підносив руки до неба й глибоко переймався роздумами про рятунок, неприятмлено й непередавано жестикулював, ставав на думку про потонулих товаришів і про те, що жодна душа, крім мене, не врятувалася, бо я ні їх, ні сліду їхнього більше ніколи не бачив, – за винятком трьох капелюхів, одного картуза та двох непарних черевиків.

Я кинув оком удалечінь – там за високими спініеними хвилями бовванів на мілізні корабель, і я собі подумав: "Боже, як я зміг видістатися на берег?!"

Я себе втішив тим, що все вийшло на добре й узявся роззиратись навкруги, аби зрозуміти, де я й до чого передусім братись, і помалу така моя добротливість перемінилася на усвідомлення того, що порятунок цей сумний, тому що я змок, перевбратись нема у що, немає навіть нічого їсти чи пити, а попереду чигала голодна смерть або можливість стати поживою для хижих звірів, і найприкріше те, що не було

зброї – тож не було можливості ні вполювати щось собі на споживання, ні захиститися від тих створінь, які захочуть мене з'їсти. Власне, у мене був лише ніж, люлька й трохи тютюну в коробочці. Оце й усі мої припаси, і зайшов мені такий відчай, що я довго гасав по березі, як навіжений. Западала ніч, я почав міркувати, що робити, коли тут є голодні хижаки, які вночі шукають собі жертву.

Тоді здавалося, що єдиний викрут – вилізти десь поблизу на товсте куцисте дерево, на якусь ялицю, тільки з колючками, та просидіти на ньому ніч, і вже завтра подумати, якою смертю я помру, бо просвітку в своєму житті я не бачив. Я пройшов десь із фарлонг[10] углиб цієї місцини у пошуках прісної води, – і, на щастя, знайшов, напився й поклав до рота трохи тютюну, щоб перебити голод, знайшов дерево, видряпався на нього та вмовстився так, щоб уві сні не впасти. Тоді вирізав для захисту кийок, прилаштувався і через страшну втому відразу міцно заснув і чудово виспався, як мало хто в моєму стані здатний, і вранці прокинувся напрочуд відсвіжений.

Розділ IV. Перші тижні на острові

Прокинувся я, коли стояв уже день, година добра, шторм ущух, море не бурунило. Але найбільшою несподіванкою було те, що вночі приплив зсунув судно з обмілини й переніс до уламка скелі, об яку я поранився, коли мене кидала хвиля. Це десь за милю тепер від мого місця; корабель ще тримався на плаву, і добре було б мені потрапити на облавок, аби хоч щось корисне взяти собі.

Я зліз зі свого пристановища на землю, роззирнувся наокил і відразу закримітив шлюпку, яка лежала там, куди викинули її вітер та море, – зо дві милі праворуч. Я пішов туди та ба – між мною і шлюпкою виявилася протока чи затока на півмилі завширшки, і довелось повернутись, проте рішучість дістатись на облавок не змаліла, бо я усе-таки сподівався забрати щось потрібне мені для прожитку.

З полудня море вляглося, а відплив дозволив мені наблизитись до корабля на чверть милі. Й тут зайшла мені печаль, бо я в живі очі побачив, що якби ми лишилися на облавку, всі врятувалися б, тобто ми всі добилися б до берега, і я тепер не потерпав би без засобів до існування та без товариства. Сльози набігли мені на очі, але оскільки це не допомагає, я вирішив усе-таки потрапити на корабель; стояв упав, тож я розібрався та увійшов у воду. Коли доплив, у мене з'явилися складнощі: хтозна як тепер видертися на облавок; судно вивисувалось на обмілиною, й не було за що вчепитись. Я двічі обплив корабель і за другим разом побачив раніше не зауважений кінець линви, який звисав від фоке-русленів, – я на силу дотягнувся до нього й виліз на півбак. Тут я звернув увагу на те, що корабель розпирає, бо в носовому трюмі вже чимало води; корабель лежав на схилі обмілини, власне – банки, і корма вивисувалась над банкою, а ніс стирчав понад самою водою. Тобто кормова частина не постраждала, і усе там було сухе, бо я ж насамперед мав з'ясувати, що пропало і що ще придатне до вжитку. Я відразу встановив, що провіянт не підмок, а що я був украй голодний, то відразу подався до хлібні й напакував кишені сухарями та їв їх походя, бо роботи

лишалось багато, а часу обмаль. Знайшов також у капітанській каюті трохи рому й добряче хильнув, щоб краще працювалось. Наразі мені потрібен був човен, щоб запастися усім потрібним.

Але що з того, як я сидітиму й гадатиму про те, чого нема? Відчай спонукав мене до дії: у нас на кораблі було кілька запасних рей, два-три ранґоути та пару запасних стеньг; ось за це я найперше й узявся: поприв'язував до кожної деталі линву, щоб не віднесло її течією, й подужав, попри чималу їхню вагу, перекинути їх через борт. Відтак спустився з корабля по бортовому обшиттю, підтягнув чотири з них до себе, якомога щільніше зв'язав до купи з обох кінців, а згори приладнав навхрест дві-три дошки як мостинці, а що дошки були тонкі, то ходити по них я міг, а от велику вагу вони не витримують. Отож я взяв запасну стеньгу й теслярською пилкою розпиляв її вздовж натрое, а тоді й ці рейки, докладаючи надсадних зусиль, примоцував згори на мостинці. Проте надія запастися усім необхідним допомогла мені повершити ціною надмірних зусиль те, що інакше я ніколи не зробив би.

Отепер зміцнений пліт витримає й величеньку вагу. Далі – треба щось вантажити, але що? І як уберегти вантаж від бурунів? Та часу на роздуми не було. Насамперед я поскладав усі дошки, які знайшов, і, обмірковуючи, що знагодиться в першу чергу, знайшов три матроські рундучки, повідкривав, все з них повикидав і спустив на пліт; у перший рундучок я поклав харчі – хліб, рис, три штуки голландського сиру, п'ять куснів сушеної козлини, що її ми багато їли, залишки збіжжя, яку брали для птиці на судні, котру ми давно спожили. Там був ячмінь упереміж із пшеницею, але, на превеликий жаль, я згодом виявив, що все збіжжя з'їли або зіпсували пацюки. Щодо спиртних напоїв, то я знайшов кілька шкіперових ящиків з пляшками, в яких було різне міцне питво, ще й п'ять-шість ґалонів араку. Я їх поставив просто на пліт, бо їх не треба захищати від води, та й до рундучків вони не влазили. Тим часом поволі почався приплив, і я з гіркотою спостерігав, як хвиля змила каптан, сорочку й камізельку, які я покинув на піску на березі. Тепер у мене лишилось тільки те, що на мені, у чому я приплив: короткі полотняні бриджі та панчохи. Отже, довелось пошукати одяг: знайшов я багато, але взяв лише те, що потрібно було зараз, бо були речі насправді важливіші – передусім інструменти для роботи на березі. Через довший час я надібав ящик тесляра, що був мені чудовою винагородою, набагато дорожчою під ту пору, ніж якби корабель був завантажений золотом. Я спустив ящик на пліт, не зазираючи до нього, бо загалом знав, що в ньому буває.

Далі я потурбувався про аmunіцію та зброю. В капітановій каюті було дві гарні шротівниці й два пістолі. Я їх узяв, а також кілька рогів на порох, торбинку шроту та дві старі іржаві шаблі. Відомо, що на кораблі було три бочки пороху, але казна, де гармаш їх ховав, але ж я пошукав і знайшов, – дві бочки сухі, а третя замокла. Сухі разом зі зброєю я спустив на пліт. Так я завантажився й почав міркувати, як з усім цим добитися до берега, бо нема ж ні вітрила, ні весла та стерна, і перший-ліпший подув вітру усю цю конструкцію перекине.

Проте було й три сприятливі обставини: перша – штиль, друга – приплив саме

набирає на силі, третя – бриз саме віяв з моря до берега. Тоді я знайшов два-три поламані весла від шлюпки і, на додачу до інструментів у ящику, дві пилки, сокиру та молоток, – з усім цим я й відплив. Десь із милі пліт плів чудово, але далеченько від того місця, де я добився до берега напередодні, – тож, либонь, існує якась прибережна течія, що веде до річки, де я міг би причалити зі своїм вантажем.

Так і сталося. Відкрилася затока, в яку прямувала припливна течія, і я стернував, як умів, аби триматись посередині течії.

Але тут мало не сталося лихо – удруге моє серце такого не витримало б: берегів я не знав, і пліт одним краєм сів на банку; через це вантаж міг посунутися до того краю, що лишався на плаву, й зсунутись у воду. Я щосили підпер спиною скрині, аби втримати їх на місці, а от зсунути пліт з банки мені не вдалося, – у такій позі я пробув біля півгодини, втримуючи вантаж; тим часом вода прибувала, й пліт сам зрушив, а я, використовуючи весло як демено, скерував його у фарватер і з прибутною водою зайшов у гирло річечки, де поміж берегами ринула припливна хвиля. Я почав видивлятися по берегах придатне для висадки місце, бо далеко підійматися проти води мені теж не хотілося, тому що ближче до морського узбережжя я зміг би зауважити появу кораблів у морі.

І нарешті на правому березі річки я помітив бухточку, до якої з багатьма тружданнями скерував пліт, а вже ближче до входу в неї весло досягло дна, і я зміг підштовхнути пліт на спокійну воду. Але й тут я ледь не втопив увесь вантаж, бо до крутобережжя ніде було пристати: якби я причалив одним боком, то через нахил плота вантаж міг таки зсунутися в воду. Лишалося зачекати на пік припливу, впираючи весло в землю та тримаючи пліт, як на якорі, над виположистою частиною берега, котру мав би вкрити приплив, що й сталося. Коли під плотом шар води сягнув майже фута, я підвів його до виположистої ділянки й закріпив на місці двома поламаними веслами, котрі повстромлював з протилежних боків у землю, – отак і дочекався на відплив, який залишив мій пліт з вантажем на березі.

Відтак треба було роздивитись довкола й вибрати місце де оселитися та безпечно переховати пожиток. Я досі не знав, чи це континент, чи острів, є тут люди чи ні, чи є небезпечні хижаки. Десь за милі від мене понад пасмом пагорбів на північ височіла стрімка гора. Я озброївся шротівницею, пістолем, узяв ріг з порохом та пішов на верховину; на превелику силу добувся туди і звідти побачив, яка мені судилася біда: це острів, що звідусіль обмивається морем, вдалечині – скелі, за три ліги на захід ще два острівці, менші за мій.

Земля на моєму острові лежала невпорана, і, схоже, крім хижаків, на ньому ніхто не живе, хоча і їх наразі не видно. Натомість я побачив силу-силенну невідомих мені птахів: хтозна, чи їстівні вони, якщо їх упольовати. Повертаючись, я на узліссі влучив у великого птаха, що сидів на дереві. Гадаю, це був перший рушничний постріл тут від сотворіння світу. Щойно пролунав постріл, з усього лісу знялася хмара різноманітного птаства, і кожна птаха кричала й верещала на свій спосіб, на різній ноті, і жодну з них я не впізнав. Упольований птах скидався на яструба і кольором і дзьобом, а от

яструбиних пазурів не було. Його бридке м'ясо виявилося неїстівним.

Задовольнившись цим відкриттям, я повернувся до плоту й узявся переносити вантаж на берег, на що пішла решта дня. Що робити й де відпочити вночі я не знав, тому що на землю лягати лячно – може з'їсти хижий звір, хоча згодом ці побоювання виявилися безпідставними.

Однак якомога краще забарикадувався скринями й дошками, які виніс на берег, і змайстрував собі на ніч хижу. Чим надалі харчуватися, я доки не уявляв, хіба що двічі чи тричі бачив, як із лісу, де я вполював пташку, вибігли істоти, схожі на зайця.

Тепер мені спало на думку, що з корабля можна ще багато чого корисного забрати, як от реї, вітрила, – усе, що вдасться перевезти на берег; через це я вирішив ще раз відвідати корабель. Я розумів, що перший-ліпший шторм розтратить його, і тому надумав усю решту справ відкласти й поквапитися з доправленням на берег усього, що зможу. Тоді розкинув головою, чи варто знову використовувати пліт, але зрозумів, що це недоцільно, й тому поклав учинити як перше, дочекавшись відпливу, – так і зробив, тільки цього разу роздягся в хатині, залишивши на собі лише катрату кошулю, полотняні сподні й мешти на ногах.

Як і того разу, я потрапив на облавок і спорядив свій другий пліт, але, маючи вже досвід, зробив його менш неоковирним і не перевантажував його, однак кілька корисних речей я ним перевіз: по-перше, з запасів теслі знайшлися дві чи три торбини з цвяхами та ґонталями, велика підойма, десяток-другий тесаків і – найважливіше – брус. До цього я додав дещо із запасів гармаша, передусім два-три лапаті залізні ломы, дві бочки куль до мушкетів, сім мушкетів, ще одну мисливську рушницю й трохи пороху до неї, велику торбину шроту та рулон аркушевого олива, хоча він виявився надто важким, і я не подужав його підняти на линві й перенести на пліт.

На додачу, я позабирав з корабля увесь знайдений чоловічий одяг, запасний топсель для фок-щогли, гамак та трохи постільного причандалля, – усе це я поклав на пліт і доправив на берег, на превелику собі втіху.

Я потерпав, що, коли я подамся на корабель, хтось може зжертити увесь мій пров'янт, проте, повернувшись, я чужих слідів не знайшов, але на одній скрині сиділо щось, схоже на дику кішку; коли я попрямував до звіряти, воно трохи відбігло й зупинилось. Воно сиділо спокійно й сумирно та дивилось мені просто у вічі, ніби хотіло познайомитися. Я намірився на нього з рушниці, але воно не зреагувало й не зворушилось і не нашорошилось, – тоді я відламав і кинув йому шматочок сухаря, хоча, між, мої власні запаси були вельми обмежені, однак я таки поділився зі звірям, і воно підійшло, понюхало та з'їло й знову ласо подивилося на мене, але я чемно подякував, бо й самому не було чим розкошувати, і звіря подалося геть.

Отож доправив я і вдруге вантаж на берег, – хоча волів би радше відкрити ті чималі й важезні порохіві бочки та попереносити порох просто у зарядних мішечках, проте вирішив спочатку нап'ясти намет із вітрила та нарубаного жердя; до намету я заніс усе, що зіпсувалося б від сонця та дощу, а кружма нього понаставляв порожні скрині й бочки, забезпечуючи себе від наглого нападу людини чи звіра.

Відтак я заблокував вхід до намету і затулив його зсередини дошками та поставив ставма скриню, щоб підперти з другого боку, розіклав ліжницю на землі, поставивши боком велику скриню; розстелив долі постіль, біля голови поклав два пістолі, а здовж ліжниці –рушницю та нарешті поклався на постіль і тихо спав усю ніч, бо утома вкрай зморила мене; попередньої ночі я спав замало й цілий день працював до синього поту, доправляючи ото все з корабля на берег.

Такого розмаїтого схову на одну людину, либонь, ніхто ніколи не мав, проте мені кортіло більшого, бо, доки корабель стирчав на відміліні, з нього можна було ще багато чого взяти, і тому щодня у відплив я діставався на облавок і щось собі брав, особливо за третім разом, коли я забрав найбільше усілякого наряддя – і мотузи, і линву, і шмат запасної таші для ремонту вітрил у разі потреби, й бочку відвологлого пороху. Власне, я позабирав геть усі чисто вітрила – від першого до останнього, – лишень довелося їх розкряти й щоразу везти скільки подужаю, бо вітрила з них вже не зробиш, а полотно мені придається.

Та найбільшою втіхою по всьому було те, що я знайшов, – бо після п'яťох-шістьох наворотів годі було відшукати щось путяще, – і знахідною цією виявились гоґсгед[111] з хлібом, три барильця рому чи оковитої, ящик цукру й бочка питльованого борошна, – це диво-дивне, бо вже кинув шукати харчі, гадаючи, що решта підмокла. Я хутко повиймав хліб з гоґсгеду, позагортав купками в покраяні вітрила і вже та подоправляв на берег..

Наступного дня, вже забравши з корабля щозмога, я подався туди по линви й мотузи. З двох великих линв поробив урізки й разом зі швартовим та купою металовиробів доправив на берег; тоді зрубав реї шпринтового вітрила й бізані та ще якісь деревинки і злагодив чималий пліт, на який повантажив усе добро та рушив до берега. Але цього разу з рук ішло, а не в руки: пліт виявився неворушкий і перевантажений, у бухточці, де я решту свого набутку вивантажував, він і зовсім стерна не слухався, перевернувся, і я з усім вантажем опинивсь у воді. Щодо мене – невелика біда, бо берег поруч, а ось вантаж здебільшого пропав, надто металовироби, які, я сподівався, будуть мені у великійф пригоді; щоправда у відплив я позбирав більшість урізків линви й деякі залізяки, хоч довелося до цього докласти багато праці, навіть пірнати по всячину, що мене вкрай знесило. Потому я щодня бував на облавку й переправив усе, що зміг, на берег.

Минав тринадцятий мій день на узбережжі; за цей час я одинадцять разів побував на кораблі і доправив на берег усе, що міг сам подужати, хоча, якби погода ще протрималася, я розібрав би й перевіз весь корабель. Та ось, готуючись до дванадцятого навороту, я помітив, що вітер дужчає, однак у відплив я знов добувся на корабель і вельми ретельно обшукав каюту, нічогісінько більше не знайшовши, аж ось в око впала замикана шафка з шухлядами, що в одній з них я відшукав дві-три голюри, великі ножиці, десять-дванадцять ножів і виделок, а в іншій – біля тридцяти шести фунтів грішми – трохи європейських монет, трохи бразильських, трохи песо, трохи золотих і срібних монет.

Я до себе всміхнувся на вигляд грошей: "Сміття! – мовив я вголос. – Непотріб! Ви

для мене нічого не варті – шкода праці підняти вас із землі; отой ніж цінніший за весь цей гамуз; мені ви не потрібні – лишайтеся там, де лежите, і йдіть на дно, як і всяке безвартісне творіння". Але подумав... і забрав гроші, загорнув їх у кусень матерії та став на думку про новий пліт, однак небо тим часом заволокло хмарою, вітер набрав на силі, й за чверть години то вже був навальний відбережний борвій. Я зрозумів, що шкода й мріяти про пліт під такий відбережний вітер і що треба хутчій забиратися звідти до припливу, бо тоді я й поготів до берега не дістанусь. Тому я спустився у воду й поплив, долаючи смугу між кораблем і берегом; пливати було нелегко через вагу всього того, що я прихопив із собою, і через збурення, бо вітер швидко дужчав і ще до піку припливу заносилось на шторм..

Я встиг добутися до свого наметика, і в безпеці поклався на ліжницю, розіклавши свої скарби поруч. Буря шаліла всю ніч, а вранці я визирнув, і корабля – ані сліду! Трохи дивно, але я втішався думкою про те, що не гаяв часу й доклав усіх зусиль, аби усе корисне доправити на берег, і що, якби часу лишалось більше, однаково на кораблі не залишилось нічого путящого з того, що я подужав би сам перевезти.

Тим-то ні про корабель, ні про рештки майна на ньому я більше не думав, – тільки сподівався, що, може, щось іще викине на берег; так насправді згодом і сталось, але то вже був якийсь дріб'язок.

Наразі я зосередився на тому, як захиститися від імовірних дикунів чи хижаків на острові; багато було думок і з цього приводу, і з приводу майбутнього житла – буде це погребця чи намет, і вирішив, що – те й те відразу; на цьому варто зупинитися докладніше.

Незабаром я переконався, що нинішнє місце для мого житла не придатне, бо в цій низовині приморські мочари, тобто нездорове довкілля, але найгірше те, що поруч не було прісної води, – через це я й поклав собі шукати здоровішу й зручнішу місцину.

При цьому слід було зважити на таке: по-перше – здоров'я і прісна вода, про що я допіру згадав; по-друге – захищеність від сонця; по-третє – оборонність від хижих істот – людей або звірів, по-четверте – озор моря, бо як Бог пошле на виднокрузі корабель, я не втрачу нагоди на порятунок, що на нього я ще не покинув тоді сподіватись.

Такі вигідну невелику ділянку я знайшов на схилі горба, де той круто здіймався, утворюючи ніби стіну дому, – тут ізгори, ніяке лихо мені не загрожувало. З одного боку скелі була заглибина – ніби вхід чи двері до печери, хоча насправді печери не було.

Отож нап'ясти намет я вирішив на зеленому морогу перед заглибиною. Зелений майданчик перед майбутнім домом виявився завширшки до ста ярдів і приблизно вдвоє більше завдовжки, а на протилежному кінці його пагорб меандрував до прибережної низовини. То був північний північно-західний схил, захищений від сонця, що пробивалося в цьому краї тільки сідаючи трохи південніше точки заходу.

Перш ніж нап'ясти намет, я провів перед заглибиною півколо радіусом ярдів десять від скелі й діаметром двадцять ярдів уздовж скелі.

У півколо я понабивав дворядний частокіл, міцний як пальовий, над яким на п'ять з половиною футів височіли загострені вгорі кілки. Відстань між рядами не

перевищувала шість дюймів.

Проміжки між кілками частоколу я позакладав до верху шарами урізків линви, потятої на кораблі, а зсередини підпер частокіл кілками на висоті два з половиною фути на зразок підсішок у паркані, – такі потужну огорожу ні людина, звір не здолає. На все це я витратив чимало часу та праці, бо треба було в лісі нарубати кілки, попереносити їх до ділянки та увігнати в землю.

Потрапити у загорожу можна було лише за допомогою драбинки, яку я перекидав через частокіл і підіймав, опинившись усередині; завдяки такому захисному обгородженню я відчував свою цілковиту безпечність і відтак спав і не хвилювався вночі, чого інакше не було б, хоча згодом виявилось, що у випадку гаданих моїх ворогів така пересторога зайва.

У цю загорожу чи фортецю я насилу попереносив увесь свій скарби, харчі, амуніцію, запаси, про які вище вже розповів; я напнув просторий намет, який – для захисту від дощової січі в певну пору року – я зробив подвійним, тобто менший намет усередині більшого, котрий вкрив ще й непромокальним брезентом, доправленим на берег разом із вітрилами.

Відтепер я спав не на ліжничці з корабля, а в гарній підвісній койці, що колись належала помічникові капітана.

До намету я заніс усі харчі та все, що псувалось від вологи, а коли все позаносив, заклав вхід, який досі був відкритий, і відтепер входив і заходив за допомогою драбинки.

По цьому взявся я прокопувати скелю, а викопану землю й каміння виносив з намету й скидав усередині огорожі шаром у півтора фута; у такий спосіб поза наметом я викопав печеру, яка правила мені за погребище.

На довершення цієї праці я поклав багато зусиль і часу, а тому маю повернутися до того, чим я ще переймався. Саме коли я налаштувався напинати намет і копати печеру, з важкої темної хмари впав ливний дощ, блиснула блискавиця і, як завжди, загуркотіло. І вразила мене не так блискавка, як блискавична думка... про мій порох. У мене серце зомліло на саму думку, що блискавиця одним ударом ладна його знищити, а від нього ж залежала і моя безпека, і добування їжі. Власне безпека хвилювала мене менше, бо як займеться порох я вже не довідаюсь, звідки та біда.

І таке яскраве було це враження, що після бурі я відклав усі роботи, спорудження й укріплення оселі, а заходився виготовлювати мішечки й коробки, аби розподілити по них порохові запаси, сподіваючись, що в лиху годину він увесь одразу не займеться і вогонь з однієї порції не перекинеться на іншу. Я поробив це десь за два тижні; тепер порох загальною вагою фунтів двісті сорок було поділено частин на сто. Натомість від пороху в промоклій бочці я небезпеки не сподівався і тому поставив її в новій печері, котру подумки називав кухнею, а решту поховав у заглибинах у скелі, куди не сягала вогкість та ретельно всі ці місця позначив.

Під час перерв я принаймні раз на день виходив з рушницею, аби розважитись і спробувати щось вполювати для їжі, а також подивитись, що взагалі на острові родить.

Під час першої ж виправи я надібав на острові кіз, що мене вельми втішило, але от халепа – кози такі лячні, полохкі й прудкі, що годі було наблизитись до них; щоправда мене це не знеохотило, бо, зрештою, можна ж котрусь із них і вполювати, що невдовзі й сталось, – я почав вивчати помалу їхні повади, спостеріг, що коли зі скелі зауважують мене у видолинку, то кидаються щодуху навтьоки, ніби з переляку, а коли вони паслися у видолинку, то мене на скелі не бачили, і з цього я виснував, що оптика їхнього зору влаштована таким чином, що вони зосереджуються на тому, що внизу, а не вгорі, тож відтоді я йшов спочатку на скелю і вже згори міг поцілити напевно.

З першого пострілу до цих істот я поклав козу, яку ссало кізля; мене це дуже вразило – коли коза впала, кізля тулилось до неї, доки я не підійшов і не завдав їй собі на плечі, а цапеня так і йшло за мною до самої моєї загорожі; там я поклав козу на землю, взяв кізля на руки й переніс через частокіл, надіючись вигодувати свійську козу, проте воно ще не їло, а тільки ссало, і довелося зарізати його та з'їсти. Цього м'яса мені вистачило надовго, тому що їв я ощадливо і якомога беріг харчі, передусім хліб.

Упоравшись із оселею, я вирішив негайно подбати про те, де і чим розгнічувати вогонь: я трохи далі розповім, як саме я це влаштував, як розширив печеру, які зручності передбачив, – а наразі маю дещо розповісти про себе та про власні роздуми про життя, яких, звичайно, накопичилось чимало.

Я з сумом дивився на своє майбутнє, тому що люта буря викинула мене на острів далеко від запланованого курсу, ще й на відстані кількох сотень ліг від усталених морських торговельних шляхів, і я мав усі підстави вважати, що це воля Неба, аби я в пустельному краї скінчив своє життя пустельником. Розмірковував я про це й вмивався слізьми, а ще зринав у мені спротив проти того, що Провидіння нищить Божі творіння, занапащує їх, лишає без допомоги, на безраді, у розпуці... і хто ж тоді складатиме подяку за таке життя!

Проте раз по раз щось докірливо змушувало мене облишити такі думки, а оце якось я йшов берегом моря із рушницею, поринувши у роздуми про своє становище, коли добрий розум почав мене напоумлювати: "Авжеж, ти опинився в пустельному краї, але ж, прошу, пригадай, де твої товариші? Одинадцятаро ж сіло до човна? Де ж десятаро? Чому вони не врятувались, а ти вижив? Чому тебе обрано? То кому краще – тобі чи їм?" І тоді я показав на море. В усякому злі треба вбачати щось добре, пам'ятаючи, що буває й гірше.

І тут дійшло до мене, що насправді для прожиття у мене все є, а що було б, якби – з імовірністю один випадок на сто тисяч – корабель не пригнало від місця першої аварії настільки близько до берега, що вдалося доправити з нього всяку всячину на берег; що було б, якби довелося виживати у тому стані, в якому я спершу опинився на березі без найпотрібніших речей, без найпотрібніших знарядь, аби всім необхідним себе забезпечити? "Власне, – мовив я до себе вголос, – що робив би я без рушниці, без аmunіції, без робочих інструментів, без одягу, ліжниці, намету або хоч якогось прихистку?", а тепер усього цього в мене подостатком, і я цілком можу вижити без

рушниці, якщо закінчиться амуніція: є всі можливості прохарчуватися хоч і до самого скону, – від самого початку я прагнув передбачити усі можливі випадки, маючи на оці не тільки те, що може скінчитися амуніція, але те, що я можу з часом і здоров'я мати гірше, і підупасти на силі.

Признаюсь, я не уважив на те, що моя амуніція може у якийсь мент вибухнути... якщо блискавка влучить у порох, – тим-то думка про це так мене вразила, коли справді гринуло і блиснуло.

Отож, починаючи меланхолійний опис тихого життя, про яке, либонь, досі в світі не чули, я все до ладу переповідаєму з самого першу. За моїм рахунком, 30 вересня за згаданих обставин я ступив: сонце ув осіннє рівнодення стояло майже над головою, і я ще обчислив на підставі спостережень координати – дев'ять ступнів двадцять дві мінuti північної широти.

Через десять-дванадцять днів я подумав, що, за браком книжок, пера та атраменту, можна втратити лік часу, не виконувати заповіт про день суботи[12], – аби цьому запобігти, я за допомогою ножа викарбував великими літерами напис на величенькому стовпі, який перетворив на чималий хрест, котрий вкопав там де я вперше вийшов на берег: "Тут я висадився 30 вересня 1659 року".

На чотирибічному стоякові хреста я щодня робив ножем карбину: карбина кожного сьомого дня була удвоє довша, ніж звичайного дня, а першого дня місяця – ще удвічі довша; таким чином я вів свій календар, позначаючи для рахунку тижні, місяці й роки.

Слід звернути увагу на те, що серед всячини, яку я доправив з корабля за кілька наворотів, як ішлося вище, траплялися й не вельми цінні, однак корисні речі, що про них я досі не згадав; це передусім пера, атрамент, папір у наборах, котрі я познаходив серед речей капітана, його помічника, гармаша й теслі, три-чотири компаси, деякі математичні прилади, кутомірний круг, далекогляди[13], морські мапи та навігаційні книги; усе це я забрав, не знаючи навіть, чи згодом воно мені знагодиться; ще я знайшов три дуже гарні Біблії, які долучалися до мого вантажу з Англії і які я переклав до своїх речей, португальські книжки, серед котрих було три католицькі молитовники та кілька інших книжок, які я вирішив зберегти. А ще в нас на кораблі був собака й двоє котів, що їхню непересічну історію я згодом переповім, бо обох котів забрав я, а собака сам стрибнув у море і з'явився в мене після першого мого навороту на корабель та віддано прослужив мені упродовж багатьох років; він намагався мені щось приносити, розважати мене, а я хотів лишень, щоб він побалакав зі мною, та ба. Я вже згадував, що знайшов пера, атрамент і папір, котрі дбайливо зберігав; доки вистачало атраменту, я все ретельно нотував, а коли він скінчився, у мене не стало такої можливості, тому що з підручних матеріалів я атрамент виготовити не зміг.

І я збагнув, що, попри всі мої запаси, мені багато чого бракувало, зокрема атраменту, а також заступу, мотики чи сапки, лопати, аби копати й перекидати землю, голок, шпильок, ниток; щодо білизни, то незабаром я навчився перебуватися без неї.

Через брак знарядь робота ледве посувалася; майже рік я поклав на те, щоб довершити частокіл або обцаркувати оселю. Чимало часу пішло, щоб у лісі зрубати й

обчухрати жердя на стояки, які я подужав би підняти; тобто інколи я два дні рубав і переносив додому один стояк, а на третій день вганяв його у землю, що попервах я робив важкою деревинякою, а тоді здогадався використати лом, хоча працю це не полегшило. Звичайно, важко, хоча ніхто мене не підганяв та іншої роботи не було, – як усе впораю, то в оглядному майбутньому на острові залишиться лишень полювати на якусь поживу, чим я, більш-менш, і займався щодня.

Відтак я почав більше думати над тим, що та як зі мною відбувається; почав ці думки занотовувати і не стільки для своїх наступників – бо, звичайно, такі ще можуть з'явитися – скільки через те, що різні міркування заповнювали всю мою увагу, а я вже почав опановувати себе та якомога втішати, протиставляючи добро злу й свій нинішній стан тому, що могло б статися, – записував усе безсторонньо, як "прибутки--видатки", свої вигоди й лиха, що мене спіткали, отож:

ЗЛО

ДОБРО

Мене викинуло на жахливий, безлюдний острів, і нема надії на рятунок.

Але я живий, не потонув, як товариші з корабля

Мене відтято від світу й роковано на злигоди.

Але ж мене, на відміну від усієї команди, не віддано на поталу смерті, а Той, Хто дивом врятував мене, зможе й звідси визволити.

Мене приречено на самотність, вигнано з людської спільноти.

Але з голоду я не вмер й не загинув у пущі без засобів до існування.

У мене нема одягу.

Але в цьому жаркому кліматі, я б його й не носив.

У мене нема захисту, ніяк протистояти нападу людини чи звіра.

Але на цьому острові я не бачу небезпечних звірів, як на берегах Африки. А якби корабель там зазнав аварії?

Ніхто зі мною не побалакає й не розрадить.

Але Бог дивом підігнав корабель настільки близько до берега, що я зміг позабирати з нього стільки необхідних речей, що мені вистачить до скону.

Зрештою, оце ж і є свідчення того, що в кожній біді є і погане, і добре, за яке слід дякувати; отож наука цієї напасті, в якій я опинився, така: говорячи про добро і зло, завжди є, чим себе втішити й записати у підсумку до прибутків.

Отак з роздумом я трохи змирився зі своїм становищем, кинув видивлятися в морі кораблі, а взявся натомість облаштовуватися, аби якось спростити собі існування.

Оселю свою я вже описував: такий собі обгороджений частоколом намет попід скелею; я обклав частокіл ззовні дерником завгрубшки на два фути, перетворивши огорожу на стіну, а згодом (років через півтора) поставив на неї й притулив до скелі крокви та згори вкрив зеленим гілляччям і тим, що під руку навернулося, аби захиститися від дощу, а певної пори року тут падали ливні дощі.

Я вже переповів, як я переносив усе своє майно в цю огорожу й далі в печеру, яку викопав у скелі. Слід зауважити, все лежало набгом і захаращувало місце – ніяк було

повернутись, тож я заходився розширювати печеру, заглиблюючись у землю; пісковик легко мені піддався, а коли я побачив, що захист від хижаків вже достатній, я почав копати праворуч і тоді ще раз повернув праворуч, прокопавши, власне, вихід назовні і з оселі, і з усього укріплення.

Так я одержав не просто вхід і вихід, запасний прохід до намету й комори, але й площу для складування майна.

Тепер треба було зробити найнеобхідніші речі, як от стілець і стіл, тому що без них я не міг насолоджуватися небагатьма приємними речами в світі, що мені залишились – писати, їсти або що, тому я відразу заходився майструвати. Я вважаю, що як розум є сутність і джерело математики, так раціональне розташування, узгодження речей та судження про них дає людині змогу з часом оволодіти будь-яким ремеслом. З інструментами я ніколи в житті не мав до діла, проте, завдяки працьовитості, пильності й спритності, у мене з'явилося бажання майструвати, аби тільки було знаряддя. Щоправда я багато поробив і без інструментів, а дещо, – на відміну від фахівців, – лише тесалом та тесаком, хоч і з докладанням чималих зусиль. Наприклад, коли була потрібна дошка, доводилось рубати дерево, якимсь його закріплювати, брусувати й дотесувати до товщини дошки, а тоді теслом довершувати. Зрозуміло, таким робом із цілого дерева виходила лише одна дошка, але на це не було ради, крім терпіння; на кожну дошку витрачалось чимало часу й тяжкої праці, але часу в мене було вдосталь, а праця не коштувала нічого, то й можна було її витрачати на що завгодно.

Отож, як я казав, насамперед злагодив я собі стіл та стілець з коротких урізків дощок, що їх доправив плотом з корабля. А зі згаданих моїх дощок я змайстрував великі полиці завширшки на півтора фута, пустивши їх одна над одною здовж однієї стіни печери, аби поскладати на них інструменти, цвяхи, металеві вироби, тобто поклав усе ладком, щоб потім можна було просто знайти. Тоді повганяв кілки у скелю, аби повісити рушніці та ріжну всячину, після чого печера скидалася на ужитковий склад, – і так увесь набуток свій я упорядкував, що око тішилося, а особливо тим, що справді великі в мене необхідні запаси.

Лишень по цьому розпочав щоденник, до якого ретельно записував усі працювання, бо спочатку я мав забагато клопоту і з роботою, і зі своїми думками, і до щоденника потрапило б чимало непосутніх справ; приміром, я написав би таке: "30-е. Після того, як я не потонув і вибився на берег, я не Богові дякував за порятунок, а почав виригувати морську воду, якою виповнився шлунок, а тоді, помалу приходячи до тями, узявся гасати берегом, заломлювати руки, бити себе по голові й обличчю та зойкувати про свою біду: "Все, тут мені й амінь!", а тоді стомився, знесилів і ліг на землю перепочити – тільки боявся заснути, аби хижаки не зжерли".

Через кілька днів – коли вже побував на кораблі й позабирав усе, що змога – не міг я втриматися від того, аби зійти на пагорб і дивитись на море, сподіваючись побачити якесь судно; здавалося, що на обрії бовваніє вітрило, в мені окріювала надія; я видивлявся до потемніння в очах, марево зникало, я сідав і плакав, як дитина, тому що ці химерії лише поглиблювали моє нещастя.

Коли все якось залагодилося, і оселя, і в оселі все облаштувалося, з'явився в мене стіл і стілець, все познаходило своє місце, я взявся до щоденника, котрий повністю подаю тепер до вашої уваги (хоча ви у ньому зустрінетеся вже з частково відомим вам описом), а вів його я доти, доки не закінчився в мене атрамент.

Розділ V. Спорудження дому. Щоденник

30 вересня 1659 року. Я, бідолашний Робінзон Крузо, корабель якого під час жахливого шторму зазнав аварії біля узбережжя, потрапив на берег цього похмурого, злоповісного острова, котрий я назвав островом Розпачу, а решта команди корабля потонула, та і сам я ледь живий.

До кінця дня я побивався через цю біду, бо не було в мене їжі, дому, одягу, зброї, не було куди тікати, і в розпачі, що в цьому становищі мені нема рятунку, я бачив попереду лише смерть – або зжеруть мене хижі звірі, або вб'ють дикуни, або або помиратиму голодом. Як запала ніч, я спав на дереві, бо боявся диких створінь, але, попри дощ, проспав усю ніч добре.

1 жовтня. Уранці я на продив побачив, що високий приплив набагато наблизив розбитий корабель до острова, бо, з одного боку, було приємно, що корабель стирчить на відмілині, а не розвалився, і я сподівався, коли вітер вщухне, добути на ньому для порятунку трохи харчів та необхідної всячини, з другого боку, вигляд корабля примусив мене знову журитися за загиблими товаришами, котрі, гадаю, якби лишились на облавку, то й корабель врятували б, і самі не всі потонули б, а тоді ми цілком могли б з уламків корабля змайструвати шлюпку та попливти в якісь інші краї світу. Ці думки бентежили мене більшу частину дня, але зрештою, коли вода майже відринула від корабля, я підійшов до нього, наскільки зміг, по піску, а потім поплив і відістався на облавок. Увесь день стояло безвітря й продовжував падати дощ.

Від 1 до 24 жовтня. Усі ці дні я тільки й робив, що доправляв з корабля все, щозмога, на плотах під час припливу. День у день – рясні дощі, хоча інколи визирало сонце; схоже, що це сезон дощів тут.

24 жовтня. Мені перекинувся пліт разом із усім вантажем, а що сталося це на мілізні, й речі здебільшого були важкі, я багато що позбирав під час відпливу.

25 жовтня. Цілу добу при подмухах вітру падав дощ; в один з таких подмуків корабель розвалився та й по ньому, – лише у відплив де-не-де виднілися його рештки. Цілий день я в кривав від дощу й переховував врятовані з корабля речі.

26 жовтня. Протягом цілої днини блукав берегом, наглядаючи місце для оселі, прагнучи захиститися від нападів уночі чи то звірів, чи людей. Проти вечора знайшов підхоже місце попід скелею та позначив півколом свій майбутній осідок, котрий вирішив зміцнити наspoю, стіною чи укріпленням з дворядного частоколу, переплетеного ливною та задернованого зовні.

Від 26 до 30 жовтня я тяжко працював, переносючи майно до нової оселі, хоча

якийсь час і перішив ливний дощ.

31 жовтня. Уранці я подався з рушницею углиб острова, сподіваючись щось уполювати та роздивитися місцевість; уполював козу, а її козеня побігло за мною додому; згодом довелось його зарізати, бо воно відмовлялося їсти самостійно.

1 листопада. Напнув під скелею намет і ночував вже у ньому; намагався зробити його поширше – я вкопав жердини й повісив на них моряцьку койку.

2 листопада. Позбирав усі ящики, дошки та дерев'янки від плотів і зробив захищення всередині позначеної лінії укріплення.

3 листопада. Ходив з рушницею і вполював двох птахів, подібних до качок, що виявились вельми смачними. Післяобід майстрував стіл.

4 листопада. Зранку спланував свій розклад: час на роботу, полювання з рушницею, сон, розваги, тобто зранку, як нема дощу, я на дві-три години йду з рушницею, потім приблизно до одинадцятої працюю, потім снідаю тим, що маю, з дванадцятої до другої сплю, тому що надворі надто спекотно, надвечір – знову працюю. Цього і наступного дня в робочі години майстрував стіл, бо я ще був дуже невправний, хоча згодом час і потреба зробили з мене доброго ремісника, – так із кожним було б.

5 листопада. Сьогодні ходив углиб острова з рушницею та моїм собакою, вполював дику кішку; її шкура дуже м'яка, а м'ясо неїстівне; усіх упольованих тварин я білую, а шкури зберігаю. Повертаючись берегом моря додому, я бачив багато незнайомих мені морських птахів, натомість мене здивували й майже налякали два чи три тюлені, котрі, доки я їх роздивлявся й міркував, що це за істоти, пірнули в море та втекли від мене цього разу.

6 листопада. Після ранкової прогулянки продовжив робити стіл, але, коли закінчив, мені мій витвір не сподобався, однак незабаром я зрозумів, як його підправити.

7 листопада. Нарешті розгодинилося. 7, 8, 9, 10 і трохи 12 числа (бо 11 була неділя) я майстрував стілець і насилу довів його до пуття, хоча я ніколи не був ним задоволений, – навіть у процесі роботи я кілька разів розбирав його.

Примітка. Незабаром я припинив шанувати неділю, бо стався пропуск у моїх карбинах на стовпі, і я поплутав дні тижня.

13 листопада. Сьогодні падав дощ, який і мене підбадьорив і трохи остудив землю, але через цілий час гуркотіло й блискало, і мене це нежартома перелякало, бо я боявся за порох. Коли все вляглося, я вирішив поділити запас пороху на багато маленьких торбинок, аби уникнути небезпеки.

14, 15 та 16 листопада. Ці три дні я майстрував скриньки чи ящики для пороху, кожний – на один-два фунти. Розподілив по них порох і поставив у безпечніші місця, подалі один від одного. Вчора уполював чималу птаху: її м'ясо дуже смакувало, а назви я не знаю.

17 листопада. Сьогодні я узявся вкопуватися в скелю за наметом, влаштовуючи допоміжне приміщення.

Примітка. Мені для цієї роботи бракувало трьох речей: мотики, лопати й грабарки

або коша; тому я відклав роботу й почав міркувати, чим та як їх замінити. Замість мотики я з успіхом використав лом, хоча він і важкий, а от без лопати або заступа далі ніяк, і що вдіяти – я не знав.

18 листопада. Наступного дня шукав у лісі будівну деревню і знайшов придатне дерево, що звуть його в Бразилії залізним за надзвичайну твердість[14]. Од нього я, пошкодивши сокиру, насилу відчахнув частину й заледве дотарганив важехну деревиняку додому. Саме через скруту з таким пристроєм як лопата я так довго марудився з тією твердою деревиною, бо майстрування посувалося дуже поволі – держаку я надав англійської форми, але через те, що полотно лопати лишалося не окуте залізом, прослужить мені це знаряддя недовго, хоча для мого вжитку достатньо; гадаю відтоді в такий спосіб і так довго лопати більше не робили.

Досі мені бракувало коша або грабарки. Проте коша я не міг зробити, тому що не мав лози до кошикарства або просто ще не знайшов на острові, а от грабарки, здалося мені, я зробив би – крім колеса; я не мав ні найменшої уяви, як роблять колесо, а ще я не знав, як виготовити залізну п'ятку для вісі колеса, – тому я ідею цю покинув і, аби виносити викопану в печері землю, я примудрував такі собі нецьки, схожі на довжик, у якому подавальники носять мулярам розчин. Нецьки мені було легше робити, ніж лопату, а невдала спроба змайструвати гарбарку одібрала мені днів чотири; звичайно, я майже не припиняв у ту пору вранці виходити з рушницею і майже завжди приносив додому якусь поживу.

23 листопада. Решта роботи стояла, доки я майстрував усе це, а тепер знову повернувся до щоденного розкладу, наскільки мої сили й час дозволяли, – вісімнадцять днів я поглиблював і поширював печеру, щоб ладком розташувати все майно.

Примітка. Я хотів побільшити приміщення чи печеру, щоб зробити собі склад або комору, кухню, їдальню, льох. А моєю оселею залишався намет, хіба що в сезон дощів, коли не зупинялись рясні зливи, я ніяк не міг просохнути, через що згодом у садибі припнув до скелі довге жердя чи крокви та задернував їх і вкрив, наче стріхою, лапатим листям дерев.

10 грудня. Я вже гадав, що довершив свою печеру чи схрон, аж раптом (либонь, завеликий був прокіп) з одного боку сталась обрушина, і це мене нежартома перелякало, бо якби я там був, то, напевне, не потрібний був би і гробар. Отож, знову кавал роботи, тому що треба повиносити обрушену землю та, головне, підперти стелю, аби вона більше не обвалювалася.

11 грудня. Сьогодні взявся до ремонту й поставив дві підпірки чи стовпи, примостивши між підпіркою і стелею підклад на дві дошки, й закінчив цю роботу наступного дня, ще тиждень я стовпами з підкладами зміцнював дах, а вже ряди самих стовпів правили мені в домі за перебірки.

17 грудня. Від цього дня й до 20-го я робив полиці, забивав цвяхи в підпори, розвішував усе, що змога, і таким чином звів усе до порядку вдома.

20 грудня. Попереносив речі в печеру й почав меблювання в оселі: змайстрував з кількох дощок якусь подобу мисника, на котрому можна було й харчі покласти; попри

те, що дошки почали в мене вичерпуватися, я зробив ще один стіл.

24 грудня. Цілу добу падав дощ. З дому не виходив.

25 грудня. Увесь день дощ.

26 грудня. Дощ вщух, земля набагато прохолодніша й приємніша.

27 грудня. На полюванні поклав одну молоду козу й поранив у ногу другу, піймав її й привів на мотузці додому, де зафіксував та обв'язав перебиту ногу.

Примітка. Зрештою, я виглядів козу, нога загоїлась і зміцніла, а через те що я так довго її порав, вона стала свійською, паслася на моріжку біля дверей і не хотіла уходити. Тоді мені вперше спливла думка тримати свійську худобу, аби було що їсти, коли закінчатся порох і кулі.

28, 29, 30, 31 грудня. Пекельна спека, вітерець не шелесне, нікуди не виходив – лише ввечері по їжу, а весь час удома використав на порядкування вдома.

1 січня. І далі спека, але я виходив полювати рано та надпізь, а опівдні вилежувався. Увечері пройшов далі видолинками до центру острова, і побачив там безліч кіз, але дуже боязких і непідступливих, – вирішив спробувати взяти на полювання свого собаку.

2 січня. Отож вже наступного дня пішов разом із собакою і спустив його на кіз, але я помилився, бо вони всі нашорошилися на нього, а він добре зрозумів небезпеку й не схотів наближатися.

3 січня. Почав споруджувати дуже товсту й міцну огорожу або стіну, бо ще боявся чийогось нападу.

Примітка. Цю стіну я описав раніше і тому пропущу щоденниковий запис; досить сказати, що на весь обсяг роботи я витратив час із 2 січня до 14 квітня, хоча вона мала до 24 ярдів завдовжки, описуючи півколо біля скелі діаметром ярдів вісім з центром біля дверей до печери.

У цей період я тяжко працював; іноді цілі дні або й тижні випадали через дощ, але я розумів, що без стіни не буде надійного захисту; важко повірити, скільки неймовірних зусиль довелося докласти, особливо коли переносив з лісу оберемки жердя та вганяв у землю, бо я рубав набагато грубші стовбури, ніж треба.

Коли я закінчив цю стіну й зовнішній дворядовий частокіл, зробив наспу та обдернування, то подумав, що прибульці з моря оселі не помітять, що, як згодом виявиться, стане мені в добрій пригоді.

У ті дні, коли не дощило, я вчащав до лісу по дичину й кожної виправи знаходив щось корисне, як от надібав я диких голубів, але не лісових, що живуть на деревах, а радше свійських або сизих; я взяв кілька пташенят, аби виплекати з них домашніх голубів, проте, коли вони підросли, то відлетіли геть, мабуть, через те, що мені не було чим їх годувати, щоправда гнізда їхні я знаходив і далі та брав пташенят, котрі виявились вельми їстівні. Наразі, пораючись по господарству, я побачив, що мені багато чого бракує і що тим часом я зробити не вмів, наприклад одягти рихву, як роблять бондарі. Я вже згадував, що пару барилوک у мене було, але, попри кілька змарнованих тижнів, мені не вдалося самому виготовити барилко; не вдавалося мені ні

переднити бочку, ні дощину припасувати так, щоб воду не пропускали, то я й покинув ту справу. Мені також дуже були потрібні свічки, тому що, коли починало сутеніти – зазвичай десь о сьомій, – я мусив лягати. Я згадував той кусень воску, з якого робив свічки під час африканських пригод, – наразі воску в мене не було, і замість нього я використовував лій забитої кози; для цього я виліпив і висушив проти сонця череп'яний каганчик та приладнав до нього гніт з пачосів, то й вийшов світник, хоча світло від нього не таке яскраве, як від свічки. Під час усього того порання щось я шукав у своїх речах і знайшов мішечок з зерном для птиці, що була не в цей рейс, але мабуть з того, як ми йшли з Лісабона. Рештки зерна в мішечку доїли пацюки, залишивши саму половину й пил; мішечок мені знадобився на щось інше (здається для порошу, коли я розкладав його по торбинках, захищаючи від блискавки), і я витрусив його попід скелею біля укріплення.

Я витрусив мішечок напередодні згаданих обліжних дощів і викинув це з думки, аж ось десь за місяць побачив кілька маленьких зелених пагонів, що вигулькнули з землі, котрі – подумав я – можуть бути ще якоюсь незнайомою рослиною, проте не міг вийти з дива, коли згодом побачив десять-дванадцять колосків чудового зеленого ячменю, нашого європейського чи радше англійського ячменю.

Це відкриття достоту збило мене з пантелику. Досі я до своїх вчинків релігію не примішував, власне на релігії я мало розумівся і все приписував випадковості або, як кажуть, Божій волі, не вникав у продум Провидіння у таких речах або Його веління в керуванні світом. Але, побачивши несподівано пророслий ячмінь в несприятливому для нього кліматі, я був глибоко вражений і виснував, що Бог дивом сказав несіяному зерну прорости, аби я зміг вижити на цьому дикому й жалюгідному острові.

Ця думка зворушила моє серце, сльози набігли на очі, і я назнаменувався хрестом, що таке чудо природи сталося для мене, і це тим було мені дивніше, що поруч, трохи далі здовж скелі я побачив поодинокі стебельця іншої рослини – рису, який я знав, бо бачив, як він росте, коли я перебував на африканському березі.

Я не тільки вважав це даром Провидіння на мою підтримку, але не сумнівався, що вони й деінде ростуть на острові. Я знов обійшов усю знайому частину острова, оглянув кожний куточок – геть усе чисто, але ніде нічого схожого не виявив. І аж тепер пригадав, як витрушував на тому місці мішечок з кормом для птиці, і чудо поволі розвіялося; маю визнати, що релігійна моя вдячність до Божого провидіння також змаліла, коли я відкрив, що це звичайнісінька природна річ, хоча залишалося дякувати провидінню за винятковість і непередбачуваність такого дива, тому що це справді завдяки Провидінню десять-дванадцять зерняток ячменю не зіпсувалося, коли пацюки нищили решту, – начебто ті зернятка впали з самого неба, як дивовижно і те, що зернятка впали саме там, у прихистку високої скелі, й одразу проросли, бо якби я витрусив мішечок деінде, вони згоріли б на сонці й пропали б.

Будьте певні, я дбайливо позбирав усі колосочки в належну пору – тобто наприкінці червня; усі зернятка з колосків я вирішив знову посіяти, сподіваючись часом на врожай, котрий забезпечить мене хлібом. Сталося це лише на четвертий рік – я

дозволив собі ощадливо використати трохи зерна для їжі, про що трохи згодом розповім, бо перший свій засів я втратив через порушення термінів сівби, висіявши зерно напередодні посухи, і воно не проросло чи проросло погано, але про це потім.

Крім ячменю, в мене, як я вже казав, виросло двадцять-тридцять стебел рису, який я так само дбайливо зберіг для посіву та, в майбутньому, для виготовлення хліба чи приготування страви, бо я придумав, як його готувати без випічки, хоча й це прийшло тільки з часом.

Повертаюсь до щоденника.

Три-чотири місяці я працював, не складаючи рук, щоб завершити стіну; 14 квітня я заклав прохід, аби потрапляти до осідку не через двері, а через стіну за допомогою драбини, щоб ззовні оселю не було видно.

16 квітня. Доробив драбину, виліз по ній на стіну, підтягнув її й спустив у двір. Отже, тепер це сліпа загорожа; усередині достатньо простору, а ззовні можна потрапити до мене лишень через стіну.

Наступного дня після довершення стіни вся моя робота ледь не пішла в нівець, а я мало не загинув. Сталося таке: я порався в садибі за наметом, біля входу до печери я щось робив в огорожі за наметом, біля входу до печери, коли мені з несподіванки в литках застигло, тому що зненацька зі склепіння печери посипалася земля, горб над головою зсунувся й дві підпори у печері ловісно трісли. Я злякався аж у п'яти закололо, але не знав, яка ж причина, – гадав, що, як уже бувало, не витримало склепіння самої печери, й аби мене там не завалило, я – прожогом до драбини, але й там не почувався у безпеці й переліз через стіну, аби зсув горба мене не поховав. Щойно я став на землю, як збагнув, що це страшний землетрус, тому що земля під ногами тричі здригалась протягом вісьмох хвилин, і три такі потужні поштовхи цілком могли б зруйнувати найміцніші споруди на землі, а чималий уламок скелі за півмилі від мене упав у море з таким гуркотом, який я чув уперше в житті. Я бачив, як море збурилося від цього, а підводні поштовхи, либонь, були дужчі, ніж на острові.

Все це мене тяжко вразило, бо в мене самого такого досвіду не було, ні з самовидцями я таке не обговорював, – мене достоту приголомшила ця подія, а від двигтіння землі, як від морської хитавиці, мене нудило, проте гуркіт падіння скелі пробудив мене, протверезив, виповнив жахом, і одна лишалась думка, як цвяшок у голові: ось посуне пагорб на намет і поховає все майно – все чисто, і вдруге заскімлило у серці.

Земля здригнулася втретє й на якийсь час затихла, і я осмілювався, хоча лізти назад через стіну не наважувався, тому що боявся, аби мене не поховало живцем, – отак і сидів на землі пригнічений та безпорадний і не знав, що діяти. Не було в мене ні релігійних думок, ні якихось інших, але тільки оте звичне: "Господи, змилуйся наді мною!", але, коли все втишилося, я й про це забув.

Доки я так сидів, небо потемніло й захмарилось, ніби бралось на дощ. Незабаром почав помалу дужчати вітер, і вже менше, ніж за півгодини шалів гураган, море бушувало, бурунилося, хвилі розбивалися на березі, дерева виривало з корінням, –

несамовитий шторм. Так вируло години три, а тоді почало влягатися, а ще за дві години у безвітря дощ ливонув, як з коновки. А я далі сидів на землі, переляканий і відсморонений, і раптом до мене дійшло, що і вітер, і дощ – наслідки землетрусу, котрий виснажився і скінчився, то мені час вертати у печеру. На цю думку я пожвавішав, та й дощ був переконливим у тому ж напрямі, і я пішов у свій намет. Але дощ так репіжив, що намет міг першої-ліпшої миті промокти, і я перейшов у печеру, хоч і не минулося побоювання, що вона завалиться. Ливний дощ додав мені роботи – довелося прокопувати укріплення й улаштовувати риштак для виведення води назовні, бо інакше залило б мені печеру. Протягом якогось часу в печері поштовхи більше не відчувались, і я почав помалу оговкуватися. Наразі мені вкрай треба було підбадьоритися, і я вдався до своїх невеличких запасів і хильнув трохи рому, – я цим ділом не зловживав, бо розумів, що, як напої скінчатся, більше в мене не буде.

Дощ падав уночі й більшу частину наступного дня, тож я й не виходив з дому, але на спокійну голову Тепер, трохи заспокоївшись, я почав обдумувати, до чого братися в першу чергу, і виснував, що якщо на острові трапляються такі землетруси, мені не слід жити в печері, а треба збудувати domeк на відкритому місці, яке можна захистити стіною, як я зробив із цієї оселею, що убезпечить мене від звірів і людей, бо якщо я залишусь жити в печері, мене колись поховає живцем.

Отак я й приміркував кудись пересунути намет, напнутий під самою кручею, яка могла звалитися на нього під час землетрусу, і два наступні дні, тобто 19-го й 20-го, я гадкував, куди та як перенести житло. Страх бути похованим живцем не давав мені склепити повіки вночі, не було спочину й поза огорожею, але коли я дивився, як усе там упорядковано, як усе приховано від чужого ока і як там тепер безпечно, мені не хотілося нікуди перебиратись. А ще ж я подумав, скільки часу на те піде, і прийшов до висновку, що доведеться лишатись там, доки не облаштую та не убезпечі нову місцину, перш ніж перебиратися до неї. На цьому я й став та вирішив негайно братися будувати чатсокіл із урізками линви тощо колом довкола майбутнього намету, котрий напну відразу в центрі після завершення огорожі, а доти я свій переїзд відкладу. Це було 21-го.

22 квітня. Наступного ранку я почав міркувати, з якого кінця братися до роботи, але причина сталася з інструментами. Я мав три великі сокири й чимало тесаків (ми їх брали для обміну з індіанцями), але ж мені доводилося рубати й тесати тверду сукувату деревину, і всі вони пощербилися й попрутуплювалися; гострило в мене було, але одночасно крутити його й гострити інструмент не випадало. Ці мої роздуми були такі самі вирішальні, як і роздуми державного діяча, який розв'язує критичні питання політики, або судді, який ухвалює вирок про життя або смерть людини. Зрештою я приладнав мотузку до колеса, щоб крутити його ногою, вивільняючи собі обидві руки.

Примітка. Я такого в Англії не бачив або, радше, не придивлявся, як це робилося, хоча згодом бачив, що саме так там і працюють з гострилом; тільки-но його гострило було важке й завелике. Цей механізм я налагоджував цілий тиждень.

28 та 29 квітня. Два дні я гострив інструмент, і пристрій крутився чудово.

30 квітня. Зауважив, що сухарів лишилося обмаль: я підрахував, скільки саме, і обмежив себе одним сухарем на день, що завдало мені жалю.

1 травня. Уранці дивився на узбережжя і під час відпливу побачив щось незвично велике в березі, схоже на бочку, – підійшов і справді побачив барильце та пару уламків корабля, викинуті на берег останнім гураганом, глянув далі – корабельна снасть якось напрочуд високо випиналася над водою. Роздивився викинуте на берег барильце і з'ясував, що це бочка з порохом, що підмок і став як камінь. Я відкотив бочку подалі від води, а сам по піску пішов поближче роздивитися снасть.

Розділ VI. Хвороба і гризота

Зблизька я побачив, що корабель якось дивно зсунувся. Півбак раніше занурювався в пісок, а тепер стирчав футів на шість, а розтроснену корму, яку після моїх відвідин відірвало від корабля, перекинуло на бік; до того ж до стерна наміло стільки піску, що тепер не треба було мені пливти чверть милі, а нині у відплив з'явилася можливість підійти впритул. Спочатку я здивувався, але швидко зміркував, що це зробив землетрус, а що корабель розвалився ще більше, щодня до берега прибивало вітром та течією вимиті хвилями речі.

Я тимчасово відклав свої плани переселення і шукав спосіб, особливо у той день, потрапити на корабель, та ба – усередину налився пісок. Але я вже навчився не зневірятися відразу і вирішив геть розібрати корабель, – у кожному разі мені будь-що придасться.

3 травня. Відпиляв частину бімсу, котрий, гадав я, стягував кварталдек до купи; я пропиляв його, вигріб побільше піску з того боку, що був вищий, але почався приплив, і довелось наразі припинити роботу.

4 травня. Ловив рибу, але не піймав жодної, яку ризикнув би з'їсти; ловив, доки не стомився, а коли вже лаштувався покинути це діло, піймав молодого дельфіна. Волосін у мене була з каболки, а гачків не було, але собі на прохарчування я ловив достатньо риби – сушив на сонці та їв.

5 травня. Працював на розваленому кораблі й розпиляв ще один бімс. Відірвав від палуби три великі соснові дошки, позв'язував і пустив пливом до берега, коли почався приплив.

6 травня. Працював на розваленому кораблі; узяв кілька залізних засувок та інші металеві вироби. Повернувся додому виснажений тяжкою працею й хотів усе це кинути.

7 травня. Знов пішов на корабель без наміру працювати, побачив, що він геть розвалився під власною вагою через те, що я перепиляв бімси; деякі деталі лежали окремо; я зазирнув у трюм, але там не було нічого, крім води й піску.

8 травня. Прихопив на корабель ломом, аби розібрати палубу, яка височіла над водою і на якій більш не було піску. Я вийняв дві дошки й dopravив їх на берег у приплив. Лом залишив на кораблі, щоб не носити його з собою наступного дня.

9 травня. Ходив на корабель і ломом проломив хід усередину, надібав кілька бочок і вивільнив їх ломом, але відкрити не зміг. Надібав також сувійне оливо англійського виробу, зрушив його з місця, але воно було настільки важке, що винести його я не зміг.

Від 10 до 14 травня. Щодня ходив на корабель і взяв багато деревини – дощаної й зовнішньої обшивки – та два-три гандредвейти заліза.

15 травня. Взяв з собою два тесаки, щоб спробував відрубати шмат від сувою олива, приклавши лезо одного тесака, й б'ючи по ньому іншим; але сувій лежав на півтора фута у воді, і мені не вдалося бити по тесакові з належним зусиллям.

16 травня. Уночі дув навальний вітер, і вода продовжувала розвалювати корабель, але я затримався в лісі, полюючи на голубів, і через приплив на корабель не потрапив.

17 травня. Бачив удаліні, милі за дві, кілька уламків, прибитих вітром до берега, й вирішив подивитись що воно таке, – виявилось, що це корабельний виходок, але його я не подужав забрати.

24 травня. Аж досі я щодня працював на кораблі; насилу дещо розворушив ломом; щойно почався приплив – на поверхню сплигло кілька бочок та дві матроські скриньки, хоча відбережний вітер увесь час відганяв їх у море, а прибилося в берег лише кілька деревиняк і Але вітер дув з острова, і того дня ніщо не приплигло до берега. Зате сьогодні прибило кілька уламків та чималу діжку, в якій лишилося трохи бразильської свинини, хоча морська вода й пісок і те попсували. Так я день у день працював до 15 червня, крім часу на здобуття їжі, – я завжди прилаштовувався робити це у приплив, аби відплив використовувати для роботи; на цей день я нагромадив достатньо всілякої деревини, вкривної дошки й залізяччя на добрий човен, аби ще знаття, як до того братися, а ще за кілька разів назбирався майже гандредвейт аркушевого олива.

16 червня. Надібав на узбережжі велику прісноводну чи морську черепаху. Це сталося вперше, але, як з'ясувалося згодом, мені просто не таланило, бо на протилежному боці острова їх можна було щодня брати сотнями, хоча те відкриття мені дарма не минулось.

17 червня. Цілий день готував черепаху. Я знайшов у ній шістдесят яєць, а її м'ясо здалось мені смачнішим і приємнішим за будь-яке інше в моєму житті, бо відколи я вийшов на берег у цій жахливій місцині я споживав лише козлину й пташине м'ясо.

18 червня. Дощило увесь день, і надвір я не потикався. Дощ здався холодним, а мене наче студило, хоч я знаю, що це незвично на цих широтах.

19 червня. Геть заслаб, бере холодом, ніби надворі мороз.

20 червня. Уночі не склепив повіки, страшенно болить голова, лихоманить.

21 червня. Геть захирів; перелякався усмерть через свій недолугий стан – ніхто в цій немочі мені не допоможе. Молився Богові вперше після бурі біля Гула, але думка думкою пошибала, і я не тямив, що кажу.

22 червня. Трохи попустило, але залишилось тяжке хворобливе передчуття.

23 червня. Знов погіршало; спочатку холод, трясавиця, а тоді – лютий головний біль.

24 червня. Значно попустило.

25 червня. Упродовж кількох годин тіпала лихоманка: обсипало жаром і морозом, зрошувало потом.

26 червня. Мені ліпше, але харчі скінчилися, і я, попри страшенну слабкість, узяв рушницю, пішов та вполював козу, насилу дотарганив її додому, засмажив кусень на відкритому вогні й поїв, – краще було б потушувати або зварити бульйон, але ж нема горщика.

27 червня. Знову така несамовита трясовиця, що я пролежав цілий день у ліжку – не їв і не пив. Ледь не загинув від згаги, але несила була підвестися, чи принести собі води до пиття. Знову молився Богові, але в голові увесь час паморочилося, та ба – коли приходив до тями, всеодно не знав, що Богові говорити: лежав і скрикував: "Господи, зглянься на мене! Господи, змилуйся наді мною! Господи, пощади мене!" І так – дві чи три години, доки напад не минув і я не заснув, а прокинувся, коли звернуло з півночі. Почувався відсвіженим, проте заслабким, а ще кортіло пити. одначе води в оселі не було, і довелося лежати до ранку, – тому я знову заснув. І наснилося мені жахіття: буцім сиджу я на землі за стіною – там, де сидів у бурю після землетрусу, й бачу, як зіходить на землю з великої чорної хмари людина в полум'ї та ясі. І сам чоловік був такий сліпучий, наче вогонь, що я заледве дивився на нього: жахливу його появу годі описати словами. Коли він став нарешті на землю, мені здалося, що земля заддвигтіла, як тоді під час землетрусу, й привиділись мені у повітрі полумінки вогню. Тільки-но торкнувся землі, чоловік рушив до мене, тримаючи в руці спис, аби вбити мене; зійшовши неподалік на горбок, він звернувся до мене невимовно страшним голосом. З усього я зрозумів лише таке: Бачу, що ніщо тебе не змусило покутувати, і тепер ти повинен умерти; і ніби саме на цьому слові чоловік намірив свій спис, аби вбити мене.

Майбутній мій читач, либонь, не сподівається, що я зможу описати жахи цього несамовитого видива. Цебто, навіть уві сні я снів тим жахом. Тим паче годі переповісти, наскільки це дійшло до душі, коли я прокинувся й зрозумів, що це лише сон.

На жаль, Божий задум був мені невідомий! Добрі батькові напутіння звітрилися з пам'яті за вісім років невпинної та безпутної блукви морями, теревенів із такими, як і я, грішними нечестивцями. Не пригадую, аби за весь той час я хоч раз звернув свої подуми до Бога або зазирнув у себе й подумав, що я роблю; якесь одурення душі, а сам я – найбільш запекла, бездумна й грішна істота у порівнянні з пересічними матросами, – ні найменшого страху перед Богом у небезпеці, ні крихти вдячності Богові за порятунок.

Ви далєбі ще більше повірите оповідам про мої пригоди, коли я додам, що в усіх своїх терпіннях того дня жодного разу не подумав про руку Божу або про те, що це покарання за мій колишній гріх – непокору батькові – чи многі нинішні мої гріхи або просто попуст за криві дороги мого життя. Під час нерозважливої подорожі до пустельних берегів Африки я не замислювався над тим, що зі мною буде, жодного разу не прохавв Бога навернути мене на добрий розум або втримати мене від довколишніх небезпек і таких ненажерних істот, як жорстокі дикуни. Просто думки про Бога й

Провидіння не тримались мені голови, і я собі жив за законами природи як тварина, керувався здоровим глуздом та й годі. Коли португальський капітан урятував мене в морі врятував та взяв на облавок, поставився до мене щиро, справедливо, гонорово та милосердно, мені й на думку не сплигло дякувати. Коли знову мій корабель розбився, зазнав трощі і я ледь не потонув біля цього острова, не було в мене ні докорів сумління, ні гадки про рокованість. Просто повторював собі, що я безталанник і нещастя мені на віку написано.

Щоправда, коли я вийшов на берег острова й побачив, що вся команда корабля потонула, а врятувався тільки я, мене порвав якийсь захват, молитовний потяг до Бога, ось-ось мало з'явитися почуття вдячності, але ці емоції як почалися, так і скінчилися лишень сплеском радості, або, можна сказати, я елементарно тішився тим, що живий, і не замислювався про милосердя рятівної руки в хвилину загибелі решти товаришів, ні про те, чому Провидіння зглянулося на мене. Звичайнісінька радість моряка, який безпечно дістається до берега після трощі корабля і топить її у ще одному келиху пуншу та забуває, – і в мене було таке саме життя. І навіть тоді, коли згодом я обмірковував свій стан і перебування на жахливому острові далеко від людей та надії на порятунок: щойно з'явилась можливість вижити й не загинути з голоду, відчуття рокованості щезло, я розслабився, заходився працювати, щоб забезпечити собі життя й пробуток і більше не пов'язував свій стан із присудом неба чи караючою правицею Бога, – таке мені й на гадку не спливало.

Прорість зерна, яку я згадав у щоденнику, спочатку не вразила мене; серйозніше я поставився до неї, коли зрозумів, що це диво, але такі роздуми не вельми вабили мене й також пригасили з часом. Навіть така страхота, як землетрус, котрий викликає невидима Сила, якій усе підвладне, нажахала мене, але теж минула із першим переляком. Нині я не більше думав про Бога та Його присуди (не вважаючи, що це з Його руки всі мої теперішні злигоди), ніж зважав би на Нього в успішніші свої часи. Проте відколи я занедужав і поволі перед очима вималювались смертельні страждання, коли дух почав занепадати під тиском сильного сумяття, а сили організму виснажила трясовиця, віддавна приспана моя висока моральність почала прокидатися, і я взявся дорікати собі за прожите життя, протягом якого я відверто, через уперте своє беззаконня, провокував правицю Бога на потужні удари, на таке мені відомщення. Ці роздуми гнітили мене й на другий, й на третій день недуги і в розпалі трясовиці та тяжких докорів сумління ніби вирвали з мене слова молитви до Бога, хоча хтозна, чи виражала молитва мої жадання й надії... – радше був то голос страху й розпачу.

Думки змішались, розум пекли докори, а жах смерті в злигодах збентежував передчуттями; у такій розторганості душі язик міг наговорити казна що. Все радше зводилося до вигуків на шталт: Господи, яка я жалюгідна істота! Якщо мені роковано хворіти, я, безперечно, помру без допомоги, а потім що зі мною станеться?! І я вмився слізьми та довший час не міг зронити ні слова. І тоді я пригадав добру батькову пораду і його віщування, згадане на початку моєї оповіді, про те, що коли я зроблю це глупство, Бог мене не благословить, і колись, у марнотравному своєму житті, я ще

пошкодую, що знехтував його порадою, але допомогти мені повернути змарноване не буде кому. "І оце, – промовив я, – справдилися слова любого батька: Бог мене засудив, і нема кому допомогти чи почути мене. Я знехтував голосом Провидіння, котре в милосерді своєму створювало мені всі умови для щастя й спокою, проте я цього сам не побачив і не схотів послухати батьківі, які говорили мені про це благословення. Я покинув їх боліти серцем через мою необачність, а тепер і сам маю боліти серцем через наслідки того. Я зневажив їхню поміч і підмогу, що довели б мене до пуття й спростили б просування по життєвій дорозі, а тепер мені треба борюкатися з цими злигодами – і ніякого сприяння, підтримки, втіхи чи поради. І я заволав: "Господи, поможи, бо лихо мені." Це, так би мовити, була моя перша молитва за багато років.

Але повернімося до щоденника.

28 червня. Сон мене відсвіжив, напад минув, і я підвівся; хоча ще залишилось тяжке відчуття від смтрашного й жахливого сну, я розумів, що трясовиця може наступного дня повторитись і тому вирішив використати цей час, аби подбати про все необхідне, аби покріпити й підтримати себе при поверненні хвороби, – передусім я виповнив водою балцанку й поставив її на стіл біля ліжниці, а щоб не давалась узнаки й не зашкодила мені різниця температур, я додав чверть пінти рому й перемішав розчин. Потім узяв і засмажив на вугіллі шмат козлини, котрий ледве скуштував потім. Трохи погуляв, проте був я надто ще слабкий, а до того ще огортали мене печаль і жаль через мій злидений стан і можливе повернення хвороби вже завтра. Повечеряв трьома черепашачами яйцями, які у приску засмажив густо просто в шкаралущі, – за все життя це була моя перша страва, котру я просив Бога благословити. Після вечері спробував пройтись, проте рушниця виявилася для мене заважкою, а я ж без неї нікуди не рушав, і тому далеко від оселі не відходив, посидів на землі, подивився на спокійне та лагідне море просто переді мною. Коли я сидів там, роїлися в голові різні думки: що таке ця земля і це море, які мені так добре знайомі? Звідки вони? І що таке я та інші створіння, дикі й свійські, люди й звірі?

Звідки ми взялися? Звичайно, все створила якась потаємна сила: землю, море, повітря та небо. Що це за сила? Природно виснувати, що творцем є Бог. Але тоді ось яка дивина – якщо все створив бог, то, виходить, він усе скеровує і над усім панує, а також над усім тим, що з цим творивом пов'язане, бо всетвірна Сила має достатню владу, аби всім правувати й керувати. А якщо так, то в огромі трудів Його нічого не може статися без Його відома або призначення.

А якщо нічого не може статися без Його відома, то Він знає, що я тут і в такому прикрому стані, і якщо нічого не стається без Його призначення, то це Він призначив мені це лихо. І не знайшов я аргументів проти таких висновків; тим тяжче гнітило, що Бог рокував мене на таке, що з Його присуду опинивсь я у злигодах, бо влада Його не лише наді мною, а над усім на цьому світі. Й відразу наступне питання: Чому Бог так зі мною повівся? В чому моя провина? Але тут же втрутилося сумління й припинило блюзнірські розумування, ніби промовивши: "Грішнику! І ти ще питаєш, за віщо? Поглянь-но на своє гультаювання й запитай себе, чого ти ще не втнув. Запитай, чому

тебе давно вже не знищено. Чому не потонув на Ярмутському рейді, не поліг у побої, коли судно атакував військовий корабель з Сале, не зжерли хижі звірі на африканському березі, тут не втонув і врятуався, коли вся команда загинула? І ти запитуєш, за віщо?"

Ці роздуми вразили мене й відібрали мову... я собі відповіді не шукав, а підвівся сумний та в задумі, пішов до свого пристановища, переліз через захисну стіну, ніби хотів лягти, але сумні мої думки були розтривожені, й мені не спалося, – тому я сів на стілець і засвітив світник, бо вже темніло. І тепер, коли стурбованість поверненням хвороби знову далася взнаки, я пригадав, що бразилійці від усіх захворювань заживають не ліки, а свій тютюн, а в мене ж у якійсь скринці є скрутки тютюну – і цілком висушеного, і ще частково зеленого.

Мене, безсумнівно, вело Небо, бо в скринці я знайшов ліки й для душі, і для тіла. Відкрив – і відразу знайшов, що шукав, – тютюн; там же лежало кілька врятованих з корабля книжок, і я взяв одну із згаданих уже Біблій, яку мені досі бракувало часу чи бажання розгорнути. Отож, я поніс її й тютюн на стіл. Як саме застосовувати тютюн від моєї хвороби і чи допомагає він, я не знав, але вирішив поекспериментувати – якось, може, подіє. Спочатку я відірвав кусень листка й пожував його, й мені аж у голові запотьмарилося: тютюн виявився зелений і міцний, а я ж до такого не звик. Тоді я відірвав нову порцію й годину-дві витримував у ромі, збираючись вихилити питво, коли поклавусь на ліжницю, і, нарешті, я палив тютюн на жариді і нюхав дим, скільки витримав жар і доки міг дихати. У перервах я почав читати Біблію, проте через запаморочення від тютюну читання якось не пішло за цим разом, але перше, що я прочитав, коли навмання розгорнув книгу, було: "І клич до мене за лихої години, я визволю тебе, і ти мене прославиш"[\[15\]](#). Ці слова вельми пасували до мого стану і справили на мене деяке враження під час читання, хоча згодом це враження поглибилося, бо слово "визволю", сказати б, якось мені не звучало; як на мене, це все було таке далеке і неймовірне, що я пригадав слова дітей Ізраїля, яким було обіцяно м'ясо до споживання: "Чи може приготувати Бог стіл у пустині?"[\[16\]](#) Подібно до них, і я спитав: "Чи може Сам Бог вибавити мене з цього місця?" І хоча протягом багатьох років ніякої надії не було, ці слова не пускалися думки, – враження було настільки великим, що я раз по раз повертався до них.

Година була вже пізня, а тютюн, як я казав, паморочив голову, й мене хилило до сну, тому світник я вирішив не гасити, бо вночі могло щось знадобитися, й пішов спати. Але перш ніж я поклався, зробив те, чого зроду не робив: уклякнув і помолився до Бога про обіцянку визволити мене, коли я покличу до Нього за лихої години. По незграбній молитві я вихилив ром, у якому витримував тютюн, – напій виявився настільки міцним і так відгонив тютюном, що я насилу проковтнув його, – і відразу поклався спати. Питво вступило мені в голову, і я міцно заснув, а прокинувся наступного дня, якщо визначати за сонцем, деś о третій пополудні, хоча досі гадаю, що насправді я проспав ще добу, бо інакше не можу пояснити собі пропуск у лічбі днів тижня, що виявився доперва через кілька років, тому що якби йшлося про помилкове викреслювання чи перекреслювання

карбин, то рахуба днів змістилася б більше, ніж один день, натомість із невідомих причин загубилася лише одна доба. У кожному разі я прокинувся відсвіженим, бадьорим і веселим: додалося сили, шлунок працював краще, бо я відчув голод, – напад не повторився, і я поздоровів. Це було 29 червня.

30 червня зробив собі відгул і пішов з рушницею полювати, але недалеко від дому. Уполював пару морських птахів – так ніби білогорлики-гусики, приніс їх додому, але чомусь не кортіло їх їсти, і спожив я натомість ще кілька смачних черепашачих яєць. Увечері я знову вдався до ліків, які, гадаю, справді мені допомогли напередодні, тобто ромової тютюнової настоянки: але питва цим разом я випив менше, тютюн не жував і диму не нюхав, проте наступного дня, 1 липня, мені було не так добре, як я сподівався: трішки сипало морозом.

2 липня. Повернувся до лікування усіма трьома способами: усе в тих самих кількостях, тільки питва удвічі більше.

3 липня. З нападами покінчено, хоч остаточне одужання настало лише за кілька тижнів. Доки оклигував, я подумки раз по раз повертався до написаного в Святому Письмі "Я визволю тебе" і тяжко переживав неможливість свого визволення, що не давало навіть підстав для сподівання, але в той час, як я себе знеохочував такими роздумами, мені спало на думку, що я забуваю про вже dokonane вибавлення; натомість варто було спитати себе: "А хіба мене дивом не вибавлено від хвороби, врятовано з найнебезпечнішого і страшного стану? І це пройшло повз увагу? Я нічого до цього свого не доклав! Бог мене врятував, а я Його не прославив, тобто я й не подумав подякувати за визволення, – як же тоді сподіватись на більше визволення?" Я вельми цим перейнявся, укланув і подякував Богові за одужання.

4 липня. Уранці взяв Біблію та почав її читати з Нового Заповіту і поклав собі робити так щоранку і щовечора, не визначаючи наперед кількість розділів, – читати стільки, скільки читання пориватиме мою думку. Незабаром після того, як поважно взявся до цього, я побачив, як серце моє глибоко й широко переймається гріховністю мого життя в минулому. Пригадався сон і слова: "І все це не привело тебе до покути"[17] уроїлися в голову. Я широко благав Бога дати мені покутувати, і одного дня сталося з волі Божої, коли я дійшов до слів: "Він піднесений як Князь і Спас, щоб дати покаяння і відпущення гріхів"[18]. Я кинув книгу і –серцем полинув до Бога і руки здійняв у радісному захваті та голосно закричав: "Ісусе, сину Давида! Ісусе, піднесений, як князь і Спас! Дай мені покаяння!"

Це була перша справжня молитва в моєму житті, бо тепер я молився з відчуттям свого стану та істинного погляду Писання на надію, що спиралась на заохоту Слова Божого, – отепер я почав сподіватись, що Бог мене почує.

Тепер я почав трактувати згадані вище слова: "І клич до мене за лихої години, я визволю тебе" зовсім по-іншому, бо раніше я розумів **визволення** лише як вибавлення з нинішньої неволі, – тут ніхто мене не ильнував, а проте для мене це найгірша у світі в'язниця. Однак тепер я на все дивився по-іншому: моє минуле мене жахало і гріхи здвалися такими несамопитими, що душа благала в Бога лише вибавлення від тягара

провини, котрий позбавляв мене спокою. Самітне життя мене не вельми обходило. Про це я не думав і в молитвах не згадував, – то все дрібниця в порівнянні з тим, про віщо мені йшлося. Я пишу про це, аби читач зрозумів, що коли йдеться про найважливіші речі, то вибавлення від гріхів благодатніше, ніж вибавлення від знедолі.

Та годі вже з цим – повертаюсь до щоденника.

Життя моє йшло на лад: не те щоб праця легшала, але думкам стало спокійніше, вони впорядковувалися під впливом регулярного читання Писання й молитов до Бога, звертання до високих матерій, і на душі стало лагідніше, ніж будь-коли раніше, повернулося здоров'я та сили, я з більшим завзяттям заходився забезпечувати себе всім необхідним, аби життя моє унормувалося.

З 4 до 14 липня я ходив здебільшого з рушницею, але помалу – розходжуючись після нападу хвороби, бо важко собі уявити, наскільки я підупав і охляв. Курування, яке я придумав, було цілком нове: ніхто від трясовиці його не застосовував; та й після своїх експериментів я такого нікому не порадив би, – бо напади воно справді зняло, але дуже знесило мене, і ще деякий час по нервах і кінцівках пробігало тремтіння. Іще це лихо мене навчило, що не слід залишатись просто неба в дощову пору, особливо коли дощ супроводжується бурею чи ураганним вітром, а що дощ у посушливу пору майже завжди супроводжувався бурею, я зрозумів, що він набагато небезпечніший за дощі у вересні та жовтні.

Розділ VII. Досвід на ниві ведення сільського господарства

Вже понад десять місяців жив я на цьому жалюгідному острові. Надії на порятунок не було, і я був переконаний, що жодна істота людської подоби ніколи не ступала цю землю. Тепер, коли я нібито повністю убезпечив своє житло, треба було ретельніше дослідити острів і подивитись, чи не знайдеться щось нове й корисне для мене.

Щойно 15 липня я почав докладно вивчати острів. Спочатку я пішов до бухти, де я витягав на берег свої плоти й де було гирло річечки. Пройшовши берегом зо дві милі проти течії, я побачив, що приплив далі не сягає, і залишається тільки потічок з прісною і доброю водою, хоча наразі, через посушливу пору, він де-не-де геть змілів, і вода в ньому стояла. Біля берегів лежали мальовничі савани або луки – зелені оболоні, а там, де біля пагорків кінчалася заплава, вивищувався дебелими стеблами рясний зелений тютюн. Серед розмаю інших рослин я багатьох видів не знав і не розумів, яку з них можна мати користь. Я шукав коренеплоди маньйоки, що з них індіанці у цих широтах печуть касавний хліб, але нмарно. Бачив величезні алое, але на них я також не розумівся. Зустрів цукрові тростини, але дикі, – без культивації вони ні нащо не придатні. Ото й усе на цей мій вихід: ідучи додому, я міркував, як виявити корисні властивості усіх цих овочів та рослин, проте нічого путнього не придумав; недовго пробуваючи в Бразилії я надто мало звертав уваги на польову рослинність, аби тепер пустити її в діло у своїй скруті.

Наступного дня - *16 червня* - я знову подався тією ж дорогою, але пройшов трохи далі, де потічок і савана закінчувались, а почалися радше лісні місця. Тут я знайшов різні овочі: передусім багато кабаки на землі й винограду на деревах. Винограддя стирачло понад деревами, а на ньому рясніли стиглі соковиті виногрона. Я щиро зрадів цьому дивовижному відкриттю, але досвід навчив мене не нариватися на таку їжу, бо я був у Барбарії кілька наших невільників-англійців наїлися винограду й померли: у них почалися бігунка і вогневиця.

І от чудова ідея: я вирішив сушити його на сонці й зберігати вже у вигляді ридзинок, котрі поживні та смачні самі по собі, особливо коли вже свіжого винограду не буде.

Я пробув там цілий вечір і вперше не повернувся ночувати до своєї оселі. Проти ночі я зробив, як колись: влаштувався спати на дереві, а вранці я продовжив свої розвідни і - якщо судити за довжиною долини - пройшов ще близько чотирьох миль на північ, а на північ і на південь від мене бовваніли пасма пагорбів. Наприкінці переходу відкрився вихід у долину на захід, де зі схилу гори на схід дзюрчав прісноводний струмок; увесь край дихав свіжістю, зелом і квітом, - весняний май і буйноцвіт нагадували виплеканий сад.

Я трохи спустився в цей чарівний діл і споглядав його з таємною насолодою, а до насолоди долучалася думка, що все це моє, а я став королем і паном безборонної землі з правом власності на неї, і, маючи правовий титул, я міг би передавати її в спадок, наче лорд свій манор в Англії. Тут рясно росли какао, помаранчі, цитрини й цитрони, але здебільшого дикі види, що, принаймні тоді, не овочували. Проте я зібрав зелені лайми, що були не тільки приємні на смак, але й мали лікувальні властивості; згодом я змішував їхній сік з водою, і напій цей був корисний, прохолодний і відсвіжуючий. Я зрозумів, що маю тепер роботу: треба усе це позбирати й віднести додому, бо вирішив заготовити виноград, лайм і цитрини на близьку вже пору дощів. Отож я назбирав чималу купу винограду в одному місці, в іншому - ще одну, але меншу, і ще в одному - нагромадив лайм і цитрини; потім узяв собі трохи плодів з кожної купи й подався додому, наміряючись наступного разу повернутися з мішком, торбою абочим, щоб забрати решту. Таким чином, після триденних мандрів я повернувся додому (так я відтепер називатиму свій намет та печеру), але дорогою виноград зіпсувався, - стиглі й соковиті ягоди порозривало і використати їх було неможливо; натомість лайм зберігся добре, але ж я узяв лише кілька штук.

Наступного дня - *19 липня* - я повернувся з двома торбинами, щоб забрати свій врожай, але здивувався, побачивши, що купа стиглого і доброго винограду порозкидувана й потоптана, хтось усе розгріб по всіх усядах - поїв чи просто зжер. З цього я виснував, що це зробили якісь невідомі мені дикі створіння. Отож, виноград не можна громадити на купки, бо його знищать, і не можна нести в торбі, по ягоди роздавляться під власною вагою, і тому я назбирав чимало рвиног'он і порозвішував їх на гілках дерев, аби вони достигли й висохли на сонці, а лайм і цитрини я носив додому, скільки подужав.

Удома я з великою приємністю розмірковував про родючість долини та вигідність нової ситуації, про захищеність від бур на тім боці струмка та лісу, і виснував, що я оселився в найгіршому місці острова. Через це я почав гадати, як переселитися й вибрати для оселі в родючій та гарній частині острова таке ж захищене місце, як і нинішнє.

Так я довго покладав у думках і деякий час приваблива ідея була дедалі більше мені до душі, але при ближчому розгляді я зрозумів, що зараз я живу на березі моря, а тому є принаймні можливість, що мені якось поталанить, бо цілком може статися так, що ще чийсь корабель, як і мій, зазнає трощі, й на острові опиняться ще якісь бідолахи, і хоча назагал імовірність такої події нехтовна, якщо я замкнуся серед пагорбів і лісу в центрі острова, то рокую себе на довічне ув'язнення тут і зроблю неможливою будь-яку сприятливу випадковість, і тому переселятися не слід. Але я так захопився тією місциною, що пробув там до кінця липня; вирішивши повністю не переселятись, я усе-таки спорудив там домок, ще й обгородив його на певній відстані у два ряди пакіллям з набивкою хмизом між кілками заввишки на стільки, на скільки я сягав піднятою рукою; там я в цілковитій безпеці проподив по дві-три ночі, входив і виходив за допомогою драбини, – тож відтепер у мене і фільварок, і дім на узбережжі, облаштуванням яких я займався до перших днів серпня.

Щойно я закінчив нову огорожу й почав милуватися своєю роботою, як почалися дощі, що змусило повернутися до основної оселі, тому що, хоч я й тут напнув намет з вітрила, але ж не було гори, що захищала від шторму, та печери, де можна пересидіти у хлющу.

На початку серпня, як я зазначав, домок вже стояв і можна було ним насолоджуватися. З *серпня* я побачив, що розвішані виногрона добре висохли на сонці й перетворились на чудові сснйчні родзинки, і тому я почав знімати їх з дерев, – вельми вчасно, бо дощі зіпсували б їх і позбавили б мене найкращого складника мого зимового раціону; на круг у мене вийшло понад двісті великих в'язок виногрон. Тільки-но я усе познімав і переніс до печери, як залягли дощі, і відтоді – від *14 серпня* – дощило майже щодня до середини жовтня; часом дощ лив як з коновки, і я днями ховався в печері.

Тим часом сталася дивина, і пожильців ув оселі примножилося; мене якось тривожило, що пропала одна з моїх кішок – гадав, що вона або втекла, або здохла; тоді ніби й слід по ній пропав, аж ось наприкінці серпня вона причалапа з трьома кошенятами. Це тим дивніше, що я ж поклав з рушниць дику кішку і мені здалося, що місцеві відрізняються від європейських котів, натомість кошенята були домашньої породи, як і стара моя кітка, та й, власне, в мене було дві кітки, а котів не було. Від цих трьох кошенят згодом пішла хмара котів, яких довелося вбивати як хижаків або диких звірів та ганяти подалі від дому.

Від *14 до 26 серпня* невщухний тучний дощ, і я не виходив, тому що боявся промокнути. У цій скруті забракло харчів, і тому зо два рази довелося вийти: одного дня поклав козу, а іншого (26-го) знайшов чималу черепаху, і така смакота вирішила

проблему з провіантом; харчувався я так: на сніданок – жменя родзинок, на обід – шмат смаженої козлини або черепахи, бо, на жаль, не було посуду, щоб варити чи тушкувати, на вечерю – два-три черепаші яйця.

У дощовому полоні я щодня дві-три години розширював печеру – помалу посувався в один бік, аж доки не зробив вихід на протилежний схил гори і не облаштував прохід поза огорожу, – цим входом я відтепер і користувався. Водночас незахищеність проходу мене непокоїла, тому що раніше захист оселі був надійний, а тепер – хтозна як буде, хоча нібито й боятися особливо нема кого, бо коза – найбільша істота, яку я досі зустрів на острові.

30 вересня. Отак я дожив до сумних роковин своєї висадки на острів; полічив карбини на стовпі і вийшло, що я живу тут триста шістдесят п'ять днів. У цей день я влаштував урочистий піст і релігійні обряди: у глибокій покорі простягнувся на землі, висповідав Богові свої гріхи, визнав справедливність Його присуду й молив зглянутися на мене через Ісуса Христа, – аж до заходу сонця я не мав ні ріски в роті, а тоді спожив сухар і жменю винограду та поклався спати, закінчивши день так, як і почав його. Доти я не виконував Сабат^[19], тому що спочатку я не дбав про релігію і, позначаючи карбинами дні тижня, Сабат не виділяв, а відтак і поплутав дні тижня, але тепер я порахував усі карбини й вийшло, що я на острові вже рік; з цієї нагоди я виокремив тижні, позначивши кожний сьомий день як Саба́т, хоча згодом і виявилось, що день-два десь у лічбі загубились. Невдовзі почав вичерпуватися атрамент, і я почав використовувати його ощадливіше, занотовуючи лише найвидатніші події в моєму житті замість щоденного докладного звіту.

Я зрозумів періодичність дощової та посушливої пори й почав завчасу до них готуватися, але досвід дорого мені задався, і оце я зараз оповім про один з найтяжчих своїх експериментів.

Я вже згадував, як знайшов кілька насінин ячменю й рису і як вони дивом проросли: було приблизно тридцять колосків рису і дванадцять; я на свій розсуд вибрав слушний час сіяти – після дощів, коли сонце стояло від мене на південь. Я дерев'яним заступом, як міг, перекопав латку землі, поділив ділянку надвоє й посіяв; ще тоді я подумав, що не все слід висівати, бо насправді ж я не знав слушної гшодини, – через це я висіяв десь дві третини насіння й залишив собі по жмені того й того. Згодом виявилось, що я мав рацію, тому що змарнувався увесь посів: залягла посуха, на посіяне не впало ні краплини дощу, і в землі не лишилося вологи для проростання зернин; щось проросло лишень із поверненням дощової пори – ніби я висіяв тільки-но теперю. Прийшовши до висновку, що спочатку сходів не було через посуху, я знайшов вологу ділянку для нової спроби біля мого нового житла в долині, перекопав її, й висіяв решту зерна у лютому проти весняного рівнодення, у березні й квітні дощі рясно зволожили землю, сходи були добрі і врожай я мав гарний, а що насіння лишалось мало, і все висіяти я не наважився, то й добуток виявився скромний – по півпека^[20] кожного ґатунку. Завдяки такому досліді я став досвідченим рільником і визначив слушну пору для сівби, а ще – у мене могло бути дві посівні й два врожаї на рік.

Доки збіжжя росло, я зробив ще одне невеличке корисне відкриття. Щойно закінчувалися дощі й починало випогоджуватися – приблизно в листопаді, – я відвідав свій дім, де все було так, як я залишив кілька місяців тому. Подвійна кругова огорожа стояла досить міцно, а кілки, які я поробив з тутешніх дерев, проросли й почали галузитися, як підстрижений верболіз. Вже й не пригадую, як називалися дерева, з котрих я витесував кілки. Я й дивувався, і вельми радів цим паростям: попідстригав і по змозі надав їм однотайного вигляду; достоту важко повірити, якими красенями вони стали за три роки; попри те, що діаметр обгородженого круга мав біля двадцяти п'яти ярдів, віття дерев (а це справді були вже дерева) утворили суцільне шатро, в затінку якого можна було перебути посушливу пору. Це підказало мені ідею втілити ще кілька таких же кілків і повстромлювати їх півколом довкруг огорожі мого житла (тобто першої оселі), – так і зробив: увігнав у землю деревини чи кілки в два ряди ярдів за вісім від першої огорожі; вони зразу прийнялися і спочатку тільки отіняли житло, а згодом, про що я оповім нижче, ще й виконали роль додаткового укріплення.

Тепер я вже розумів, що пори року на острові поділялися не на зиму й літо, як Європі, а на дощову й посушливу пору: половину лютого, увесь березень і половину квітня падають дощі, а сонце перебуває в зоні рівнодення. Половину квітня, увесь травень, червень, липень і половину серпня – посуха, а сонце хилиться на північ.

Половину серпня, увесь вересень і половину жовтня дощить, а сонце повертається. Половину жовтня, увесь листопад, грудень, січень і половину лютого – посуха, і сонце хилиться на південь від екватора.

Дощові сезони могли тривати довше чи менше, залежно від вітрів, але загальна картина була саме така. Ще досвід підказував, що мокнути під дощем шкідливо для здоров'я, і тому я припасав харчі завчасу, щоб спокійно пересидіти мокву вдома.

У таку пору я горливо брався за ужиткові речі, котрі потребували і часу, і рук; так я багато разів пробував плести кошик, але щоразу через ламке пруття вся робота моя марнувалася. Мені дуже знагодилося те, що малям я полюбляв дивитися на роботу кошикарів у батьковому місті; як і всі хлопці, я був завжди охочий допомогти, і водночас придивлявся до кошикарства, сам пробував робити й здобув таким чином навички, і тепер, коли мені це спало на думку, мені бракувало лише матеріалів, – аж тут я подумав, що пагілля дерев, з яких я поробив оці пророслі кілки, має бути таке ж міцне, як у верболозу, білої верби або лози, і я вирішив спробувати.

Уранці я подався на свій "фільварок", постинав там трохи найтоншого пагілля і переконався, що це те, що треба; наступного разу я вже прийшов з тесаком, щоб зразу заготовити, скільки слід, бо вибір був великий. Вдома я поклав пагілля сушитися на подвір'ї, а коли пруття було вже готове – заніс його в печеру, а найпершої ж дощової пори наробив собі багато кошиків – і кошів, і кошелів, і сапет; це не були досконалі вироби, але мене вони влаштували; надалі я вже пильнував, щоб було чим замінити діряві кошики, а ще далі почав робити міцні зсипи, аби збіжжя зберігати в них, а не в мішках.

Я витратив силу-силенну часу, аби залагодити ці справи, але переді мною постали ще дві проблеми: на господарстві не було посуду на рідини, за винятком двох бочівок з ромом та кількох звичайних пляшок і балцанок для води, спиртного тощо. Не було навіть горщика, аби щось зварити, – лише чималий доправлений з корабля казан, але завеликий, щоб юшку варити або м'ясо тушкувати. Друга річ, котрої мені бракувало, – я ж не знав як її роблять; проте з часом і цьому дав раду.

Усю посушливу літню пору я городив пліт другого ряду, аж тут нагодилося інша робота, на котру довелося вгатити більше часу, ніж гадалося.

Розділ VIII. Огляд місцевості

Я вже згадував, що намірявся оглянути весь острів і що пройшов берегом потічка вгору до того місця долини, де спорудив собі кишло і звідки був вихід до моря й до протилежних теренів острова. Тепер я вирішив туди пройти – на протилежне морське узбережжя; своїм звичаєм узяв рушницю, тесак, собаку, побільше пороху й шроту, поклав пару сухарів і більшеньке висохле виноґроно й рушив. Вийшов з долини, де стояв *фільварок*, і побачив, завдяки ясній погоді, на заході море, а за ним – ледь видну смужку землі, – хтозна чи острів, чи континент. Був дуже ясний день, і я чудово розпізнав землю, тільки не міг установити – континент це чи острів, що височів удалечині із заходу на захід-південний захід – не менше як за п'ятнадцять-двадцять ліґ'.

Я не міг визначити, яка це частина світу, хоча цілком могла бути й Америки, десть біля іспанських домінійонів, а живуть там, либонь дикуни, і там мені справді були б непереливки; через це я й упокорився Провидінню, котре, як я переконався, усе повертає на краще; тому я заспокоївся й кинув дарма жалкувати, що не втрапив туди.

Крім того, я все докладно обмізкував, і вийшло, що, якщо це іспанський берег, то колись я побачу там якесь судно, я якщо – ні, то це дикунський край між іспанським берегом і Бразилією, де дикуни найокрутніші, бо вони – канібали, що вбивають та з'їдають усіх бранців.

Отак я собі походьма міркував. Ця частина острова виявилась набагато приємнішою за мою, – скрізь квітують вкриті травою савани й зеленіють мальовничі гаї. Усюди повно папуг, і заманулося котрусь піймати, приручити й навчити розмовляти зі мною. Врешті-решт я зловчився та впіймав папужатко, приголомшивши його дрючком, а тоді привів його до тям, приніс додому, але на навчання пішло кілька років; кінець-кінцем він призвичаївся називати мене на ім'я. Іще розкажу про один інцидент у належному місці, хоч, власне, то й дрібниця.

Мене ця подорож троихи розважила. По низькодолох я бачив зайців (мені здалось, що ніби схожі) та лисиць, але вони дуже відрізнялись від тих, яких мені випадало в житті бачити, і я не міг себе примусити їх їсти, хоч і вбив кількох. Ризикувати не було рації, бо гарних харчів мені не бракувало, на вибір до родзинок завжди було три ґатунки м'яса: козулина, голуб'ятина й черепашина, – кращого вибору не давав і Ліденголський ринок[\[21\]](#), особливо якщо зважити на відносний розмір наших

можливостей; хоча загальний мій стан був прикрий, ятатком, навіть делікатесів.

Під час мандрів я проходив за день милі дві, але ж дорогою я ще то туди заходив, то сюди, оглядаючи довкілля, й тому назад до ночівлі добувався вкрай виснажений, – там я спочивав на дереві, або наштрикував кілки між деревами чи наокруг себе, щоб хижаки не запопали мене зненацька.

Вийшовши до моря, я зрозумів, що отаборився в найгіршій частині острова, бо тут черепахи достоту вкривали берег, а в себе за півтора року я піймав лише три. Скрізь безліч відомих і невідомих мені пернатих; пташине м'ясо дуже добре, тільки з назв тих птахів я знав лише пінгвінів.

Настріляти їх можна було досхочу, але треба було ощаджувати порох і шріт, – тому я радше полював на кіз, бо козлиня тривніша, проте хоч тут кіз було набагато більше, ніж на моєму боці острова, але до них важче було на рівнині скрадатися, і вони помічали мене раніше, ніж я діставався до горбків.

Звичайно, цей берег був набагато приємніший від мого, але я не мав збирався перебиратись, тому що до своєї оселі я вже звик, і шлях сюду трактував як подорож із дому. Отож я пройшов берегом на схід миль дванадцять, позначив місце встромленим у землю кілком і вирішив вертати додому, а наступного разу поклав собі йти зі свого боку на схід від житла та обійти тим краєм до цього кілка.

Вертав назад іншою дорогою, бо гадав, що так матиму уяву про весь острів і ні за віщо не промину свій перший осідок, та ба, бо вже через дві-три милі я опинився в широкій долині серед лісних горбів, і серед густої лісовини я міг орієнтуватися лише за сонцем, але треба було знати для цього його положення об цій годині. А ще, як на те, усі три-чотири дні в долині стояв туман, і через нього довелося знову виблукати на берег моря, відшукати кілок і повернутись додому так, як я прийшов; додому я вертав кількома ходками, бо пекло непереносно, а в мене ж і рушниця, і муніція, і тесак, і інші речі.

Під час ходки мій собака підняв козеня й вчепився в нього, але я встиг підбігти, вихопити й таким чином врятував його від собаки. Кортіло забрати його з собою, тому що я здавна планував здобути пару козенят і виплекати отару кіз, які забезпечуватимуть мене їжею, коли скінчиться порох і шріт. Я зробив нашийник і повідець з кабалки, яку завжди носив з собою, й насилу допровадив його до свого житла і залишив ув огорожі, бо дуже скучив по домівці, де не був уже понад місяць.

Годі й казати, як радо я вернувся в своє старе халабудисько і ліг на висну койку. Ця блуква й брак нормального житла так мене втомили, що стара домівка, як я її називав, здалася мені справжніми апартаментами: тут було стільки вигод, що я пообіцяв собі ніколи, доки ще житиму на острові, далеко від дому не ходити.

Тиждень я перепочивав: видихав свої блукання й ласував смачним, а тим часом труждався над кліткою для папужки Пол, що освоївся і звик до мене. Потім пригадав про біднятка козеня у внутрішній загорожі і вирішив піти привести його додому або нагодувати, бо воно ж там і вийти не могло і примирало голодом. Я пішов і постинав йому галузочок і пагілля з дерев і кущів, перекинув через живопліт, і воно почало їсти;

я хотів спочатку вести його, як і раніше, на мотузці, але потреби в цьому не було, тому що воно припишло від голоду й подибало за мною, як собача; годував його я регулярно, і воно зробилось лагідною, пестливою і покірливою худобиною й тікати вже не хотіло.

На осінній рівнодень задощило, і я традиційно вчисто відсвяткував 30 вересня – другі роковини перебування на острові; як і спершу, надій на порятунок не було, і цілий день минув у благочесному дякуванні за благостині, сподіяні мені в моїй самотині, що без них мені було б і справді набагато гірше. Я щиро й уклінно дякував Богові за те, що Він з ласки своєї відкрив мені, що на відлюдді я міг би бути щасливішим, ніж у вільному товаристві з усіма його розвагами, за те, що Він зміг надолужити мені хиби самотини й брак людського товариства, за Його присутність зі мною і виповнення мене благодаттю, за підтримку, втіху й заохоту покладатись на Його продум і довічну притомність.

Щойно тепер дійшлося до мене, наскільки щасливіше нинішнє життя, з усіма його злигодми, ніж блудяще, гріховне, неподобне колишнє животіння; навіть смуток і радість, бажання, відчуття перемінились, зовсім іншими стали втіхи – не такі, як під час появи на острові, тобто два роки тому.

Раніше, коли я полював чи оглядав край, душа мене раптом боліла через мій стан, завмирало серце на саму думку про ліси, гори та пуші, де в заперу мене взяв океан і тримав на безпокутному відлюдді. Наче буря вривалася в спокій моїх думок, а я заломлював руки та плакав, як маля. Траплялось таке й посеред роботи: ото сяду, зітхаю й годину-дві лупаю очима на землю, а це ж гірше, тому що якби я слізьми вмився чи виговорився, то мені відлягло б і печаль моя впала б на силі.

Проте наразі зайшли мені інші думки: я щодня читав Слово Боже і прикладав його до свого стану. Якось уранці було мені сумно, і я розгонував Біблію та прочитав: "Я ніколи, ніколи тебе не залишу й не забуду про тебе"[\[22\]](#). І я подумав, що це ж про мене: саме такі слова, ще й у той час, коли я побиваюсь над своїм станом, коли мене забув і Бог, і люди. "Отож, – сказав я, – якщо Бог не забуває про мене, то що з цього має впливати, яке це повинно мати значення, коли світу до мене байдуже..., з другого боку, якби я не втратив широкий світ, а лише позбувся прихильності й благословіння Бога, втрата була б набагато більша".

Відтоді я почав приходити до висновку, що я міг би бути щасливіший у цьому забутті й самоті, ніж у якомусь гаданому пристановищі в світі; ця думка спонукала мене скласти Богові подяку за те, що осадив мене тут. Щось у цій думці мене настільки зворушило, що я не наважувався висловити: "Хіба можна так святобожити, – мовив я уголос, – удавати вдячність за той стан, яким ти хоч і силкуєшся вдовольнитись, але з якого палко молиш тебе звільнити?" Годі – не міг я сказати, що дякую Богові за те, що перебуваю тут, проте я щиро дякував Богові за те, що розплющив мені очі, аби я через поневіряння свої побачив колишнє власне життя і покутував у журбі над власною гріховністю. Я ж раніше Біблію не читав, але сама душа моя хвалила Бога за те, що Він настановив мою подругу в Англії на добрий розум (бо я ж її не просив) вкласти Біблію

до моїх речей, а потім допоміг вирятувати її з потрощеного корабля.

У такому гуморі розпочав я третій рік на острові; аби не втомлювати читача описом моєї праці цього року таким же докладним, як і за перший рік, скажу лишень, що байдики я бив украй рідко і щодня розподіляв свій час на різні види потрібної роботи, як от, по-перше, віддавав належне Богові й читанню Святого Письма, що я робив тричі на день, по-друге, щоранку, коли не було дощу, три години полював для здобування їжі, по-третє, більшу частину дня давав лад, різав, заготовляв і готував те, що я уполював чи упіймав. Слід зважити й на те, що ополудні, коли сонце стояло в зеніті, непереносний сквар не дозволяв працювати надворі, й тому на роботу лишалося тільки години чотири ввечері; щоправда часом я міняв свій розклад і працював уранці, а полював з полудня.

Окрім того, що на потрібну роботу лишалось обмаль часу, сама робота була вельми працемістка: через брак знарядь, допомоги і вміння я витрачав на все силу-силенну часу. Так, сорок два дні пішло на дошку для довгої полиці для печери, а два пилярі з інструментом і пильнею за півдня випиляли б з того ж дерева шість таких дощок.

Робив я так: обирав на зруб лісовину погрубше, бо дошка мала бути широка. Три дні я рубав дерево, два дні обчохрував гілляччя і одержував колоду. Далі – якомога обтісував і брусував, аби зменшити вагу колоди для подальшого совання, а тоді перевертав її та вигемблював з одного боку на всю довжину майбутньої дошки, ще раз перевертав уже на цей бік і так само гемблював, доки не одержував гладеньку дошку біля трьох дюймів завгрубшки. Будь-хто зрозуміє, скільки зусиль це потребує, але в цьому, як і в багатьох інших випадках, я давав собі раду завдяки праці й терпінню. Я змалював це все так докладно, аби пояснити, чому зроблено небагато, а часу витрачено чимало, – те, що з помічником та інструментами можна було зробити нараз, потребувало надмірних зусиль і часу одноосібної роботи практично голіруч. Наступні події покажуть, що, попри все, терпінням і працею я повершив усе, чого вимагав од мене мій стан.

Тепер у листопаді й грудні я чекав на врожай ячменю та рису. Угноєний і перекопаний лан був невеликий, тому що, як я згадував, ото сіяв передніше у посуху і втратив один врожай повністю, і в мене залишилось на круг по півпека того й того насіння. Натомість цього разу сподіванки на врожай були великі, аж я запримітив, що знову можу все втратити через вражу силу, якої важко спекатись; ішлося передусім про кіз і звірят, що їх я порахував зайцями, котрих вабили солодкі стеблини і котрі внадилися цілодобово скубти прорість, не даючи їй змоги виколоситися.

Я бачив один викрут: обтинити весь лан; праці я на це поклав чимало, бо ще й час наглив. А що засіяна риза була невелика, я добряче її обтинив за три тижні; удень я декількох тваринок поклав з рушниці, а уночі тримав біля воріт свого собаку на припоні, де він сторожував і гавкав; незабаром вража сила покинула це місце, а тому збіжжя достоїлося й почал швидко стигнути.

Отож, спочатку тваринки талували мені прорість, а тепер, коли наливалося зерно, завзялися на мій врожай птахи; якось вийшов подивитися, як збіжжя половіє, й

побачив коло лану хмару розмаїтого птаства, котра чекає, коли я піду. Я відразу стрелив до них, бо завжди ходив з рушницею. Але щойно гримнув постріл, як не менша хмара розмаїтого птаства, раніше не зауважена, знялася з самого лану.

Це мене стривожило, тому що це ж вони за кілька днів знищать усі мої сподівання, і я примиратиму голодом, ніколи не зможу ростити збіжжя, і ситуація насправді безпорадна; однак я вирішив боротися за свій врожай і влаштувати цілодобовий нагляд. Насамперед обійшов увесь лан, аби оцінити втрати й побачив, що поталовано багато, але оскільки зерно для птахів було ще не досить стигле, втрата помірна, і врожай може вдатися, якщо його допильнувати.

Я перезарядив рушницю та ніби почав уходити й побачив, як злодії пообсідали довкола дерева, чекаючи, аби я пішов, і це далі підтвердилося, бо щойно я пропав їм з очей, як вони знов по одному почали злітатися на лан. Мене це настільки розлютило, що не вистачило терпіння чекати, доки вони ще позлітаються, бо я знав, що кожне з'їджене ними зернятко, сказати б, призведе до втрати пека хліба[23], і тому я підійшов до тину та стрелив і поклав трьох птахів. Оце лише мені й треба було, – я позбирав їх і вчинив так, як чинять в Англії з запеклими злодіями: повісив рядком на пострах іншим. Важко собі уявити, але ефект був разучий: не тільки птахи на лан більше не злітались, але – доки висіли ті лякала – вони тримались подалі від моєї сторони. Повірте, я вельми радів з цього приводу, а наприкінці грудня відбулися в мене другі жнива.

Справа ускладнювалась через брак коси або серпа, і, як умів, я зробив подобу такого знаряддя з палаша, що був серед іншої зброї, яку я перевіз із корабля. Оскільки перший врожай був невеликий, вижати його було нескладно, хоча й робив я це на свій копил: стинав лише колоски, носив кошелю свого виробництва, перетирив їх руками, і по жнивах підрахував, що з півпека насіння я мав два бушелі[24] рису і приблизна два з половиною – ячменю, – це, звичайно, на око, бо в мене ще не було чим міряти.

Але це мене вельми заохотило, і я сподівався, що у належний час Бог сподобить мене мати власний хліб. Аж ось і нова халепа: я не знав, як молоти зерно на борошно, як віяти зерно, як вчиняти тісто на хліб, як пекти. Усе це додалося до мого сильного бажання створити запаси побільше й налогидити постійне надходження зерна, і я вирішив нинішній врожай не чіпати, а все залишити для наступної посівної, а доти докласти всіх зусиль до вивчення процесу й працювати на майбутнє забезпечення себе збіжжям і хлібом.

Тепер справді можна сказати, що я доробляюся свого хліба. Гадаю, мало хто замислюється над тим, скільки різних дрібниць потребує постачання, виробництво, зберігання, засмачування, вчинення й випічка щоденного хліба.

Мої поточні біди зумовлювались первісним моїм існуванням; щоразу це було відчутніше, навіть після одержання першої жмені насіння, котра стала для мене несподіванкою й дивом, як я вже казав.

По-перше, у мене не було плуга для оранки, не було ні заступа, ні лопати, аби скопувати землю. Ну, це я подолав, змайструвавши, як уже казав, дерев'яну лопату, але з деревини мало пуття – на її виготовлення йде багато днів, а, як не обкувати

залізом, швидко спрацьовується і ускладнює роботу та й результат гірший. Однак я то все терпляче зносив і змирився з вадами такої роботи. Засівку не було чим волочити, і я використав для цієї справи величезну гілку дерева, котрою просто шкріб землю.

Коли лан врунився й колосився, я зрозумів, скільки до того ще треба зробити: тинькувати, берегти, косити чи жати, сушити й везти додому, молотити, віяти й зсипати на схов. Відтак потрібний млин, щоб змолоти, сито, щоб просіяти, сіль та запара, щоб вчинити тісто, піч для випічки, а проте, як побачимо, я перебувся без того всього, і зерно дуже зарадило мене у моїх потребах. Це вимагало надсадної праці, але нічого не вдієш. Аби не гаяти час, я все розраховував і щодня по кілька годин брався до цього, а що я вирішив не використовувати зерно, доки не нагромаджу більші запаси, наступні півроку мудрував і працював, щоб приготувати різні місткості для порання зі збіжжям майбутнього врожаю.

Розділ IX. Човен

Спочатку треба було розширити лан, бо тепер у мене насіння вистачить, аби засіяти понад акр [\[25\]](#). Перше ніж зробити це, я витратив майже цілий тиждень, щоб змайструвати лопату; виріб вийшов неоковирний, важкий і потребував подвійних зусиль при роботі. Але я подолав ці труднощі й засіяв дві чималі латки поблизу житла, обтинькував живоплотом з того ж гаю, де я вже стинав гілки, які проростали, – за рік виходить живопліт, який майже не потребує ремонту. На все пішло місяці три – не менше, бо пора була вільготна, і в дощ я ніде не ходив. Отож у зливу я порався вдом і час від часу розважався розмовами з папугою, навчаючи її розмовляти; незабаром вона завчила своє ім'я і голосно вимовляла "Пол", перше слово, мовлене на цьому острові не мною. Звичайно, це була лише розрада під час роботи, якої було подостатком: я вже давно пробував робити дуже мені потрібний череп'яний посуд, але не знав, з якого боку підступитися. Клімат на острові спекотний, і я не сумнівався, що, знайшовши якусь глину, я міг би виліпити начиння, яке після висушування на сонці буде достатньо тривким і придатним для сухого зберігання, що мені й треба для зерна, борошна та ін., що я заготовлював, і тому я поклав виліпити кілька місткіших судин – покотил.

Либонь, Читач, пожалкував би чи й викпив би мене, почувши, як я марудився, готуючи з глини податний пласток для роботи, які дивні, неоковирні, потворні речі я ліпив, скільки того роблива запалося всередину або розвалилося, бо недостатньо тривкий заміс не витримував власної ваги, скільки полупалося через те, що або сонце надто пекло, або занадто швидко ставив я виріб на осоння, скільки розвалилось нанінащо перед чи після сушіння, тобто як, власне, за два місяці тяжкої праці, – було ж знайти глину, накопати, зробити заміс та ліпити, – я зробив лише дві великі, потворні, череп'яні ємності, котрі я не зважуюсь назвати куманами.

Щойно ємності остаточно просохли й задубіли на сонці, я їх обережненько узяв і вставив у заздалегідь приготовані кошівниці, щоб не розвалились, а щілини між судинами й кошівницями запхав рисовою та ячною соломою, – я вважав, що такі зсипи

стоятимуть завжди сухі, і зерно в них буде сухе, і, згодом, мливо.

Більшість великих ємностей я, на жаль, пошпетив, а дрібніші вироби мені вдалися, – горнята, тарелі, глечики, мисочки тощо, а випалювалися всі ці речі на сонці.

Та мені того було замало, бо треба, щоб череп'яний виріб тримав рідину, витримував вогонь, а в мене так не виходило. Аж якось засмажив я на великому вогні м'ясо, а коли заходився гасити вогонь, знайшов серед жарива череп'я розбитої судини, що перетворилось на каменюку черепичного кольору. Приємно здивований, я подумав, що якщо випалюється череп'я, то можна випалити й цілу судину.

Тоді я замислився над тим, як налаштувати вогонь для випалу горщиків. Про гончарний горен і цинову поливу я не знав нічого, хоча трохи цини в мене й було; я поставив стосиком три великі миски й два три горнятка один на одного, поклав на спід жаровину, а довкола – дрівця. Розгнітив вогонь наокіл і згори стосу та підкладав пальне й стежив, як судини пропеклися, а тоді пиьнував, аби вони не тріскалися. Я п'ять-шість годин тримав судини розпеченими у вогні, аж побачив, що одна з них не трісла, а почала топиться і потекла; це під дією температури розтопився змішаний з глиною пісок, що розтопився б на скло, якби я продовжив випал; тоді я почав потроху зменшувати вогонь, і розчервонілий посуд потьмянів; аби вогонь хутко не вигас, я чатував усю ніч, а вранці я одержав три гарні (може й не такі гарні) тарілки й два череп'яні горнятка, що належним чином витримали випал, а в одного ще й полива утворилася з розтопленого піску.

Відтак, зрозуміло, череп'яного посуду мені не бракувало, але про форму шкода й мови, бо таке й діти роблять з землі ліплять чи жінки, що не вміють вчинити тісто, квецяють пироги.

Либонь, ніхто в світі так не радів, як я, коли зробив вогнетривкий череп'яний посуд; я не міг дочекатися, доки посуд охолоне, аби зварити в ньому м'ясо, –вийшов зрештою чудовий бульон зі шматка козлини, до якого не завадило б насправді додати вівсянки й ще дечого.

Ще потрібна була кам'яна ступка, щоб товкти зерно, бо самому мені про млин годі було й думати. Але як до цього приступитися, я не знав, тому що й кам'яний майстер з мене ніякий, і знарядь необхідних в мене не було. Чимало днів шукав я камінь побільше, аби витесати в ньому заглибину під ступу, бо не міг же я висікати чи викопувати його зі скелі, та й острівний жорняк був занадто крихкий, аби витримати належний товкач або м'яло й не засмітити товчене зерно піском. Отож я шукав-шукав та й покинув, а вирішив видовбати ступу з твердої колоди, яку незабаром і підшукав: вибрав таку, яку подужав совати, заокруглив її та ззовні обтесав сокирою й тесаком, а тоді, за допомогою вогню й докладаючи величезних зусиль, випалив заглибину так, як індіанці в Бразилії роблять каное. Потім з так званого залізного дерева утнув важкий товкач або м'яло та відклав знаряддя до наступного врожаю, бо я збирався те зерно молоти чи, власне, товкти на борошно, щоб спекти хліб.

Тепер на черзі було сито чи підситок, щоб переточити борошно й відокремити висівки та межисіток, бо без того хліба не буде. Навіть думати про таке було важко, бо

не було ж із чого те виготовляти – ні тонкого полотна, ні ще чогось, через що можна просівати. Кілька місяців я не знав, на яку стати. Від білизни залишилось саме дрантя, була козяча вовна, але хтозна як ткати чи куделити, а коли б я й знав, то однаково ж не було до того знаряддя. Аж ось викрут знайшовся: я згадав, що позабирав з корабля матроські шийні хустки з мусліни чи перкалю і оце з них зробив три достатні для роботи ситечка, що їх вистачило на кілька років, а що було потім, я згодом розповім.

Тепер належало подбати про випікання: як саме робити хліб, коли з'явиться зерно, як завдати тісто без запари. А що взяти було ніде, то я кинув про це думати. Багато праці поклав я, ставлячи піч. Однак і на це знайшов раду: виліпив кілька мілких дек поширше – фути два в діаметрі й до дев'ятох дюймів завглибшки. Я їх добре випалив і сховав, а коли треба було пекти, я розжарив черінь, викладений квадратною (чи майже квадратною) плиткою мого виробу.

Коли утворилася купа жариння, я розгріб його по всьому череню, аби той розжарився. Потім я жариння відсунув, розіклав хлібини, накрив їх горщиком, та обкидав горщик жаринням, аби краще пеклося; так у найліпшій в світі печі я випік свої перші ячні хлібини, ставши ще й непоганим хлібопеком; ще я поробив собі рисові коржі й пудинги, а от пирогів не робив, бо для начинки було лише козлина й пташатина.

Нема дива, що на все це переважно пішов третій рік мого перебування на острові, а ще ж і жнивувати треба було, і поратись із хатнім господарством, бо я вчасно все вижав, дбало переніс збіжжя додому та поклав колоски у зсипи, доки з'явиться час їх перетерти, бо не мав я ні гарману, ні ціпа.

Водночас із збільшенням запасу зерна з'явилась потреба у більшій пашенній коморі, врожай приростав – ячменю вже було бушелів двадцять і стільки ж або більше рису; за такої кількості я вже міг вільно його споживати, бо давніші запаси хліба давно вичерпалися; я також вирішив порахувати, скільки треба зерна на рік, аби засівати лише один раз.

Виявилось, що сорок бушелів рису та ячменю – набагато більше за моє річне споживання, – тому я поклав сіяти таку саму кількість щороку, вважаючи, що цього стане.

Робота роботою, а подумки я часто повертався до землі потойбіч острова і потайки гадав, що перебуваючи там і стежачи за континентом, де є люди, я міг би якось туди дістатись і нарешті втекти з цього краю.

А про пов'язану з цим небезпеку я не думав, бо можна ж і до рук дикунів потрапити, що набагато гірші за африканських левів і тигрів: якби я потрапив їм до рук, тисяча проти одного, що вони мене вбили б, а, може, й з'їли б, бо я чув, що насельці Карибського берега – канібали або людожери, а, висновуючи за широтою, я знаходжуся від того берега недалеко. Якщо вони канібали, то вбили б напевно, – вони ж у же вбила європейців і по-десятеро, і по-двадцяттеро, а тут я один і боронитися мені ніяк; усі ці розумні думки спливали мені на гадку потім, а спочатку я тим не переймався й хотів лишень потрапити на той берег.

Тепер я пожалкував, що зі мною немає Зурі та шлюпа з трикутним латинським

вітрилом, під яким я проплив здовж берега Африки понад тисячу миль, але тут вже нема ради, і я вирішив піти поглянути на корабельний шлюп, що його під час аварії у шторм викинуло на берег за кілька миль від моєї оселі. Шлюп лежав майже на тому ж самому місці, але хвилі й вітер перекинули й зіперли його на береговий уступ, – рінь поруч була суха. Якби я зумів полагодити його й спустити на воду, то більшого мені й не треба, – я простісінько доплив би до Бразилії; шкода, що я відразу не зміркував, що мені не до снаги перевернути шлюб у нормальне положення, як не міг би я і сам острів посунути; натомість я пішов у ліс, поробив собі важелі й котки, приніс їх до шлюпу й вирішив спробувати, вважаючи, що коли вдасться його перевернути, то можна буде полагодити пошкодження, і в мене з'явиться надійне судно для плавання.

Зусиль я не шкодував і витратив на цю марноту три-чотири тижні, аж переконався, що не подужаю підважити шлюп, і почав відсипати рінь з одного боку, щоб шлюп перекинувся сам, а я цим перекиданням керуватиму за допомогою важелів.

Але по всьому я не зміг ні поворухнути шлюп, ні підкіп годящий зробити, ні, тим більше, посунути шлюп до води, – довелося кинути цю роботу, але, попри невдачу зі шлюпом, я не відмовився від бажання дістатися на континент, і що більше поставало перешкод, тим сильнішим було бажання.

Нарешті з'явилася в мене ідея самому зробити каное або пірогу, як роблять їх тамтешні тубільці без знарядь і помічників – зі стовбура великого дерева. Здавалося, що це і можлива, і проста справа, і я нею серйозно перейнявся, бо й можливостей упоратись із цим у мене набагато більше, ніж у негрів або індіанців, – при тому я випустив з уваги, що в індіанців же є кому допомагати при спускові судна на воду, а це перевага не до порівняння з браком інструментів, тому що мені все треба робити самому: і дерево побільше знайти та зрубати, згрубша пообтесувати стовбур, аби надати йому форми човна і повидовбувати чи випалити простір всередині, роблячи вже сам човен... і все оте покинути через те, що сам я не подужаю спустити човен на воду?

Так із чужого погляду виходить, що я ані не замислювався над дійсним станом речей, тоді як треба було вчасно дбати про спуск на воду – та ба! Мене так поривала морська подорож, що я усе те і в думці не покладав, а насправді легше було таким човном пропливти сорок п'ять миль, ніж пересунути його на відстань сорока п'яти фатомів[26] до моря.

Жодга людина при здоровій тямі не узялася б за цю дурницю. Мене поривав сам задум, і я не замислювався над його практичністю; себто складність спуску на воду спливала мені на гадку, але я спростовував усі сумаєви недорікуватою відповіддю: "Спочатку треба зробити, а тоді вже знайдеться якийсь викрут".

Це не тримається купи, але – ідея понад усе, і став я до роботи. Я зрубав кедр, якого, либонь, і в Соломона не було для спорудження єрусалимського храму: п'ять футів десять дюймів у діаметрі біля основи стовбура, а на висті двадцяти двох футів – чотири фути одинадцять дюймів, – далі стовбур тоншав і розгалужувався. Я насилу звалив дерево: двадцять днів підрубав і рубав біля основи стовбура, ще чотирнадцять днів обрубав галузки, гілки й крислату корону, надсадно вимахуючи сокирою й

тесаком, а відтак ще місяць обчохрував, формуючи човен і його підшву – для стійкості. Ще три місяці пішло на видовбування корпусу: я не випалював, а тяжко вистругував киянкою і довбилем, аж вийшла мені красуня-пірога місткістю душ на двадцять шість, а для мене й мого вантажу й поготів вистачило б.

Мені самому сподобалась моя робота: я ніколи в житті не бачив більшого каное чи піроги, зробленої з одного стовбура. Але ж і праці я докладв до неї! Аби вдалося спустити її на воду, я, безперечно, рушив би у цю несамовиту плавбу.

Та ба – усі мої прилагоди виявились даремні, хоч і змарновано було чимало зусиль. До води було ярдів сто – не більше, але перша халепа полягала в тому, що на шляху до потічка треба було подолати горбок. Здавалося, що можна докласти шалених зусиль (ніхто не зважає на каторжну роботу, якщо попереду визволення) і розкопати його та виположити, але по роботі виявилось, що на цьому не край, бо каное, як і шлюп перед тим, я не подужав зсунути з місця. Тоді я виміряв відстань до моря й поклав прокопати док або канаву, аби наблизити воду до каное, бо посунути каное до води я не зміг. Узявся вже впритул до роботи, але водночас вирішив порахувати, яка має бути глибина канави, яка ширина, скільки ґрунту треба вийняти, – і вийшло, що мені самому треба на це років десять-дванадцять, тому що через той горбок попереду глибина становитиме футів двадцять, і зрештою неохоче я цю справу також покинув.

Мене це вельми засмутило, і з великим запізненням я збагнув, що спочатку роботу слід прорахувати, зважаючи на власні сили до її виконання.

У розпалі тої праці пішов мій п'ятий рік на острові, і я відзначив роковини з традиційною втішною побожністю, бо регулярне вивчення й застосування Слова Божого та ласка Його до мене допомогли краще зрозуміти своє життя. Я тепер мав іншу тямую про речі. Світ здавався мені далеким і відчуженим; отож і виглядав він, як ми це згодом зрозуміємо ще краще, просто як місце мого колишнього проживання й походження, і я можу повторити слова, сказані Батьком Абрагамом багатієві: "Поміж мною і тобою – велика прірва".

По-перше, тут безпутність світу була від мене далеко; ніщо мене не спокушало: ні тіло, ні зір мій, ні гордота. Ніяких особливих жадань, бо все можливе я мав; у мене була власна садиба, а ще для власного задоволення я міг би заватися королем чи імператором усього цього краю, – ніяких суперників, конкурентів, претендентів на владу, я міг би завантажувати збіжжям цілі кораблі, але мені це не треба, і тому я вирощував лише собі на спожиток. У мене досить черепах, але мені вистачало однієї та й то не часто; У мене достатньо лісу, щоб збудувати цілий флот, винограду вдостач, щоб робити вино чи сушити родзинки й завантажувати цим той флот.

Цінність для мене становило тільки те, що я міг спожити: харчів удосталь, усі потреби задоволені, а нащо решта? Якщо я не з'їдаю упольовану здобич, то віддаю собаці або лишаю хижакам на поталу, якщо посію більше зерна, ніж мені треба, воно пропаде, зрубані дерева, зогнивали на землі або йшли на дрова, коли я готував їжу.

Тобто, природа й досвід вчили, що всі земні статки корисні лише настільки, наскільки їх можна спожити, і те, що ми громадимо, аби роздавати іншим, також

настільки ж цінне, як і те, що ми ладні спожити, і не більше. І найзахланніший жмикрут зцілювався б від пороку скупості, якби опинився на моєму місці, бо в мене зайвини було подостатком. Мені нічого не бракувало, хіба що якихось справді потрібних дрібничок. У мене, як я згадував, був пакунок із грішми – золото й срібло – на тридцять шість фунтів стерлінгів. На жаль, вони лежали безрухом, бо на острові я їх пустити у діло не міг, – я б радо віддав жменю монет за кілька люльок або за драчку, щоб молоти зерно, ба я усе віддав би за насіння ріпи та моркви з Англії на шість пенсів або за жменьку гороху та бобів і пляшку атраменту. У кожному разі зиску я з грошей не мав: вони лежали в шухляді й дощової пори пліснявіли у вологій печері; це саме стосувалося б і діамантів: нема вжитку – нема й цінності.

Життя моє поволі вбилося у колодочки: простіше для розсуду й для тіла. Я часто перед початком їжі промовляв Богові подяку й подивляв руку Божого Провидіння, що збрала мені на стіл на відлюдді. Я навчився бачити більше гарного, ніж поганого, і втішатися тим, що є, ніж шкодувати про те, чого бракує, і це давало мені потайну невисловну розраду, а згадую я про це як науку невдоволеним людям, котрі не здатні втішатися Божим поданням, тому що постійно жадають того, чого Він їм не дав. На мою думку, наші невдоволення через брак чогось постають через невдячність за те, що ми маємо.

А ще я часто серйозно замислювався, як і кожен зробив би у такій же скруті, над порівнянням свого нинішнього стану з тим, на що сподівався спочатку, чи, радше, з тим, яким він був, якби добре провидіння Бога чудесним чином не викинуло корабель поближче до берега, де я не тільки міг дістатися до нього, але й доправити на берег корисні для виживання й комфорту врятовані речі, бо інакше я не мав би інструментів для роботи, зброї для оборони, пороху й шроту, щоб добувати їжу.

Протягом годин, ба навіть днів, я собі ясно уявляв, що робив би, якби не видобув нічого з корабля. Замість нинішнього розмаю, для їжі була б лише риба й черепахи, або ще й умер би з голоду, перш ніж знайшов би їх, і якби вижив, то жив би, як дикун; якби я навіть примудрувався та вбив козу або птаха, я їх би не оббілював, не розпатрав і не порізав, а жвакував би зубами, роздирав би пазурами, як звір.

Завдяки таким роздумам я глибше відчув доброту Провидіння й щирі вдячність за свій нинішній стан з усіма його бідуваннями й злигодами; поміркувати над цим я радив би тим, хто в біді каже: "Я – найнещасніший." Хай подумають, наскільки гірше було б людям, якби Провидіння схотіло зробити їх справді нещасними.

У мене була ще одна обнадійлива думка: порівняння теперішнього заслуженого стану з очікуваним від Провидіння. Життя моє було неподобним: не знав я й не боявся Бога. Батьки добре мене виховували й доклали всіх зусиль аби вселити у мене страх святобожий, виплекати почуття обов'язку та розуміння ества свого й призначення. Та ба! Я рано приохотився до морських мандрів, що несумінсі зі святобожим страхом, хоча Його кара завжди поруч; отож раннє мореплавське життя й матроське товариство виставили на посміх і вивітрили з мене рештки релігії; уперте гордування небезпекою, при звичаєності до вигляду смерті, – а все через те, що спілкувався я з такими ж, як і я,

і ні від кого не чув і натяку на добро.

У моєму житті не було добра, і я не розумів ні самого себе, ні свого призначення у зв'язку зі своїми щасливими рятуваннями, – ні після втечі з Сале, ні після того, як капітан португальського корабля підібрав мене, ні під час вдалого осідку в Бразилії, ні після одержання вантажу з Англії тощо я ні подумки, ні вголос не промовив "Дяка Богові!", і в скруті я до Нього не молився: "Господи, зглянься на мене!", і звучало ім'я Боже лише під час присяги або блюзнірства.

Я вже згадував, що протягом багатьох місяців мене obsідали страшні роздуми про грішне й бездушне минуле життя; коли я поглянув довкола й подумав, які нещастя привели мене сюди і як Бог милував мене, – Він не лише заслужено карав мене за беззаконня, але й підпомагав мені, – у мене з'явилася надія, що моє каяття прийнято і що Бог не залишить мене у злигодах і надалі.

Цей напрям думок привів мене не тільки до покори волі Бога в моєму нинішньому стані, але й до щирої вдячності за цей стан, – нарікати не варто, бо мені збережено життя й заслужено не покарано за гріхи, мені даровано благодать, на яку я не міг тут сподіватися; тому не ремствувати треба, а радіти та щодня дякувати за щоденний хліб, що стало результатом цілої низки чудес; і те, що я мав на столі поживу, таке ж велике диво, як і диво нагодування пророка Іллі воронами; либонь, ні в якому іншому незаселеному краї на землі мені не повелося б ліпше; шкода, звичайно, що я не мав тут товариства, проте не було й хижих звірів, лютих вовків і тигрів, які загрожували б моєму життю, не було отруйних рептилій або рослин, які шкодили б моєму здоров'ю, не було дикунів, які могли б убити та зжерти мене. Себто, з одного боку, я бідував, а, з другого, був щасливий; єдина потрібна мені втіха – це відчуття Божої ласки й турботи; коли я з усім цим розібрався, від журби не лишилося й сліду. Тим часом за мого тут перебування багато доправлених з корабля речей або пропали, або геть спрацювалися.

Я вже казав, що майже закінчився атрамент, і рештки я розводив водою, доки водяний розчин припинив лишати слід на папері. Доки можна було писати, я позначав дні місяця, в які ставалися визначні події в мене, і от, пригадуючи давні поневір'яння, я помітив дивні збіжності у днях, коли ці біди траплялися, – якби я був марновірний і розподілив дні на вдалі та невдалі, то певні закономірності могли б мене зацікавити.

По-перше, я зауважив, що в той же день, в який я втік від батька й друзів до Гала, аби рушити в море, мене захопив військовий корабель салеських піратів, які зробили мене рабом, у цей день я врятувався після трощі корабля на Ярмутському рейді, у цей день втік з Сале на баркасі, у день свого народження, тобто 30 вересня, коли мені минуло двадцять шість років, я дивом врятував своє життя, коли мене викинуло на берег цього острова, тобто і гріховне, і відлюдне моє життя почалося у той же день.

Після атраменту в мене скінчився хліб, себто вивезені з корабля сухарі, які я по змозі беріг, дозволяв собі понад рік з'їдати лише один сухар на день, а проте понад рік я сидів без хліба, доки сам не навчився сіяти й жати, – я взагалі мав дякувати за те, що дивом-дивним у мене знайшлося зерно.

Далі, я геть позношував одяг: в мене давно скінчилася білизна, крім катратих

сорочок, які я познаходив у скринях матросів і дуже беріг; у багатьох випадках я міг ходити тільки в сорочці, яких я – на відміну від решти суднової команди – мав зо три тузіні. Ще було кілька грубих плащів вахтового, і хоча в спеку одяг не дуже потрібний, але ж, попри свою самотність, голяка ходити не міг, – воно, звичайно, можна б, але це не про мене. Я не можу ходити голяка, бо погано переносю сонячне проміння й мені краще щось одягнути, аби не було опіків: повітря під сорочкою хоч якось рухалося, і мені було вдвічі легше. Не міг я також ходити в спеку без картуза чи капелюха, бо сонце нещадно в цих краях пекло, і відразу починала боліти голова, а як одягав капелюх, біль відразу вщухав.

Отож, треба було якось дати раду тому лахміттю, що я називав одягом; я познашував усі свої камізели, і тепер треба було спробувати – за допомогою того знаряддя, що в мене є – поробити куртки з плащів вахтового; тим-то заходивсь я кравцювати чи, радше, переводити матерію, бо прикро було дивтись на це партацтво. Проте я зварганив дві-три камізельки, що мені ще послужать, а от з бриджами чи панталонами нічого не вийшло.

Я казав уже, що зберігав шкури всіх упольованих чотириногих: я їх розвішував на розпірках і сушив на сонці, – одні пересушувалися й ставали непридатними, а деякі – надавались до подальшого використання. З них я передусім пошив велику шапку, хутром назовні, для захисту від дощу; шапка виявилась настільки вдала, що я з цих шкур пошив цілий костюм, тобто камізельку й бриджі вільного крою, аби було в них не тепло, а радше прохолодно. Маю визнати, що це було чистісіньке партацтво, бо тесля з мене кепський, а кравець – ще гірший. Однак таке вбрання ставало мені в пригоді у дощ, бо хутро на камізельці й шапці не давало йому промокати.

Відтак я дуже багато проморочився з парасолькою, що була мені дуже потрібна; я бачив виробництво парасольок у Бразилії, де вони захищають людей від спеки, а тут, біля екватора, сквар буває ще більший, а, крім того, я подовгу бував поза домом, і парасолька захищала мене у дощ і в спеку. Я на превелику силу за довший час змайстрував щось схоже: двічі чи тричі здавалось, що ось-ось уже все виходить, а тоді доводилось викидати, але нарешті таки одержавшись путяще, – найважче було зробити так, щоб парасолька складалась. Розкрити я міг, а якщо не можна закрити й скласти, мене це не влаштовувало, бо довелося б постійно тримати парасольку над головою, а це незручно. Нарешті, я змайстрував те, що треба, вкрив його шкурами, шерстю назовні, щоб дощ стікав, як з дашка над дверима, і від сонця щоб був захист – аби в найбільшу спеку мені було б комфортніше, ніж у найхолоднішу тут погоду, а коли не треба – я її складав і носив під пахвою.

Так погідливо жив я у покорі Божій волі та з ласки Його провидіння. Життя моє стало кращим, ніж у спільноті, бо коли я шкодував, що нема з ким поговорити, раз по раз запитував себе, чи мої власні розмисли або поклики (дозволю собі сказати) до самого Бога не кращі за радість людського спілкування?

Розділ Х. Придомашнення кіз

У наступні п'ять років нічого особливого ніби й не сталося: життя точилося тим же робом і в тому ж місці; окрім щорічної сівби ячменю та рису та сушіння винограду на ридзинки, що з їхнього врожаю я щоразу робив річний запас, і щоденного полювання з рушницею, основні зусилля я скеровував на виготовлення каное, котре я нарешті закінчив, а тоді прокопав каналу шість футів завширшки й чотири фути завглибшки на відстань півмилі та dopravив це суденце до потічка. А той перший величезний човен, який робив я, на жаль, без попереднього планування можливостей спуску на воду, через що довелось його покинути як нагадування про те, що наступного разу треба краще думати; і хоча наступного разу й дерево було не таке годяще, і до води далеченько – півмилі, як я сказав, справа виглядала практичнішою, і я не відступився, – я не пошкодував двох років праці, аби спустити нарешті човен на воду.

Нова пірога була завершена, але розмір її не зовсім надавався до виконання моїх первісних планів, тобто замала для плавби на сорок миль до *terra firma*, а тому довелося мені від початкового задуму кінець кінцем відмовитись. На цьому човні я вирішив обпливти навколо острова, бо досі я ходив лише на протилежний берег суходолом, про що вже писав, і відкриття під час подорожі заохотили мене відвідати інші частини узбережжя, а що мав я нині власний човен, то й почав думати тільки про цю подорож.

Аби тепер усе зробити до пуття, я поставив на човні невеличку щоглу й змайстрував вітрило зі складованих удома потятих корабельних вітрил. Приладнавши щоглу й вітрило, я спробував, як човен тримається на воді, і виснував, що під вітрилом він іде чудово; потім на носі й на кормі я поробив ящики, щоб харчі, дрібні речі, амуніція тощо не мокли від дощу чи морської води, які я хотів взяти з собою, не підмокли від дощу або хвиль, а в самому човні видовбав довгий жолоб для рушниці, а щоб у ньому було сухо, приладнав відкидний покривець.

На приступці біля стерна я закріпив парасольку, наче для опертя, і вона, ніби дашок над гооловою, захищала від сонця; відтак я рушав у морські виправи, але далеко від свого ручая не запливав. Аж нарешті перемогло бажання оглянути межі мого маленького королівства, і я зважився на оглядовий рейс, – поклав у човен достатньо для подорожі харчів, пару десятків, скажімо так, глечик підсмаженого рису (я кого я споживав чимало), пляшчину рому й півкози; ще пороху й шроту на кіз, два великих плащі вахтового, що я їх дістав з матроських скринь на кораблі, – одну, щоб лягти на неї, другу – щоб укриватися вночі.

Шостого листопада, на шостому році мого правління підводною частиною, або, якщо хочете, неволі, я пустився у плавбу і плавав набагато довше, ніж сподівався, бо хоч острів був невеликий, але на сході в море випинався на дві ліги скелястий риф з надводною і підводною частиною, а далі, ще на лігу суха піщана банка; через це мені довелося зробити морем великий гак.

Коли я це побачив, то хотів спочатку кинути цю затію й вертати додому, тому що не

відомо, наскільки доведеться запливати у відкрите море і, головне, як потім повертатись; тож я закинув кітву, котру я змайстрував із поламаного абордажного гака з корабля.

Тоді я закріпив човен, узяв рушницю, висів на берег, зійшов на пагорб, звідки побачив риф та банку й вирішив ризикнути.

Озираючи звідти море, я зауважив потужний буйноплин, що ринув на схід і наближався до коси, і я ще тоді подумав про загрозу, що ця течія могла б мене занести у відкрите море, звідки я не зможу повернутися на острів; так і було б, якби я спочатку не видерся на цей пагорб; таку саму течію видко було й з другого боку острова, тільки трохи далі, а попід берегом – водокруч, – щойно я вийду з першої течії – тут таки потраплю у водокруч.

Однак зо два дні я простояв на кітві через свіжий східний південно-східний вітер усупротив течії, і на косу наганяло хвилі, – тому було небезпечно триматись берега через хвильовий нагін, а віддалятись – через течію.

На третій день вітер з ночі ущух, море вляглося, і я ризикнув: та знов мені судилось стати осторогою для нетертих і невчених стерничих, бо щойно підійшов до коси, менше, ніж на довжину свого човна, я опинився на страшенній глибині течії, що ринула, як у лотоку млина; човен понесло з такою силою, що я заледве втримував його з краю бистроплину, але водночас мене відносило все далі від водокручі по ліву руку. Вітер на допомогу мені не знімався, а веслувати було марно: я вже гадав, що мені гаплик, бо зрозуміло, що як з одного й з другого боку острова течія, то за кілька ліг вони зіллються, і тоді кінці в край; і уникнути ж цього ніяк, і тепер загину я не від моря, бо воно лагідне, але від голоду. На березі, щоправда, знайшов черепаху, насилу вкинув її в човен; ще був у мене глек прісної води, але що це дає людині на просторах океану, де ні берега нема, ні суходолу, ні острова на тисячі миль довкруг.

Наразі я побачив, як легко провидіння Бога може далі погіршити жалюгідний стан людства. Я поглянув на свій пустельний і незаселений острів, як на найприємніше місце на світі, і серцем я знову туди линув. І руки простягав до нього в жаданні: "Щаслива пуще!" — приказував я. — Більш ніколи тебе не побачу. Бідолахо, що станеться з тобою?" Потім я докоряв собі за чорну невдячність, нарікання на самотність, а нині я б усе віддав, щоб повенутись на той берег! Так, ми не бачимо нашого дійсного стану, доки нема розуміння альтернативи, нічого не цінуємо, що маємо, доки його не втратимо. Важко уявити мій переляк, коли побачив, що мене винесло у чисте море на дві ліги від мого любого (таким він мені тепер здавався) острова, який розпач мене посів, що ніколи я вже туди не повернуся. Однак я веслував до знесилення на північ, тобто поближче до краю течії, де водокруча, і коли опівдні сонце перейшло зеніт, здалося, що з південного південного сходу в обличчя подув бриз. Це мені піднесло дух, особливо коли за півгодини бриз почав розбиратися. До острова вже був далекий світ, і якби ще й хмари чи туман, то було б зовсім кепсько, – адже коли зазору й компасу немає – невідомо, куди плисти, проте й надалі була погода, я знову поставив щоглу, розвинув вітрило й покермував якомога на північ, аби видістатися з

течії.

Щойно я впорався зі щоглою й вітрилом, як човен полинув і за прозорістю води помітними стали зміни в течії, бо на бистроплині потік брудний, а з уповільненням течії вода очистилася, і ось за півмилі на сході я побачив, як скелі розділяють морську просторінь і ще раз розривають течію, і основний плин повертав південніше, залишаючи скелі на північному сході, а інший плин, наштовхнувшись на скелі, закручувався й швидкою течією повертався на північний захід.

Ті, хто знає, що таке відкладення виконання вироку, коли у них петля на шиї, або хто рятується від злодіїв-убивць, або ще хтось в остаточній скруті, зрозуміють мій захват, коли я кермував човен у водокручу, ставив вітрило проти вітру, що розбирався ще дужче, і радо вітрилив за його допомогою, відчуваючи сильний приплив і водокруч, що несли мене.

Цей водокруч повернув мене на лігу назад до берега – прямцем до острова, але на дві ліги на північ від того місця, звідки течія мене понесла в море минулого разу, тож опинився я біля північного берега, тобто протилежного до того, від якого я відплив.

Сили зворотньої течії чи водокручі вистачило тільки на одну лігу. Отож опинивсь я між двома потужними течіями, – південною, що несла мене в море, і північною, що пронесла мене цілу лігу до берега; поміж ними, біля острова, вода спокійна, стоїть на місці, і тому бриз, тільки-но вже лагідніший, допоміг допливти.

Післяобід, близько четвертої, за лігу від острова, я побачив на півдні грізний скелястий ріг, що змушував течію відхилятися далі на південь, утворюючи в північному напрямі потужну водокручу, котра, проте, скеровувалася на північ і не впливала на мій курс на захід. І з навальним вітром я подолав водокручу в північно-західному напрямі і за годину опинився за милю від берега, де панував штиль, і я незабаром причалив.

Боже, на березі я вклякнув і подякував Богові за порятунок, відмовившись назавжди від ідеї рятуватися на човні; відтак я підживився тим, що лишилось, перевів човен у бухточку, яку завважив межі дерев, і, в знесилі від пригод, поклався спати.

Тепер належало придумати, як доплисти човном додому! Увесь мій досвід із тими небезпеками свідчив, що треба шукати новий спосіб; я не знав, що там з іншого боку (себто з західного), і пригоди нові мені не потрібні, – тож вирішив наступного ранку пройти попід берегом на захід і подивитись, чи не впадає там до моря якийсь ручай, аби в його гирлі сховати фрегат [\[27\]](#), котрий може мені ще знагодитися. Милі за три, пливучи понад берегом, я знайшов на чудову бухточку на милю в перетині, котра звужувалась, переходячи в потічок з дуже зручним причалом для човна, що нагадував спеціальний док. Там я причалув і прип'в човна та зійшов на берег роздивитись наокіл.

Виявилось, що я недалеко від того місця, куди приходив пішки, – тому взяв з човна лише рушницю та парасольку, бо пекло, і рушив. Після всіх пригод іти було легко, й проти вечора я дійшов до свого прихистку; тут, у моїй сільській оселі, анічогісінько не змінилося, бо я завше дбав про порядок.

Я переліз через огорожу, поклався, втомлений, в затінку перепочити й заснув, але уяви собі, читальнику, мій продив, коли мене збудив чийсь голос, який кілька разів

називав мене на ім'я: "Робіне, Робіне, Робіне Крузо, бідний Робіне Крузо! Де ти, Робіне Крузо! Де ти? Де ти був?"

Втомлений веслуванням і здоровий від ходіння по обіді, я спав, як камінь, і не міг до пуття прокинутись; оспалий, я гадав, що це хтось уві сні звертається до мене, але мене остаточно збудили повтори: "Робіне Крузо, Робіне Крузо", і я спочатку страшенно перелякався та з жаху схопився на рвні ноги, але, щойно продер очі, побачив свого папужку на живоplotі й збагнув, хто мене гукав, бо це ж я вчив його промовляти так жалісливо, а він так добре навчився, що, бува, сяде мені на палець, притулить дзьоб мені до обличчя й почне: "Бідний Робіне Крузо! Де ти? Де ти був? Як сюди потрапив?" та інші завчені фрази.

Я довго не міг опам'ятатися, хоча й знав, що це папужок і ніхто інший не міг бути. По-перше, я дивувався, як він сюди нагодився, а по-друге, – як він саме тут пристосувався, а не деінде; у кожному разі, я заспокоївся, що це саме мій Папужок; я простяг йому руку й покликав на ім'я *Папужок*, компанійське створіння відразу вместилося своїм звичаєм на мій великий палець та продовжило своє: "Бідний Робіне Крузо! Як я сюди потрапив? Де я був?", – так ніби радів, що бачить мене знову, і тому я забрав його з собою додому.

Мені надовго перехотілося блукати морями: ще протягом довгих днів треба було осмислити всі небезпеки, яким я піддавався. Я дуже хотів би, щоб човен був з цього боку острова, але не знав, як це практично зробити. Думку про східний берег, який я обплив, слід обличити, бо на саму згадку в мене серце мре й кров стигне, а про протилежний берег я не мав жоднісінької уяви, проте якщо здовж західного берега течія така ж сильна, як на сході, то знову доведеться наражатися на ризик, що мене понесе геть у чисте море; отакі думки мене обсіли, і я поклав собі обійтися тим часом без човна, хоч на виготовлення його й спуск на воду пішло стільки місяців.

Такий настрій панував майже рік, протягом якого, як ви самі розумієте, жив я тихо й самотньо та подумки змирився зі своїм станом та цілком поклався на волю Провидіння; у моєму щасливому існуванні бракувало тільки товариства.

Протягом цього часу я став набагато вправніший в усіх побутових справах, і, гадаю, з мене був би чудовий тесля, особливо зважаючи на нестачу в мене інструментів.

Окрім того, я зробив несподіваний поступ у гончарстві, освоїв гончарський круг і набагато простіше й краще формував вироби, на які раніше прикро було дивитись. Проте найбільше я пишався чи радів таким своїм виробом, як люлька; нехай була вона потворна і незграбна, червона, як і всі мої гончарські вироби після випалювання, але ж і міцна, солідна, добре курилася, – мені з нею було добре, бо я ж таки завжди був завзятий курець, на кораблі теж були люльки, але я про них якось забув, бо не знав, чи на острові росте тютюн, а коли схаменувся й ще раз обшукав корабель, то їх вже десь не було.

Покращення торкнулись і мого кошикарства: я понаробив безліч потрібних кошиків, щоразу придумуючи їхню форму; може, й не такі гарні, вони були зручні, доладні та держкі. Наприклад, якщо я упольовував козу, то вішав її на дереві, дер

шкуру, білував, розбирав і ніс додому в кошелі, так само й з черепахою – я її розпатрував, виймав яйця, відпаював пару куснів м'яса, і мені цього вистачало; все це в кошику я забирав додому, а решту кидав на місці. У великі, глибокі зсипи я зсипав підсушене відмолочене зерно.

Запас пороху в мене танув; зарадити цьому я не міг і почав дедалі частіше замислюватися над тим, що робитиму, коли порох скінчиться, тобто – як я полюватиму на кіз. Я вже згадував, що в третій рік перебування тут я тримав цапеня, приручив і сподівався знайти цапа, та ба, – коза так і постаріла, вбити її я не наважився, і вона здохла від віку.

А на одинадцятому році мого життя на острові почав вичерпуватися запас пороху, і я почав міркувати, як виготовити пастки чи западниці, аби ловити живих кіз, а ще краще козу з козеням. Спочатку я змайстрував хапки: гадаю, вони туди не раз потрапляли, але наряддя моє було кепське: я не міг усе до ладу задротувати, і вони з'їдали принаду й тікали. Нарешті вирішив спробувати вовківні: вирих кілька великих ям там, де, за моїми спостереженнями, вони звичайно паслися, вкрив їх плетеницями свого ж виробу, на які накидав побільше всякої всячини; спочатку я не заряджав пастку, а просто поклав кілька колосків ячменю й насипав трохи сухого рису, і простежив, що кози приходили, все поїли й наслідили. Тоді якось напровечір я налаштував три пастки, а вранці вони виявилися порожніми і принади в них нема, – чимале розчарування. Але – не буду втомлювати вас деталями я вдосконалив пастки, і вже уранці у пастці знайшовся великий старий цап, а в іншій – троє козенят: цапеня й дві кізки.

Що робити зі старим цапом, я не знав: я хотів видістати його з ями, але він люто кидався на мене. Можна було б убити його, але нащо, – і я випустив цапа, і він з несамовитого переляку помчав геть. Лише згодом я переконався, що голод приборкує навіть левів. Якби я вголовив його три-чотири дні в ямі, а тоді дав трохи води й зерна, він присвійчився б, як козеня, бо кози піддатливі й розуміють добре ставлення.

Але наразі я того не знав і відпустив його, а трьох козенят повиймав із ями, зв'язав мотузкою й насилу допровадив додому.

Вони далеко не відразу почали їсти: я помалу присвійчив їх солодким маїсом. Тоді я зрозумів, що, коли закінчиться порох і шріт, козиною можна буде забезпечуватися тільки за рахунок череди свійських кіз біля дому. Але ж треба ще відокремити свійських від диких, бо, вони підростатимуть і дичавітимуть. Для цього треба добре обгородити лісою чи живоплотом обору, з якої не втечуть свійські кози й до якої не проникнуть дикі кози.

Одній людині поставити таку обору не до снаги, але що вдієш, коли треба, – і я заходився шукати ділянку, де є паша, вода й прихисток від сонця.

Той, хто на цьому знається, вважатиме, що я зопалу обрав ніби підходящу місцину (рівнина – лука чи то саванна, як у нас це називають західні колоністи), – де-не-де джерельця й з одного боку гай; хоча їм здасться кумедним, що я збирався влаштовувати загорожу чи живопліт милі на дві наокіл. Проте недоумство не в такій

кружині, бо часу вистачило б і на десять миль, а в тому, що на такій площі мої кози подичавіють так само, як і на волі, і в колосальній оборі я їх просто не впіймаю.

Я вже вивершив ярдів п'ятдесят загорожі, коли мені спливла ця думка: я відразу зупинився й вирішив спочатку обпарканити обору півтора на сто ярдів, що тим часом умістить всю мою череду, а коли череда приростатиме – обору можна буде збільшити.

Таке хазяйське рішення навіть заохотило мене до роботи. Місяці три пішло на першу ділянку, а тим часом я припнув на кращій ризці з пашею отих трьох козенят, аби вони паслися ближче до мене й призвичаювались, – вряди-годи я приносив їм ячмінні колоски чи жменю рису та годував з руки, щоб, коли я завершу обору й відпущу їх, вони дибали за мною й мекекали, випрохуючи жменю зерна.

Це мене влаштовувало, і за півтора року в мене було десь дванадцять кіз із козенятами, а ще за два роки – сорок три, крім тих, що пішли на харчування. Потім зробив ще п'ять загород для випасу з загоном для вибраковування та ворітцями між ними.

На цьому не край: крім козлини, в мене з'явилося й молоко, про котре я спочатку не думав, а потім справді втішався, бо дійна худоба давала галон-два молока на день. Природа, даючи поживу кожній істоті, навчає як її використовувати; я зроду не доїв корову, а тим більше козу, а як роблять масло й сир, бачив лише в дитинстві, і ось тепер, після багатьох намагань, почав робити масло й сир, а також добувати сіль (була ще й сіль, висušена сонцем на прибережних скелях), – відтак мені всього цього ніколи не бракувало. І це достеменна ласка Творця до Своїх сотворінь, навіть приречених на загибель! Він і біду робить солодкою та дає привід хвалити Його за хурдиґу й в'язницю! Який стіл наготовано мені у пущі, де спочатку я збирався померти з голоднечі!

Розділ XI. Людський слід на піску

Навіть стоїк усміхнулася б, побачивши мою сімейку в обід. Ось я, володар і пан усього острова і мені підвладне життя усіх підданих, – я міг вішати, силювати, дарувати й відбирати свободу, і ніхто не вчинить мені заколоту. А погляньте-но, як я сам обідав, наче король в оточенні слуг! Лише Папужка як фаворит мав право говорити до мене. Мій старий і непритаманний собака не знайшов на острові представника свого виду, аби продовжити свій рід, завжди сідав праворуч від мене, а дві кішки – одна по один бік столу, друга по другий – чекали на смаколик від мене як знак особливої ласки.

Але це не ті дві кішки, що я забрав з корабля, бо ті поздихали, і я власноруч поховав їх біля дому, але одна з них привела кошенят від якоїсь істоти, що двох із них я зберіг і приручив, а решта дременула в ліс і здичавіла, завдавши мені згодом чимало клопоту, бо залізали до моєї домівки й крали харчі, доки не довелось більшості із них пререстріляти, й тільки тоді решта дала мені спокій. У такому товаристві й з такими статкпами я жив, – бракувало мені хіба що людей до компанії, але незабаром і людей стало забагато.

Мене ж ото весь час конозило поплавати човном, щоправда без зайвого ризику, отож - то вигадував собі різні способи доправити човен на мій бік острова, то на якийсь час заспокоювався. Хтілося піти на той пагорб, з якого під час останньої пригоди я озиравав берегову лінію, придивлявся до течії, аби вирішити, що діяти; щодня бажалося дедалі більше, й нарешті поклав я йти туди пішки понад берегом. Так і вчинив, але якби в Англії хтось зустрів таку подобизму, то бігме перелякався б або розреготався б, а що я сам часто роздивлявся себе, то й тепер усміхнувся на думку про те, що подумали б у Йоркширі на вигляд драбуги в такому вбранні. Послухайте-но, як я виглядав.

На голові - велика безформна козиняча шапка чи ковпак із клапаном позаду, що захищав шию від сонця та дощу, бо в цій стороні струмені дощу, які течуть за комір, надто шкідливі.

На мені - козина кожушина до половини стегон, козині бриджі до колін зі шкури старого цапа, а довга вовна, ніби панталони, закривала ноги до половини литок, панчіх і черевиків не було, а натомість я встругнув таке казнащо - як полуботки, що з двох боків, наче гетри вершника, охоплювали ноги й з обох боків шнурувалися, хоча все це, як і решта вбрання, мала варварський вигляд.

Підперезаний я був широким козиним сушеним пасом, але він тримався не чепрагою, а двома шкіряними поворозками з петлями обабіч, але не для шаблі чи кинджала, а для пилки й тесака. Ще був так само скріплений ретязь через плече, на якому під лівою рукою висіло дві ладунки з козлини, - в одній - порох, а в іншій - шріт. На спині я носив кошик, на плечі - рушницю, а над головою - величезний незграбний, потворний парасоль із козлини, котрий був, зрештою, найважливішою річчю після рушниці в моєму обладунку. Колір мого обличчя не був надто побронзований, як можна було б сподіватися в людини, що не вельми про це дбала й жила за дев'ять-десять градусів від екватора. Попервах борода мені віросла на чверть ярда, але в мене було достатньо ножиць і голюр, і я її підстриг покоротше, а волосся на верхній губі підстриг у формі величезних мохамеданських вусів, які я бачив у Сале в турків, бо в маврів вони інші, - вуса були не настільки довгі щоб на них вішати шапку, але в Англії такий заріст назвали б страшним.

Проте це все так - до речі, бо однаково моєю поставою не було кому милуватися. Отже, про це я не буду більше розводитись. У таких шатах я рушив у нову путь днів на п'ять-шість. Спочатку я йшов узбережжям до того місця, де закітвичував човен, щоб зійти на горб, а що човна тепер у мене не було, я пішов до горба навпростець і звідти поглянув на ріг, який довелся, як я згадував, обпливати човном, і вельми здивувався, що на морі цілковитий штиль - ні жмурів, ні брижів, ні течії, - суцільна гладінь, як і деінде. Я не знав, як це пояснити, й вирішив поспостерігати: раптом це викликано чергуванням припливів і відпливів, і незабаром переконався, що відпливна течія на заході зливалася з плином більшої річки, що впадала тут в море, і звідси потужніша нова течія під впливом сильного західного або північного вітру проходила ближче чи далі від берега; я прочекав ще трохи й проти вечора знову зійшов на горб та побачив, як формується відплив і за лігу від берега утворюється течія, котра в моєму випадку

проходила ближче до берега й винесла моє каное геть у чисте море, чого в іншому випадку не сталося б.

З цього спостереження я виснував, що треба лишень стежити за припливо-відпливним ріхом, і тоді я простісінько пройду човном довкола острова назад, але коли я почав міркувати, як це здійснити практично, мене так лякала згадка про тодішню небезпеку, що я ніяк не міг зосередитись, аж нарешті вигадав безпечніший, хоча і важчий варіант, я собі збудую ще одну пірогу чи каное й матиму по одному човну на кожній стороні острова.

Вам слід зрозуміти, що в мене на острові тепер було дві плантації, як я їх називав, – одна – моя маленька обвалована фортеця або намет під скелею та з печерою, в якій я поробив одне в одному кілька приміщень чи печер. Оду з них, найсухіше і найбільше, мало вихідні двері поза моє укріплення у тому місці, де вал прилягав до скелі; у ньому було повно містких глеків, про які я вже оповідав, і чотирнадцять-п'ятнадцять зсипів на п'ять-шість бушелів кожен, що в них я зберігав харчі, передусім, зерно, – почасти в колосках, відітнутих від стебла, почасти – перетерте руками.

Щодо укріпленого плоту з паль чи дилів, то вони проросли й перетворились на дерева, котрі так рясно розгалузились, що житла за ними видко не було.

Трохи далі від садиби углиб острова я розташував у пониззі два невеличкі лани, які я належним чином обробляв і засівав; у свій час вони мені гарно родили, а якби мені треба було більше зерна, то поруч землі не бракувало.

Але ж був у мене ще й фільварок, де також утворилась пристойна плантація, бо спершу то був просто прихисток, який я доглядав і довкола якого вивищив живопліт, а з внутрішньої сторони поставив драбину. Я також постійно підстригав дерева, які спочатку були просто делями, а потім увігналися в силу, – тепер вони стали грубші на обмах та мали рясніше віття і утворювали чудовий, як на мене, притінок. Посередині стояв намет з вітрила, напнутого на делях, що не потребували особливого догляду; в наметі я поклав ліжницю чи матрац зі шкур убитих тварин, натовчений м'якими речами, а згори – ліжник з корабельного постільного наряддя та бушлат. Тут я жив, коли перебував поза головним своїм осідком.

Поруч – обора для худоби, тобто для кіз, на загордження котрої я поклав багато праці, – треба було пильнувати виломів, або кози не повтікали. Я з тим досить наморочився, доки густо не понавстромлював кілки поза огоржею, і вийшов у мене радше частокіл, а не живопліт, де й руку наскрізь не простромиш, а вже найближчої дощової пори усі кілки попроростали, й моя загорода стала міцнішою за будь-яке обвалування.

Тобто я байдики не бив і докладав усіх зусиль, щоб усе до ладу влаштувати, бо я вважав утримування худоби надійним запасом м'яса, молока, масла й сиру на весь час мого перебування на острові, хоч і на сорок років; тримати ж бо худобу можна лише в надійній оборі, що я й прагнув забезпечувати за допомогою щільного частоколу, а коли кільки мені попроростали, я навіть узявся їх проріджувати.

Тут же ріс і мій виноград, що давав мені на зиму ридзинки, які я ретельно запасав і

які були моїми найліпшими ласощами, котрі були також просто приємною, цілющою, доброю, тривною й відсвіжуючою поживою.

Фільварок був на півдорозі між головним осідком і місцем, де я залишив човен, й тому я ночував або перепочивав тут дорогою туди, бо я часто навідувався до човна й тримав його гашотові. Інколи я плавав на ньому для розваги, не вдаючись у ризиковані виправи, – не далі за один-два кидки каменя від берега, – мене відлякували мої теперішні знання про течії, вітри та інші лиха.

Але наразі я переходжу до нової сторінки в своєму житті. Ідучи якось опівдні до човна, я раптом побачив чіткий слід босої людської ноги на прибережному піску. Мене як загостило, я ніби з'яву побачив. Прислухався, озирнувся довкола, – анічогісінько, вийшов на пагорб, щоб бачити далі, пройшов туди й назад берегом більш нічого, крім цього сліду. Тоді вирішив ще раз його роздивитись – чи не привиділось мені, але ж ні – ось чіткий слід ноги: пальці, п'ятка і решта... я не міг збагнути, звідки він тут; думка думкою пошибала і, збентежений, я повернувся до свого укріплення, не відчуючи землі під ногами; з перестрахи я кожні два-три кроки озирався, сахався кожного куща й дерева, а пеньки здаля здавалися мені людьми. Уява малювала мені несписанні речі, буяли несамовиті думки, безглуздя спливали на гадку.

Я тікав до свого замку (здається, саме відтоді я почав називати своє житло), як від нагоні. Не пригадую вже, чи переліз я по драбині, як передбачалося, чи проліз в отвір у скелі, який називав дверима, – ще й на ранок я не міг цього пригадати, бо ніколи переляканий заєць не ховався у криївку чи лисиця – у нору з таким жахом, як я в своє прихилище.

Уночі я не склепив повіки: що далі було джерело страху, то більше я ним переймався, що, власне, незвично й суперечить поведінці наляканих істот, але мене настільки спантеличили уявні страхіття, що навіть здаля мене бентежили кошмари. То мені ввижалося, що це диявол, бо хто ж іще в людській подобі може сюди потрапити? Якщо це людина, то де ж судно? Та й де інші сліди? Як людина могла сюди забрести? Але дивувало й те, що, якщо Сатана у людській подобі у цій незбагненній дичавині залишив той слід ноги, як він міг сподіватися, що я той слід побачу? Я міркував, що диявол міг би знайти безліч інших способів налякати мене, ніж той єдиний слід, – я жив на іншому боці острова, і тому шанс, що я побачу слід, один з десяти тисяч, ще й на піску, де його може змити перший-ліпший вітровий нагін. Усе це не трималося купи й не пасувало до наших уявлень про підступи диявола.

Під тиском таких міркувань, я виснував, що це не диявол, а такі небезпечніші за нього істоти, як дикуни з землі навпроти мого острова, котрі вийшли в море на каное, а течії течія або супротивні вітри пригнали їх до острова, – вони зіходили на берег, але знов подалися в море, бо їм так само бридила ця пуща, як мені їхні відвідини.

Доки ці умисли розбивали мені голову, я подумки дякував, що мені під ту пору поталанило не бути там і що вони не запримітили мого човна, тому що тоді вони здогадалися б, що на острові хтось є й шукали б мене. І тут я насправжки перелякався, що вони таки знайшли човен й здогадалися, що на острові є люди, і тоді

вони напевне припливуть у більшій кількості та з'їдять мене, а як не знайдуть мене, то знайдуть загороду, знищать збіжжя, заберуть худобу, а я загину в нестатках.

Так страх позбавив мене релігійної надії, віри в Бога, що спиралась на чудесний прояв Його ласки до мене, ніби Той, Хто досі дивом годував мене, не міг владою Своєю тримати мене в Своїй опіці, що досі робив зі Своєї ласки. Я закидав собі ледарство, бо сіяв більше, ніж з розрахунку на річну потребу, а тим часом якесь лихо могло б знищити посіви, і настільки слухним прозвучав цей докір самому собі, що я поклав робити надалі дво-трирічний запас, аби в кожному разі не залишитися без хліба.

Яка усе-таки хитка річ життя в руках Провидіння! Які секретні sprужини урухомлюють почуття за різних обставин?! Сьогодні любимо, завтра ненавидимо, сьогодні шукаємо, завтра уникаємо, сьогодні бажаємо, завтра боїмося, ба навіть тремтимо. І я – живий тому приклад, бо моя єдина біда полягала в тому, що мене, вигнанця із суспільства, кинуто на поталу безмежному океанові, відтято від людства й роковано на німотне існування, тому що Небо не вважало мене гідним бути серед живих, серед інших Його творінь, бо зустріч із людиною воскресила б мене, що стало б благословенням Неба і найвищою благодаттю спасіння, отож звідти й тремтіння перед з'явою людини, готовність провалитися крізь землю перед тінню чи мовчазною появою людини, яка ступила на цей острів.

Таке непевне людське життя, що збурило чимало дивних розмислів у мене, коли я трохи отямився від першого здивування. Я виснував, що таке життя призначене мені премудрим і ласкавим провидінням Бога, а що невідомий мені задум Божеської мудрості, то не можу я опиратись Його владі, бо Він, Котрий сотворив мене, мав як Творець абсолютне право важити мою долю на Свій розсуд і мав законне право засудити мене, як істоту, що образила Його, на покарання на Свій розсуд, а мені краще скоритися перед Його гнівом, тому що я згрішив проти Нього. І подумав я, що Він як Бог не тільки праведний, але й усевладний, вважав за належне саме так покарати та вразити мене, щоб змогти мене врятувати, бо якщо Він це належним не вважав, то моїм безумовним обов'язком була цілковита покора Його волі, як також надія на Нього, молитва до Нього й мовчазне виконання щоденних настанов Його провидіння.

Такими думками я переймався багато годин, днів, навіть тижнів і місяців, і про один такий роздум не можу не згадати. Якось зарання лежав я у ліжниці й міркував про небезпеки, пов'язані з появою дикунів: надто вже усе це мене бентежило, і раптом зринули в думках слова зі Святого Письма: "...і до Мене поклич в день неволі, – Я тебе порятую, ти ж прославиш Мене[28]". Після цього я радо підвівся з ліжниці, серце моє заспокоїлось, а мене щось спонукало до щирої молитви Богові про порятунок, а після молитви я взяв Біблію, розгорнув її, й мені відразу впало в око: "Надійся на Господа, будь сильний, і хай буде міцне твоє серце, і надійся на Господа![29]". Важко висловити, як це мене втішило. У відповідь, я вдячно поклав книгу й більш не сумував, принаймні з цього приводу.

Посеред цих роздумів, тривоги й міркувань мені одного дня сплило на гадку, що все це могла бути й моя хиєрія, і слід міг залишити я сам, коли виходив з човна на

берег; мене це трохи підбадьорило, і я почав переконувати себе, що це омана, і слід мій, та й виходити чи сідати до човна я деінде не міг. Я вирішив, що не можу сказати, де саме я походив, і слід цей мій, і сам я схожий на дурнів, які вигадують небилиці про привидів і з'яви й самі ж їх потім більше за інших бояться.

Тепер я осмілюся й почав помалу подорожувати, бо три доби я й носа не витикав з фортеці й зголоднів через брак харчів, бо вдома майже нічого не було, крім кількох ячних коржів та води, та й кози стояли недоєні; я привчив їх до доїння щовечора, а зараз бідолаги потрепали і їм було боляче, – у деяких після цього ледь молоко не пропало. Отож, додаючи собі духу тим, що то мій слід і дарма лякатися власної тіні, я знову почав виходити й подався до фільварка доїти кіз, але якби хтось побачив, як мені боязко, як я озирався, як ладен був тікати світ за очі, покинувши кошик, то подумав би, що в мене душевна гризота або що мене недавно усмерть перелякали, як і було насправді. Отак я походив два-три дні і, нічого не побачивши, відважився й почав думати, що то все справді мої химерії, а щоб остаточно вдосвідчитися, належало повернутися на берег, подивитися на слід, порівняти з моєю ногою і подивитися, чи вони співпадають, і тоді – то мій слід, проте коли я прийшов те місце, то, по-перше, побачив, що з причаленого човна я ніде там висісти не мг, а, по-друге, моя нога виявилася значно меншою. І знов завирувало в голові, страх узяв з-за плечей, і я отетерів; повертався додому з упевненістю, що на березі побували люди, що острів заселений і що як боронити себе, я не знав.

І що тільки люди не понапридумують від страху! Вони втрачають здатність розсудливо мислити про свій рятунок. Перше, що я надумав, – це зруйнувати загороди й випустити худобу в ліс, щоб дикуни її не знайшли й не поверталися на острів по нову здобич, потім хотів перекопати обидва лани, щоб вони не знайшли там збіжжя як нагоду приплисти знову, і тоді знищити *фільварок* і намет, аби вони не знайшли й сліду оселі та не заходилися шукати насельців.

Так міркував я першої ночі після повернення додому, доки сильний був переляк і в голові панував безлад. Переляк від небезпеки у десять тисяч разів страшніший за саму небезпеку, яка дається у вічі, і неспокій тяжчий за зло, через яке ми непокоїмось, але найгірше те, що не легшало і від моєї вже ніби звичної покори. Неначе я був схожий на Савла, котрий нарікав не тільки на те, що філістимляни проти нього, але й на те, що Бог покинув його, через те що я не надумався заволати до Бога у відчаї та звіритися на його провидіння, як раніше, бажаючи оборонити й визволити, тому що Бог дав би й перетерпіти легше і додав би рішучості.

Ці думки тривожили мене всю ніч, і заснув я тільки проти ранку, а втома від думок і виснаженість духу сприяли тому, що спав я міцно й прокинувся набагато врівноваженішим, ніж раніше. Я почав розмірковувати спокійно і, зваживши усе, зробив висновок, що цей острів (такий гарний, родючий і розташований поблизу великого острова) не цілком безлюдний, як я гадав, – хоча оселею тут люди не сидять, але можуть у якійсь справі припливати острів'яни з великого острова, або їхні човни прибиває супротивний вітер, бо я ж уже прожив тут п'ятнадцять років і нікогісінько не

бачив; отож загрожувати мені можуть лише невеличкі гурти сусідніх острів'ян, яких прибиває сюди не з їхньої волі й які бажають якомога швидше відпливти звідси; вони тут хіба що ночують і з припливом на світанку рушають додому, і тому мені лишається тільки подбати про безпечну криївки, якщо тут раптом станеться висадка дикунів.

Тепер я вже дуже шкодував, що вирив таку ведичезну печеру та влаштував вихід назовні там, де моє укріплення прилягало до скелі; гарненько подумавши, я вирішив спорудити півколом на деякій відстані другу лінію укріплень – там, де дванадцять років тому посадив, як вже згадував, два ряди дерев; посаджено їх було так щільно, що для збільшення щільності й міцності вистачило б тепер лише встромити подекуди кілька кілків. Тепер я мав подвійне укріплення: зовнішню огорожу я ущільнив і зміцнив деревеняками, старими линвами та всякою всячиною, що була напихваті, – залишилося сім невеликих дучок за розміром моєї руки. Зсередини я ущільнив укріплення на десять футів, підсипаючи знизу землю з печери та втрамбовуючи ногами, а в отвори чи дучки я придумав приладнати мушкети, що сім штук їх я взяв з корабля; їх я, ніби гармати, припасував до лафетів і тому за дві хвилини міг вистрілити з усіх сімох; вивершував я це укріплення кілька місяців, і, доки не закінчив, у безпеці не почувався.

По тому я на чималу відстань поза стіною повстромлював у землю патики, ніби з верби, яка добрен проростала й була витривалою; разом тих патиків вийшло тисяч двадцять, а між ними й укріпленням ще велика відстань, щоб краще роздивитися ворога в наступі, який водночас не матиме ніякого захисту від молоді парості.

Отак за два роки виріс густий гай, а ще за п'ять-шість років перед оселей стояв непрохідний ліс з густими й міцними заростями, – ніхто ніколи не здогадається, що за хащами щось єЮ тим більше житло. А що проходу собі я в тому не робив, то входив і виходив за допомогою двох драбин, одна з котрих тулилася до нижчого уступу скелі, потім відставлялася, і на уступ ставилася друга, якщо ж обидві драбини прибрати, то кожен, хто наважиться спускатися, скрутить собі в'язи і в кожному разі опиниться по той бік моого зовнішнього укріплення.

Отак я убезпечився всіма подуманими способами, і згодом ваиявиться доцільність цих заходів, хоча наразі мепне підштовхував лише страх.

Розділ XII. Криївка у печері

Тим часом я далєбі не забував і про інші справи, бо і черідкою треба було опікуватися: не треба ні пороху, ні шроту, ні полювання – кози всім мене забезпечували, а тому й не хотілося їх втрачати й починати все спочатку.

Щоб запобігти цьому лиху, я, після довгих міркувань, придумав лише два способи зберегти їх: перший – влаштувати в іншому зручному місці сарай під землею й щовечора туди їх заганяти, другий – розкидати по терену дві-три добре приховані обори приблизно на шість кіз кожна; у такому разі, якщо з худобою станеться біда, я зможу відродити поголів'я; останній спосіб, який потребував багацько часу й праці, здався мені найбільш доцільним..

Отож, шукав я шукав, де ті обори розкидати, й зупинився на одній затишній місцині, що припала мепні до серця: джерелиста місцина в хашах, де я колись блукав, намагаючись повернутися додому зі східного узбережжя. Відкриту місцину на три акри зусібіч оточував ліс як природна огорожа, – принаймні, не треба було тут докладати стільки прані, як у попередньому випадку.

Я негайно став до роботи й менше, ніж за місяць, обгородив ділянку, аби моя свійська череда була захищена, а тоді перевів до цієї обори десять молодих кіз і двох цапів, а тоді вже узявся вдосконалювати огорожу, проте я вже не поспішав, і тому часу на це пішло більше. Усе це я заходився робити через переляк з приводу отого сліду, бо доти я не бачив, аби якась людина наближалась до острова, – два роки страху ускладнили моє життя, і це зрозуміло кожному, хто розуміє, що таке чекання на загрозу від людини. З сумом визнаю, що збентеження в думках дуже позначилось на моїй релігійності, – мене гнітив ляк і жах від можливості потрапити до рук дикунів та людожерів, і я рідко звертався до свого Творця, та й робив я це без властивої мені душевної покори та спокою; я молився навпіл з тривогою, в небезпеці, щоночі чекаючи, що мене вб'ють і з'їдять, а тим часом я з досвіду знаю, що молитися краще в умиротворенні, з вдячністю, любов'ю та ласкою, ніж коли страх вибиває з рівноваги; людині так само важко виконувати обов'язок молитви Богові перед лицем лиха, як і прикутому до ліжка покутувати, бо збентеження так само впливає на духовний стан, як інші обставини на тіло, адже порушення душевного спокою – така ж недуга, як і хвороба тіла, чи ще й більша, тому що молитву Богові вчиняє дух, а не тіло.

Але йдемо далі. Забезпечивши утримання невеличкої частини свого стада, я рушив у пошуках ще одного такого вигідного місця; під час однієї такої виправи далі на захід, ніж я доти заходив, я подивився на море, і, здалося, побачив у далечині човен. В одній матроській скрині, що я доправив з корабля, було пару прозорних труб, але я їх не брав з собою, а без них я дарма видивлявся до болю в очах та й кинув; хтозна чи то справді човен, але, коли я зійшов з пагорба, то більше його не бачив, проте вирішив надалі не ходити без прозорної труби в кишені. На цьому, невідомому мені березі я відразу переконався, що людські сліди на острові – не дивина, як гадалося, – просто за велінням долі мене викинуло на той бік острова, куди дикуни ніколи не причалювали, бо інакше я швидко дізнався б, що каное з протилежного острова припливають досить часто або у пошуках гавані, коли запливали далеко в море, або після побойовиськ на каное, коли переможці привозили сюди полонених і своїм жахливим людожерським звичаєм всіх мордували та з'їдали, про віщо йтиметься далі.

З пагорба, як я казав, я спустився на південно-західний берег і став, як укопаний, та з невимовним жахом дивився на численні розкидані черепи, кістки рук, ніг та інших частин людських тіл; очі мої прикипіли до паленини, де було багаття: там дикуни викопали круг, аби сидьма бенкетувати, поїдаючи таких самих людей, як і вони.

Мене це все настільки вразило, що я забув про небезпеку: думки мої юрмилися довкола цієї нелюдської, пекельної буртальності, жахливого виродження людського ества, – я чував про таке раніше, але ж бачив уперше; я відвернувся від цього

страховиддя, у животі почалися курчі, і я був би зомлів, якби не зблював; мені відлягло, але залишатись там я не міг і поквапився на пагорб і далі – до своєї оселі.

Відійшовши подалі від тієї місцини, я, не виходячи з дива, зупинився, отямився і розчулено, зі слізьми на очах, подивився вгору та подякував Богові за те, що сподобив мене народитися в іншій частині світу, чим відокремив мене від цих жахливих істот, і хоча я нині бідую, у мене є свої втіхи – їх більше, ніж нарікань; і навіть у біді мене підтримувало знання про Бога та надія на його благословення, – це переважувало всі поточні й майбутні поневіряння.

Сповнений удачності, я повернувся до замку, де почувався тепер спокійніше, ніж перед тим, бо переконався, що ці негідники припливали не по здобич (либонь не ведьми й сподівалися чимось тут розжитися), – у хащах на тому боці вони нічого корисного собі не знаходили. За вісімнадцять років я там жодного людського сліду не бачив, і ще вісімнадцять років мене тут не знайдуть, якщо не потраплю їм на очі, що малоймовірно, – треба просто сидіти тут і особливо не висовуватись, доки не з'явиться хтось ліпший за людожерів. Але через огиду до паскудних дикунів і їхнього нелюдського звичаю поглинати один одного, я поринав у сумні роздуми й протягом двох років тримався в межах своєї царини або, власне, трьох своїх плантацій – там, де був мій замок, мій так званий фільварок та загорода в лісі, де я лише кіз порав; моя природна знехоть до цих пекельних мерзотників була така, що я боявся зустрічі з ними так само, як і з дияволом. За весь час навіть на човен не ходив поглянути та почав подумувати, аби зробити інший, бо вирішив більше не пробувати доправити човен морем, аби не натрапити на ці створіння в морі, бо знав, що мені роковано, якщо вони мене схоплять.

Проте час і переконаність у тому, що ці люди мене не знайдуть, притлумили мої побоювання, і я повернувся до розміреного життя, – хіба що став обачнішим і мав себе на острозі, щоб не потрапити комусь на очі, а також стріляв з оглядом, щоб дикун на острові, бува, не почув. Добре, що в мене була своя худоба й відпадала необхідність полювати в лісі, – якщо з'являлась потреба, я вдавався до пастки чи западенки: упродовж двох років не зробив жодного пострілу, хоча завжди ходив з рушницею, ба більше я мав ще три пістолі з корабля й носив їх з собою, принаймні два, засунувши за пас із козячої шкіри. Я також почистив одну з абордажних шабель з корабля і припасував її собі на підперізку, – тож вигляд у мене був незабутній, коли я рушав з дому, бо треба ж іще додати ще два пістолі й палашик без піхов збоку.

Окрім цих острогов, життя моє увійшло в давніші спокійні береги. З усього бачилося, що стан мій кращий, ніж у багатьох, а також порівняно з тим, що Бог з ласки Своєї міг мені рокувати. Я подумав, як поменшало б у людей нарікань на умови життя, якби вони порівнювали своє існування з тими, кому ведеться гірше, й радше дякувати, а не рівнятись на успішніших людей, підтримуючи в собі бажання буркотіти й жалітись.

Мені наразі мало чого бракувало; схоже, що страх перед паскудними дикунами і турботи про свою безпеку притлумили мою винахідливість щодо життєвих вигод і я покинув свій давніший гарний задум зробити з частини ячменю солод і спробувати

зварити пиво. Звичайно, це примха, і я часто собі не раз дорікав за спрощений підхід, тому що незабаром зрозумів, що кількох складників, необхідних для варіння пива, я не дістану, а саме: по-перше, бочок для зберігання, що їхнє виготовлення виявилось мені не до снаги, – я змарнував на спроби багато днів, тижнів, навіть місяців. По-друге, в мене не було ні хмелю для надання напою стійкості, ні дріжджів для зброджування, ні мосяжного чи залізного казана, щоб його варити; однак і за такої нестачі – аби ж мені не пострахи з дикунами – я заходився б варити й щось би для того приміркував, бо я зазвичай, як щось уже почну, то доводжу до краю. Але терпер моя винахідливість поточилася в іншому напрямі: я цілодобово думав над тим, як знищити якусь кількість монстрів під час їхнього жорстокого кривавого бенкету та порятувати жертву, яку вони привезуть на пожирання. Мені довелося б написати набагато грубшу книгу за цю, аби розповісти про всі мої тодішні вимудровування, щоб знищити ті істоти або, принаймні, так налякати, щоб віднадити їх від острова, та дарма, бо все ж треба було б робити мені самому, а що одна людина вчинить проти двадцяти-тридцяти дикунів з дротками, луками та стрілами, якими вони поцілювали не гірше, ніж я з рушниці?

Інколи я подумував зробити підкіп під майданчиком з багаттям й закласти п'ять-шість фунтів пороху, що займеться, коли розкладуть вогнище, і висадить у повітря все довкола, але, по-перше, шкода пороху, якого лишався заледве барель, а по-друге, чи ж вибухне він учасно, щоб їх налякати, – він їм може тільки вуха попалити й налякати, але не настільки, аби назавжди віднадити, і тому я цей задум покинув, а вирішив влаштуватися в зручній засідці з трьома рушницями з посиленням зарядом та посеред кривавої учти вистрелити з таким розрахунком, аби двох-трьох класти одним пострілом, і тоді напасти на них з трьома пістолями й шаблею, – якби їх виявилось двадцятєро, то всіх би там і поклав. Я багатів цією думкою кілька тижнів, і навіть снилося, як я на них нападаю. Цей задум насітільки мене полонив, що я кілька днів шукав, де краще залягти на них, – довелося ходити туди частіше, і з місцевістю я обидівся краще, але тим часом думки мої були про помсту й посічення шаблею двадцятьох-тридцятьох дикунів і живилися вони пострахом цього місця та нагадуванням про варварських негідників, що пожирали один одного.

Нарешті я знайшов місце на схилі горба, де можна було безпечно чекати на появу човнів, і перш ніж дикуни надумали б висісти на берег, я встиг би непомітно сховатись у гушавині дерев; в одному дереві було дупло, в якому я умістився б і зміг би стежити за кривавим бенкетом та добре прицілитися просто в голову, коли вони зберуться гуртом, бо тоді я не схиблю та двох-трьох покладу першим же пострілом. Отут я і вирішив здійснити свій план приготував та для цього два мушкети та мисливську рушницю на птахів. Обидва мушкети я зарядив парою литих куль і чотирма-п'ятьма кулями завбільшки з пістольні; рушницю я зарядив жменею шроту на лебедя, тобто найбільшого, у пістолі я поклав по чотири кулі, підготувавши для своєї виправи амуніцію для другого й третього випалу.

Отак усе спланувавши і подумки все прокрутивши, я взявся щоранку зіходити на пагорб милі за три від мого замка й визирати, чи не пливе до острова якесь судно, але

за два-три місяці таке безрезультатне вартування стало для мене обтяжливим, – за весь час ні в березі, ні біля берега, ні в океані – скільки сягав мій зір чи дозволяла бачити прозора труба – я нічогосінько не зауважив.

Доки я щодня рушав вартувати на пагорб, мій ентузіазм не згасав і дух мій радше схилявся до окрутно́ї розправи – до вбивства двадцяти-ьтридцяти голих дикунів, що їхню провину навіть подумки не піддавав сумніву, бо був розгніваний через той жах, який викликав у мене протиприродний звичай тубільців, котрих рокувало Провидіння у мудрому Своєму керуванні світом слухатися лише своїх гидких і потворних пристрастей, і через це їм лишалося протягом довгих сторіч виробляти отакий жах і творити плюгаві звичаї, тому що тільки природа, покинута Небом і спонукувана пекельним виродженням, могла їх до цього штовхати. Але тепер, коли мене втомили щоденні безплідні далекі виправи, мої погляди почали мінятися, і я почав тверезіше дивитись на свої плани й замислюватися над тим, хто ж дав мені право чи покликав судити й виконувати вирок над цими стражденними людьми як злочинцями, котрих Небо не карало упродовж сторіч і дозволяло одним виконувати Його присуди над іншими; власне, що вони мені заподіяли і яке я мав право втручатися в чвари, під час яких вони лили кров один одного? Зчаста я міркував так: "Звідки я знаю, що це Божий присуд у цьому випадку? Адже ці люди не вважають це злочином, це не суперечить їхньому сумлінню, вони не знають, що це переступ і що вони порушують закон Божий, на відміну від нас, котрі свідомі своїх гріхів. Вони не вважають злочином вбивство бранця, як ми – вбивство бика, та поїдання чоловічини, як ми – баранини".

Отак я роздумався і виснував, що не мав рації: ці люди – не вбивці, як я їх подумки називав, бо і християни вбивають бранці, часто мечем винищують цілі загони, не милуючи навіть тих, хто склав зброю. Далі, я збагнув, що їхня жорстокість і звірство один до одного мене не обходять, – мене вони не чіпали; якби вони на мене зазіхали чи я побачив негайну потребу захисту, то я дав би відсіч, але їм це не до снаги й мене вони не розпізнали, а тому й не важили на мене; тому я не мав права нападати на них, бо так можна дійти й до виправдання варварства іспанців в Америці, де вони винищили мільйони індіанців, котрі, попри своє варварство, болвохвальство й страшні криваві обряди, як от офірування людських тіл бовванам, були безневинними у порівнянні з іспанцями; про їхнє знищення з жахом і осудом говорили і самі іспанці, і всі християнські народи Європи як про вигублення народу, про криваву й неприродну жорстокість, несправедливу перед Богом і людьми, через що сама назва іспанців у всіх гуманних і христолюбних людей викликала переляк і жах, нібито саме Іспанське королівство уславилося породженням раси людей нещадних і безжалісних до нещасних, що вирізняли їх серед інших народів.

Мало-помалу від цих міркувань я прохолов та почав відмовлятися від первісного задуму, прийшовши до висновку, що перебрав міру, готуючись до нападу на дикунів; мені не слід їх чіпати, якщо вони не нападуть перші, чому справді треба запобігти, – мій обов'язок ставити чоло, коли вони знайдуть мене й нападуть. З іншого боку, я собі заперечував, що це – шлях не до порятунку, а до самознищення, бо якщо не повбивати

всіх, хто приплив на острів, і всіх, хто волів би припливти в майбутньому, якщо хоч один прибулець втече й розкаже своїм, що сталося, відразу припливуть тисячі дикунів, аби відплатити за смерть товаришів, і от тоді – на відміну від теперішнього стану – буде мені кінець. Тому втручатись мені не слід, а треба натомість причаїтись й не залишати по собі слідів, щоб вони не здогадались про існування живих істот, тобто людей на острові.

До слушної цієї думки приєднались і релігійні переконання, які остаточно преконали мене, що криваві плани знищення безневинних (у стосунку до мене) істот – не мій обов'язок. Мене не стосуються їхні взаємні злочини: я цей народ маю віддати на розсуд Бога, котрий є Батьком народів і знає, як карати народ за його звичаями, як відплатити за переступ проти народу і прилюдно судити за публічні злочини, – тобто так, як Йому завгодно. Тепер це здавалось мені очевидним, і я щиро радів, що не приключився до гріха убивства, хоча це й могло статися, тож я вклякнув і покірно подякував Богові за те, що Він втримав мене від кровопролиття, та благав, щоб Він у продумі своєму захистив мене від рук варварів і не довів мене без наказу з Неба карати дикунів оружною рукою, боронячи власне життя.

У такому настрої я прожив цілий рік, і настільки я був далекий від думки про напад на тих нетяг, що й на пагорб не ходив дивитися, чи з'явилися їхні човни на обрії, чи висідали вони на берег, аби не кортіло заповзятися на них; єдине, що я зробив, це прибрав свій човен з того боку острова – на східний берег, у бухточку попід високою скелею, куди через течії дикуни нізавіщо не наважились б або й просто не схотіли б запливати своїми човнами. Човен я забрав з усім, хоча й не вельми потрібним мені, опорядженням: щогла, вітрило, щось схоже на кітву, котру ні кішкою, ні дреком я не назвав би, але ж усе це я робив сам; забрав усе, не залишивши ні сліду перебування човна чи людини на острові. Крім того, і я не вельми виставлявся, а виходив з криївки лише на поденне – подоїти кіз та впорати отару, котра на протилежному боці острова була в безпеці; напевне, дикуни, які вряди-годи навідували острів, і в думці не покладали, що можна тут знайти щось путяще і від узбережжя не віддалялися, а припливали вони сюди, я певен, і до моєї пригоди зі слідом, і після. Насправді, я з острахом пригадував свої думки про те, що зі мною було б, якби я, викритий ними, наскочив на них, коли тинявся островом майже голий і з однією рушницею, зарядженою шротом, там щось назираючи, й там набачаючи, – що сталося б, якби замість людського сліду, я побачив, як п'ятнадцять-двадцять дикунів мене переслідують, а вони ж ще й прудкіші за мене!

Такі думки мені висотували душу й пригнічували настільки сильно, що я довго не міг оговкатись і обміркувати, що мав би робити і що я не лише не зміг би чинити їм спротив, але й духу мені на це не вистачило б, вже не кажучи про те, на що я здатен після стількох роздумів і приготувань. Часом думав я, думав і надовго впадав у тугу, але зрештою перевів я той настрій на подяку Провидінню, яке вибавило мене з багатьох невидимих небезпек і втримало мене від неunikного, здавалось б, гріха, тому що сам я виразного уявлення про всі тоті можливості не мав.

Через це, як і колись, я знов поринав у роздуми про ласку Неба у життєвій скруті; як ми, не знаючи про це, виходимо з клопоту чи, як ще кажуть, з притуги, – коли ми у сумнівах і хитанні не знаємо, на яку стати, але щось ніби підштовхує нас на правильний шлях: відчуття, схильності, справи тягнуть нас в один бік, але невідомо як зблискує в голові якась думка та примушує нас прямувати в інший бік, і потім виявляється, що цей був потрібний шлях, бо, попри всі інші спонуки, на першому шляху на нас чекала погибель. На підставі таких міркувань я надалі взяв собі за правило: коли таємні натяки спонукають мене робити те й те, я підкорявся цьому секретному диктату, хоча єдиною причиною такого рішення було те, що таємні спонуки просто оволодівали моєю думкою. Я міг би навести багато прикладів слухності такої поведінки зі свого життя, особливо з останніх років життя на цьому похмурому острові, не згадуючи вже про ті випадки, які не пройшли б повз мою увагу, якби я їх трактував тоді з нинішніх позицій. Але розумнішати ніколи не пізно, і я щиро раджу всім чоловікам, які потрапили в такі ж тарапати, як і я, а може й не такі страшні, не нехтувати таємними відвертями Провидіння, хоч і який стояв би за тим невидимий розум. Я це не обговорюватиму, бо не можу пояснити, але, безсумнівно, це мова душ, таємний зв'язок між втіленим і невтіленим духом, що неспростовно, а мій досвід подальшого перебування в цій прикрій місцині матиме тому ще чимало прикладів.

Гадаю, читач не здивується, якщо я визнаю, що постійні тривоги й небезпеки, з якими я жив, щоденна шарпанина, поклали край моїм винаходам і планам на подальше поліпшення зручностей і вигод. Мене допіру більше обходила безпека, ніж їжа. Ні цвях забити, ні хмиз порубати, бо гук можуть почути, а тим паче я й не стріляв, але найбільше боявся я розгнічувати вогонь, бо дим удень видко здаля. Через це ті виробництва, які потребували вогню, як от випал горщиків, люльок тощо, я переніс до нової оселі в лісі: через якийсь час, на превелику втіху, я знайшов довжелезну природну печеру, куди не потрапляв жоден дикун, навіть опинившись біля входу, – це лишень для таких шукачів схронів, як я.

Вхід до порожняви був біля підніжжя високої скелі, де, цілком випадково (не можна ж просто так усе приписувати Провидінню), я обрубав великі гілки на деревне вугілля, але перше ніж іти далі, поясню, нащо мені потрібне таке вугілля, – я боявся, щоб біля дому диміло, але не міг же я не пекти хліб, не готувти м'ясо тощо, і тому вирішив вдатися до вуглепаління так, як бачив в Англії – під шаром дерну, а тоді багаття гасив, а деревне вугілля переносив додому, і тепер при його використанні диму не було. Але це – до речі. Рубаючи гілки, я зауважив за густим поростом порожняву, і мені захотілося туди зазирнути; насилу пролізши всередину, я побачив, що там достатньо простору, аби я і ще хтось стояли на повен зріст, але маю визнати, що дременув я звідти швидше, ніж увиходив, побачивши углибині, у безпрозорній темряві пару сяючих очей диявола чи людини – хтозна, – вони відбивали тьмяне світло, що сочилося від входу. Помалу я отямився, назвав себе неприторенним дурнем та подумав, що той, хто боїться побачити диявола, не гідний того, аби двадцять років самотою прожити на острові, та й цілком можливо, що там нема нікого, страшнішого за

мене. Я набрався духу, взяв голівешку і – вперед у порожняву з таким ось походнем, але не ступив і трьох кроків, як знов перестрашився, бо почув голосне зітхання, так ніби людині болить, а тоді – переривчастий туркіт, наче хтось белькоче, й знов глибоке зітхання. Вражений, я відсахнувся, і мене холодним потом зросило, а якби на голові був капелюх, то, їй-їй, волосся, що стало дуба, його зсунуло б. Відтак я знову зібрався на відвагу і підбадьорюючи себе думкою, що скрізь є і сила, і присутність Бога, котрий мене захистить, я знову зайшов у печеру, тримаючи голівешку над головою, й побачив на землі величезного жахливого старого цапа, що важко дихав і від сатрості прями уже на тонку. Я штурхнув його, аби він підвівся й вийшов надвір, але йому забракло вже сил підвестись, і я собі подумав, що хай лежать і далі, бо як мене перепудив, то налякає й дикунів, якщо до живого ще цапа хтось із них наважиться підійти.

Я помалу заспокоївся й почав роздивлятись печеру: виявилось – невеличка, футів дванадцять навбач, безформна – ні кругла, ні квадратна, і не руками людськими зроблена, а природою. На протилежному кінці я зауважив ще один прохід, але такий низький, що просунутись можна було тільки рачки, а куди він вів, я не знав і вирішив, не маючи свічки, відкласти свої вивідини до наступного дня, коли прийду зі свічками, трутницею, яку я зробив з замка мушкета та запальною сумішшю в пушці.

Отож, на завтра я взяв шість великих свічок власного виробу (я робив дуже гарні свічки з козиного лою, щоправда лишалися проблеми з ґнотом, який я виготовляв з ганчір'я або розсотаних мотузів чи інколи ще з висушеної шкуринки такого будяка, як жалива) і рачки проліз другим проходом ярдів десять, а це було досить сміливо, бо я не знав, скільки треба повзти та що там далі. Коли я проповз вузину, стеля повищала – футів до двадцяти, і аж тепер я побачив, що величнішого виду на острові нема: тисячами світел стіни відбивали світло двох моїх свічок. Що ж воно таке в цій скелі, я не знав: діаманти чи ще якісь клейноди чи радше золото?

У цій дивовижній печері чи ґроті панувала цілковита темрява, під ногами – суха й рівна поверхня, трохи вкрита ріняком, ніяких смердючих або отруйних істот, стіни не вогкі, на голову не крапає. Єдина незручність – прохід, але для потрібної мені криївки це, може, й добре, тож я зрадів своєму відкриттю і відразу взявся переносити до неї найпотрібніші мені речі: насамперед це запаси пороху, запасна зброя – дві з трьох моїх рушниць на птахів, три з вісьмох мушкетів, залишивши на господарстві п'ять, котрі я прилаштував біля зовнішньої огорожі як гармати й котрі могли будь-якої миті використовуватись проти нападників.

Під час цього перенесення я відкрив бочку з підмоченим порохом, яку вирятував з моря; виявилось, що вода зусибіч просякла лише на три-чотири дюйми, і намоклий порох задубів і зберіг решту, як шкаралупа захищає зерня, – тож мені додалося шістдесят фунтів відмінного пороху. Це було приємне відкриття; відтак я весь порох переніс до ґроти, про всяк випадок залишивши вдома два-три фунти, туди ж я переніс все оливо для куль.

Тепер я почувався як старожитній велет, що наче жив у печері чи порожняві скелі, де на нього ніхто не зазіхав, бо я себе переконав, що й п'ятсот дикунів мене не

вистежать, а як вистежать, то не наважаться тут напасти.

Знайдений старий цап назавтра здох на порозі печери, і мені простіше виявилось там же викопати яму, вкинути цапа й закопати, щоб не засмердівся, ніж тягти його надвір.

Розділ XIII. Троща іспанського корабля

Минав двадцять третій рік перебування на острові, і я так обжився там, що, якби мені не загроза дикунів, то згодився б і решту віку звікувати, доки дух свій не віддам, як старий цап у печері. Я собі на розраду придумав розваги та забавки: по-перше, я вчив папужку, і він на людський манір виразно артикулював, втішаючи мене, і прожив він зі мною двадцять шість років. Скільки він ще прожив без мене, я не знаю, але в Бразилії вірять, що папуги живуть сто років. Мій собака був приємним і люблячим компаньйоном років шістнадцять і здох від старості. А коти, як я казав, вони настільки розмножились, що довелося кількох пристрелити, бо вони об'їли б мене; з часом, коли дві кішки з корабля здохли, а решту я попроганяв і кинув годувати, вони втекли до лісу й здичавіли, а собі я лишив двох-трьох приручених улюбленців, що їхніх кошенят завжди топив, – ті, що лишилися, належали до моєї сім'ї. Крім того на господарстві було двоє-троє козенят, яких я привчив їсти з рук, а ще мав двох папуг, які добре говорили й називали мене "Робін Крузо", але їм далеко було до першого Папужки, та й поправді морочився я з ними менше. На березі я піймав і приручив кількох не відомих мені морських птахів та обітнув їм крила, а що патики, які я повстромлював перед оборонним валом проросли й утворили густий гай, птахи уподобали підлісся й розмножувалися там, що вельми мене тішило, – тож і був я життям своїм дуже задоволений, аби ж ото тільки не загроза від дикунів.

Проте долі не минути, і нехай мої читачі зрозуміють, що в житті часто зло, якого ми цураємось, і яке цілком може нам сподорожувати й гнітити нас, стає засобом рятунку або дверима, через які можна піти від злигод. Я міг би навести чимало доказів із свого химерного життя, але найхарактернішими стали останні роки самотнього перебування на острові.

Йшов грудень двадцять третього року, час південного сонцестояння (бо це ж таки не зима), пора жнив, коли доводилось багато працювати в полі, аж ось, вийшовши якось удосвіта, я здивувався, побачивши милі за дві багаття в березі – там, де я раніше бачив дикунів, але не на протилежному, а на моєму боці острова.

Це видовище завдало мені страху, і я причаївся усвоєму гайку, побоюючись якоїсь несподіванки; мене бентежило, що коли дикуни почнуть тинятися островом і знайдуть невижату або вижату ниву чи інші докази моєї діяльності, вони відразу здогадаються, що тут є люди, і не заспокояться, доки мене не знайдуть. У відчаї я повернувся прямцем до замку, прибрав за собою драбину і надав усьому дикого й природного вигляду.

Потім я приготувався до оборони. Зарядив на позиції у моєму укріпленні всі так

звані гармати, цебто мушкети, та пістолі, поклавши битися до кінця, але й не забув віддати себе Божій опіці та щиро молити Бога врятувати мене від варварів. Так минуло зо дві години, і я почав хвилюватися через брак відомостей ззовні, бо на розвідини посилати мені нікого. Ще трохи посидів, міркуючи, на яку стати, а тоді терпець мені урвався, і я притулив на рівному місці драбину до гори, виліз нагору, витяг її за собою й ще раз притулив до гори та виліз на вершину, вийняв прозору трубу, яку прихопив із собою, ліг на живіт і почав спостерігати за тим місцем. Відразу побачив не менше дев'ятох голих дикунів, що сиділи довкола невеличкого багаття, розкладеного не для того, щоб зігрітись, бо й без того було спекотно, а щоб приготувати варварську страву з людського м'яса, яке захопили з собою... невідомо, чи живу людину вони везли, чи вже розчленовану.

Два своїх каное вони витягли на берег, а що був відплив, вони, здається, чекали на приплив, щоб повернутись назад. Важко уявити, як побачене мене занепокоїло, особливо те, що це ж на моєму боці острова, зовсім близько, проте коли я зрозумів, що їхнє прибуття пов'язано з припливом, я трохи заспокоївся, бо у приплив я міг, не боючись, виходити, якщо дикунів ще не було; завдяки цьому спостереженню я без тривоги продовжив жнивувати.

Як я сподівався, так і сталось: щойно в західному напрямі прибула вода, вони сіли в каное та повеслували геть. Забув сказати, що десь за годину до того, як рушати, вони танцювали, і в прозору трубу я добре бачив їхні пози й жести. Я спостеріг, що всі вони голі, як лопуцьки, але не розгледів – це чоловіки чи жінки.

Побачивши, що вони посідали й попливли, я дві рушниці завдав собі на плечі, два пістолі устроїв за пас, велику шаблю без піхов припасував збоку і – мерщій на пагорб, звідки я уперше їх усіх побачив. На вершині я був за дві години (з такою кількістю зброї швидше йти не виходило) й побачив звідти ще три каное дикунів, а далі, у морі, всі каное прямували до того берега на обрії. Просто жах, а ще страшніше видовище чекало на мене, коли я спустився додолу й побачив залишки гидоти, яку вони творили в березі: кров, кістки й кусні людського м'яса, яке ці нетяги їли й глтали, празникуючи та звеселяючись. Мене усе це настільки обурило, що я знову став на думку мордувати всіх, кого побачу там, хоч скільки їх там буде. Наскільки я зрозумів, вони відвідували острів нечасто, бо ж оце припливли вони цього разу лише через п'ятнадцять місяців, а в межичассі – ні їх самих, ні їхніх слідів, ні знаку якогось, – схоже, що дощової пори вони взагалі не рушали в далеку путь. Але спокою я не мав, бо першої-ліпшої миті чекав на їхню появу, через що я й вважаю, що очікування зла дошкульніше за саме зло, особливо якщо нема змоги позбутися цієї тривоги й чекання.

Увесь цей час настрій був убивчий, і я в'одно міркував, як наступного ж разу запопасти їх, особливо коли вони, як того разу, не триматимуться гурту і поділяться надвоє; мені й на гадку не спливало, що як покладу я один гурт з десятка дикунів, а на завтра, чи через тиждень або місяць – інший гурт, а тоді ще один, і так *ad infinitum* [30], доки сам не перетворюсь на такого ж убивцю, як ці людожери, або ще гіршого.

Я жив навпіл зі страхом і тривогою, потерпаючи, що першого ліпшого дня можу втрапити до рук цим безжальним істотам, а якщо я все-таки виходив за загорожу, то тисячу разів озирався на різні боки. І тільки-но тепер я щиро радів, що маю свійську худобу – череду кіз, бо наразі будь-яка стрілянина виключалася, особливо там, де вони з'являлися, – я ж наполохаю, вони втечуть, а за кілька днів повернуться вже двісті-триста каное з дикунами, і не важно здогадатися, що буде. Але насправді дикуни припливли за рік і три місяці, про що я далі розповім. Може, вони й у межичассі припливали раз чи двічі, але не таборились, і я їх не бачив, проте, здається, у травні двадцять четвертого року мого перебування на острові відбулася дивна зустріч, про що розповім трохи згодом.

П'ятнадцять-шістнадцять місяців я жив у цілковитому замішанні: борсався уві сні, бачив страшні сни і часто схоплювався уночі. Удень мене обсідали чималі турботи, а вночі я снів про вбивства дикунів та обґрунтування цих убивств.

Та годі про це. Числа шістнадцятого травня, як підказував мій дерев'яний календар, що досі мав вигляд карбин на стовпі, знявся великий буревій – дуже блискало і гриміло, ще й ніч випала паскудна. Не пригадую вже, чого саме, але, читаючи Біблію, я поринув у роздуми про свій стан, аж раптом – здалося – гримнула гармата з боку моря. Я схопився і умить притулив драбину до скелі, виліз на уступ на півшляху, витягнув за собою драбину та вдруге притулив до скелі й виліз на вершину якраз у той момент, коли блиснув вогонь і пролунав постріл гармати, який долинув до мене за півхвилини, і за звуком я зрозумів, що стріляють там, куди течія колись віднесла мій човен. Тоді я цілком слушно подумав, що, хоча я не в змозі допомогти їм, вони зможуть допомогти мені, і відразу назбирав сухого хмизу, зробив стіс повище й запалив багаття на горі. Суха деревина швидко зайнялася і, попри сильний вітер, палко горіла, – якщо це справді корабель, то матроси не могли не побачити вогонь. І таки побачили, бо, щойно спалахнуло багаття, гримнув ще один постріл, і ще, і ще, і всі з одного напрямку. Я до світанку підкидав у багаття хмиз, а коли розвиднилось і розпрозорилось, удалечині, просто на схід від острова, я побачив у морі чи то вітрило, чи то корпус судна – моя прозора труба не дозволяла розгледіти: і відстань чимала, і далечінь затяглася млою.

Протягом дня я раз по раз туди дивився, і невдовзі збагнув, що те, що я бачу, не рухається, – отож, виснував я, це корабель на якорі; аж палаючи з цікавості, я вхопив рушницю й бігма подався на південний берег до скель, до яких і мене колись принесла течія; доки біг, остаточно розгодинилось, і я з прикрістю побачив корабель, який уночі наскочив на підводні скелі й розбився, – будши у човні, я теж бачив ті скелі, що стримували течію та формували ніби протитечію чи відпливний плин, що врятував мене тоді з найбільшої у житті безнадійної скрути. Отак: що одного рятує – те іншого руйнує; ці люди нічого не підозрювали, а скелі лишались під водою, і потужний східний північно-східний вітер кинув їх на це підводне пасмо. Якби на кораблі запримітили острів, – а цього, либонь, не сталося, – то рятувалися б у човні на берег, та ба – на заваді стало збурене море. Іншим часом увиждалося мені, що вони цілком могли втратити човен раніше: нерідко потужні хвилі розбивали шлюпки просто на облавку, й матроси

самі викидали уламки в море. А то ще гадалося мені, що корабель був не один, а було їх кількоро, і, після сигналу біди, команду якесь із тих суден підбрало. Або ще я думав, що вони всі посідали у шлюп, а течія, в котру і я потрапляв, понесла їх у простороні океану, де чигає лихо і загибель, і ось вони зараз примірають голодом і ладні жерти один одного.

Однак це лише здогади та й годі, а в моєму стані я міг бути лише свідком лиха й пожаліти бідолах, хоча добре те, що в мене з'явилася ще одна нагода подякувати Богові, який опікувався мною у моєму нещасті, і що з екіпажів двох кораблів, які потрапили у ці краї, врятувався лише я. Іще одна наука: провидіння Бога рідко кидає нас у такі глибини й пошиває у такі злигоди, але ми однаково повинні знайти щось, за що подякувати, й зрозуміти, що іншим буває гірше. Так само й у випадку з цими матросами, котрі навряд чи врятувались, навряд чи можна сподіватися, що не всі вони загинули, — хіба що пропавших підібрав інший корабель з їхнього рейсу, проте це малоймовірно, бо свідчень цього я не знайшов.

Мені бракує слів, аби сказати, як при вигляді біди моя душа бажала промовити: "Хоча б одна-дві, ні – одна душа врятувалася, прибилася до мене, щоб у мене був товариш, одна людина, з якою я міг би говорити!". За весь час своєї самотності я ніколи так щиро й сильно не жадав людського товариства і так не побивався через його відсутність.

Є у знегодах якісь приховані спружини, які урухомлюються видимим або невидимим об'єктом, силою уяви, і стрімко поривають душу, нестримно ваблять в обійми того об'єкта, відсутність якого стає нестерпним. Так палко я бажав, щоб урятувалась хоч одна душа. Гадаю, разів із тисячу я повторив: "Хоча б одна!"; така сильна була жадоба, що я імпульсивно стискав руки, аж пальці впиналися в долоні, і якби в руках було щось крихке, то розчавилося б, а зуби так заціпило, що я їх довго не міг розчепити. Нехай натуралісти спробують пояснити як і чому це трапляється. А я можу тільки описати, а не подати причину цього дивного для мене факту; безумовно, це був наслідок палких бажань і яскравих уявлень у моїй голові про втіху, яку справила б мені розмова з таким же християнином, як і я. Та ба! То їм, чи мені вже так роковано, але до останнього року перебування на острові, я так і не дізнався, чи хтось із екіпажу врятувався, — тільки через кілька днів я з гіркотою побачив, як на берег, біля якого розбився корабель, викинуло хлопця-потопельника. З одягу на ньому були моряцька камізіля, полотняні панталони до коліна й блакитна полотняна сорочка, і ніщо не вказувало на його національність. У кишенях теж нічого, крім двох реалів^[31] та люльки, що цінніша для мене була за гроші.

Настав штиль, і мені кортіло попливти своїм човном до розбитого корабля, не сумніваючись, що знайду на облавку щось корисне. Проте не стільки це мене спонукало, як можливість, що хтось там лишився живий, і я міг би не лише врятувати людину, але й собі здобути товариша; ця думка так мені припала до серця, що ні вдень, ні вночі я собі не знайду місця, якщо не попливу туди човном; покладаючись у решті на Боже провидіння, я вирішив не опиратися своєму бажання, бо це мене веде невидиме

веління, і я ніколи собі не пробачу, якщо не попливу на корабель.

У цьому настрої я чимшвидше повернувся до свого замку, приготувався до подорожі, — взяв хліба, великий глек води, компас для орієнтування, пляшку рому (у мене його лишалося ще достатньо), кошик з родзинками, — завдав усе собі на плечі, пішов до човна, вичерпав із нього воду, зіштовхнув у море, склав у нього вантаж і ще повернувся додому по решту, тобто міх рису, парасоль, аби не пекло, ще один великий глек води, пару десятків невеличких хлібин, або, радше, ячних коржів, пляшку козячого молока, сиру і насилу доніс це до човна, а тоді ще помолився Богові, щоб він направляв мене, та повеслував на каное здовж берега до північно-східного краю острова. Звідси треба було йти в океан — пан або пропав; я поглянув на страшні прибережні бистроплини, що ген-де мчали з обох боків острова, і добре запали мені в пам'ять після давнішої пригоди, а тому й серце тепер тьохнуло, бо я знав, що, як зтягне мене в бистроплин, то занесе геть у чисте море, і допливти до острова чи хоч побачити його буде неможливо, а що човен у мене маленький, я загину, якщо рушиться великий вітер.

Сумніви обсіли мене, і я ладен був покинути цю ідею: заплив у бухточку, вийшов з каное і сів збентежений в задумі на горбок, а в душі боролися страх і жадання подорожі; попри задуму, проте, я помітив приплив, який унеможлиблював мою виправу на найближчі години. Тоді мені спало на думку знайти по змозі найвищу точку і звідти подивитись на розподіл припливних течій і з'ясувати, чи, якщо одна течія мене винесе в море, не зможу я так само швидко повернутись до берега з іншою течією. Цієї ж миті я запримітив горбок, з якого відкривався добрий огляд і видно було, як саме прямують обидві течії.

Я побачив, що відпливна течія формується біля південного рогу острова, а припливна прямує до північного берега, — тому при поверненні слід веслувати на північ, і все вийде.

Це спостереження заохотило мене рушати наступного ранку з першим відпливом: переночував у човні під бушлатом і поплив. Спершу я я недалеко відплив на північ, доки не відчув, що потужна течія несе мене на схід, хоча й не так швидко, як колись течія з південного боку острова, повністю заволодівши човном, — кермуючи веслом, я менше, ніж за дві години, дістався прямцем до корабля, що являв собою прикре видовище: збудований іспанцями, він застряг поміж двома скелями. Море розтрощило корму й шканці, а що бак втелющився поміж скелями, позносило і ґрот, і фок, а от бушприт уцілів — топ і ніс виглядали добре. Коли я підплив, на облавку з'явився пес, який побачив мене й почав скавуліти й скавчати, а коли я погукав його, він скочив у море й поплив до мене. Я витяг його в човен: через голод і спрагу він був тільки-що живий. Я дав йому корж, і він глутнув його, як ненажерний вовк, який протягом двох тижнів голодував у снігу; тоді я дав йому води попити, але зовсім трохи — аби не перепився відразу.

Після цього я відістався на облавок і перше, що побачив, — двох потопельників на камбузі або на баку, які лежали, обійнявшись. Я виснував, що, коли корабель

заклинило у шторм, на нього звалювалися й звалювалися гори хвиль, і люди не витримували цього, захлинаючись, наче під водою. Живих, крім собаки, на облавку не було, а увесь товар підмок. У відплив у нижньому трюмі я побачив барила зі спиртним – вином чи бренді, але я не подужав би зсунути їх з місця. Знайшов кілька матроських скринь, що дві з них, не відкриваючи, перевантажив на човен. Якби корма лишилась, а бак відвалився, то моя подорож була б більш плідна, бо на підставі знайденого в обох скринях можна було припускати, що на кораблі були великі багатства, а, судячи за курсом, ішов він із Буенос-Айреса або Ріо-де-ла-Плати в Південній Америці, повз Бразилію — до Гавани в Мексиканській затоці, а далі – до Іспанії. Звичайно, багатства на ньому були великі, але користі з них ні для кого не було, та й невідомо, що сталося з екіпажем.

Крім скринь, я знайшов ще барильце ґалонів на двадцять зі спиртним, котре заледве доправив у човен. У каюті знайшлося кілька мушкетів і порошниця з чотирма фунтами пороху; мушкети мені вже не були потрібні, а порошницю я забрав. А ще взяв такі мені потрібні вугляну лопат та кліщі, два мосяжні казанки, мідяну шоколадницю й жарівницю; з усім цим і з собакою я сів у каное, бо починався приплив, і напровечір, за годину до темряви, вкрай виснажений дістався до острова.

Ночував я в човні, а вранці вирішив усе перенести до нової печери, щоб не нести до своєї фортеці. Тож я підживився, переніс вантаж у берег і взявся докладно його оглядати. Спиртне в барильці виявилось ромом, але зовсім не таким, як у нас у Бразилії, тобто поганеньким, а от у скринях я знайшов кілька корисних речей, наприклад, гарний погребець з набором незвичайних пляшок із приємним запашним трунком; всі пляшки трипінтові й зі срібними заткалками. Знайшлися також два горнятка цукатів, що їхня щільна покришка не пропустила морську воду, а в інших двох банках цукати були зіпсуті водою. Пощастило відшукати кілька добрих сорочок, півтузіня носовичків з білого полотна і кольорових нашійних хусток; носовичків мені особливо бракувало, аби витирати обличчя у спеку. Натомість у хованці в скрині було три торби з реалами разом тисяча сто монет, а в одній з них лежали загорнуті в папір шість золотих дублонів та кілька невеличких зливків золота, загальною вагою десь на фунт. В іншій скрині було трохи приношеного одягу, що належав, либонь, помічникові гармаша, а ще було три натруски [\[32\]](#) з двома фунтами дрібного склистого чорного пороху для принагідного використання у мисливських рушницях на птахів. Назагал, я цього разу мало придатного для себе знайшов, та й гроші мені на острові без потреби; вони мені – як порох під ногами, і я радо віддав би їх за три-чотири пари англійських черевиків та панчіх, вже багато років у мене не було цих необхідних речей. Щоправда, я розжився двома парами черевиків з потопельників на кораблі, а ще дві вдалося знайти в якійсь скрині, але за зручністю й добротністю вони нашим англійським не рівня, та й це радше мешти для балу, а не черевики. У цій же скрині я знайшов ще п'ятдесят реалів, точніше східних ріалів — не золотих, — мабуть, ця скриня належала бідному матросові, а не офіцерові, як попередня. У кожному разі усю цю грошву я доправив додому – хай полежать, як і ті, що я забрав з нашого корабля; шкода тільки,

що решту корабля я не зміг оглянути, бо там і грошей було б більше, а коли пощастило б мені дістатися до Англії, я міг би по цей скарб повернутись.

Розділ XIV. Сон справджується

Отож доправив я речі на берег, поховав усе, повернувся до човна і повеслував попід берегом до старої гавані; там витяг його з води й подався навпрошки до старої домівки, де все було так, як я залишив. Тут я дав собі трохи перепочити й повернувся до старого трибу життя, порався по господарству, тобто усе ніби налаштувалось – лишень слід бути обачнішим, не так часто виходити поза укріплення, а якщо й рушав кудись надовше, то на схід, куди дикуни доти не потрапляли та де не треба було ходити сторожко з такою кількістю зброї та амуніції, як звичайно.

Так минуло ще два роки, але весь цей час у голові, – а в цій макітрі, схоже, щось завжди варилося мені на біду, – зринали всілякі плани можливої втечі з острова, бо іноді доводилось плавати до розбитого корабля, хоча я розумів, що там не могло залишитись нічого, через що варто було б ризикувати: часом придумував один маршрут, часом – інший, і, щиро кажучи, якби мені той човен, що був у Сале, я майнув би, куди очі світять.

Моя доля — повчальний приклад для тих, кого спіткала загальнолюдська пошесть, з якої випливає половина всіх нещасть: невдоволення станом, рокованим нам Бога і Природою, — тут і нехитрий мій побут, і непослух мій до чудової батькової поради, той мій **первісний гріх**, котрий породив низку помилок, що й призвели до жалюгідних нинішніх умов, бо якби я вчинив за волею Провидіння, котре зробило з мене щасливого бразильського плантатора, і посувався б уперед поволі, я міг зараз, на час свого поневіряння на острові, стати ... далєбі, якщо ще врахувати всі ті вдосконалення, що я робив, живучи там, мав би я статків не менше, ніж на сотню тисяч муїдорів[33] ... а тоді я стабільне своє майно, упоряджену квітучу плантацію поставив на якогось суперкарго, що йшов у Гвінею по негрів, тоді як звичайна терплячість дозволила б надбати чималі статки, й ми вдома купували б скільки завгодно негрів у професійних торговців, і нехай би доводилось платити дорожче, але натомість лиха ми зазнали б набагато менше. Лише з віком чи на підставі гіркого досвіду приходить розуміння, що це доля всіх юних шибайголів; і я не виняток – так уроїлась мені ця вада, що я не міг задовольнитися своїм становищем і постійно міркував, як би мені звідси видістатися, але, перш ніж потішити читача рештою своє оповіді, вважав би за потрібне викласти перші свої уявлення про цей дурний задум втечі, а також що та як я задля цього робив.

Оце ж повернувся я нібито до свого замку після плавання до решток корабля – припнув і закітвичив своє суденце і заспокоївся; тепер і статків у мене більше, але однаково багатшим я не став, бо моїм скарбам нема застосування, як і скарбам перуанських індіців перед приходом іспанців.

Якось увечері, у дощову березневу пору, на двадцять четвертому році життя у пуші, я просто лежав собі в гамаку — здоровий, нічого не боліло, ніякої гризоти, ніде нічого

не муляє і в думках все як щодня, — але повіки склепити, себто заснути, не міг; і потім цілу ніч отак думка думкою пошибала. У голові промайнуло все моє життя до прибуття на острів і потім. Міркуючи про свій стан, відколи ступив на берег острова, я порівнював безтурботність перших років життя з пізнішими роками неспокою, страху й турбот через побачений на піску слід. Дикуни могли й раніше з'являтися на острові, навіть цілими сотнями, але я того не знав і не відчував; все було чудово, хоча небезпека існувала, але вона не тьмарила мого щастя, бо я про неї не відав. Ця думка потягла за собою багато корисних міркувань, але особливо таке: наскільки нескінченна доброта Провидіння, що влаштовує такі вузькі рамця для нашого зору й знання, аби серед тисяч життєвих небезпек, що їхній вигляд здатний вкинути людину в тугу, приховує від нас події й загрози довкола, щоб дати змогу зберегти рівновагу й спокій.

Отак я думав-гадав, а тоді зосередився на реальній небезпеці, що стільки років загрожувала мені на острові, а собі спокійнісінько походжав, навіть коли тільки прискалок, крислате дерево чи ранні сутінки відокремлювали мене від загибелі — від рук людоджерів і дикунів, які спожили б мене, як я — козу або черепаху, так само не вважаючи убивство і пожирання за злочин, як я — голуба чи кулика. Я зганьбив би себе, якби не сказав, що щиро дякував своєму великому Спасу, який зглянувся на мене й захистив у злагодах, бо не було б мені ошадку в руках ворога.

Відтак я замислився над природою цих жахливих істот, тобто дикунів, і як сталось, що верховний Вершитель віддає свої створіння на поталу, що більша за брутальність — на пожертя собі подібними, проте наразі ні до якого путнього висновку я не дійшов, і тоді мене зацікавило, в якій частині світу живе ця гидота? чого вони припливають у таку далечінь? які в них човни? чому б мені не приладнатися таким чином, аби відвідати їхню землю таким же чином, як вони відвідують мій острів?

Мені й на гадку не спливало, що мені там робити або що станеться, коли вони візьмуть мене у бран, або як тікати від їхнього нападу, — ба більше, хтозна як туди пливати, як не потрапити їм до рук без вороття, а як вони мене не схоплять, то чим харчуватися, куди прямувати, себто про все це я й не думав, а от просто конозило плисти до тієї землі дикунів і годі. Загруз я тут по саму зав'язку так, що лише смерть може бути гірша, а на далекому березі дикунів, може, можна врятуватися, чи пройти, як я робив в Африці, понад берегом до якогось рятівного краю чи ще дорогою мене підбере якийсь християнський корабель, а як судилося мені загинути, то смерть водночас покладе край моєму лихові. Отакі думки, коли нема спокою й клопітно на душі через усі турботи й розчарування, коли на рештках корабля гадав зустріти когось, із ким можна поговорити про те, де я перебуваю та як звідси вибратися. Мене поглинули ці думки, порушили спокій віри у Провидіння, і тільки засіла в голові, як цвяшок, думка про подорож до землі дикунів, і вже опиратися цій думці я не міг.

Взяли мене думки та гадки, й за дві години кров мені заграла, пульс почастішав, як у лихоманку, — і все через розумове збудження, й тоді Природа, котрій усі ті розмисли уїлися до живого, просто мене приспала. Здавалося б, що й снити я маю про те саме, але ні — привиділося, ніби я своїм звичаєм вийшов уранці зі свого укріплення, побачив у

березі два каное й одинадцять дикунів, готових до висадки, що привезли з собою дванадцятого, щоб убити й з'їсти, аж раптом приречений дикун вихопився з каное й щодуху побіг, як мені ввижалося вві сні, аби сховатися в гайку перед укріпленням, а я ж ото ніби бачу його, а переслідників – ні, й вийшов навстріч та усміхнувся підбадьорливо, тоді втікач уклякнув, наче благаючи про допомогу, у відповідь я показав на драбину, змусив вилізти по ній нагору й завів його до своєї печери, після чого він став мені слугою, а я ще подумав, що з ним я напевно попливу до берега дикунів, бо він зможе бути стерничим і казатиме, що робити, де брати провізію, а куди не йти, тому що з'їдять, і в які місця ліпше не заходити. З цією думкою я прокинувся, і мене настільки виповнювала невимовна радість втечі уві сні, що пов'язане з прокиданням розчарування й розуміння, що все це тільки сон, вкинули мене у протрацію.

З цього я виснував, що єдиний спосіб видістатися звідси – це захопити дикуна, і ліпше бранця, якого засудили на з'їдання і доправили сюди, щоб вбити. Проте складність задуму полягала в тому, що для цього треба було б напасти на весь загін і знищити його; але ця затія і відчайдушна, і ризикована, і з погляду закону сумнівна, — серце не лежало до такого мордування, хоча і йшлося про моє визволення. Не повторюватиму всі аргументи проти, бо вже їх згадував; і хоча мене нібито виправдовувало те, що ці люди зазіхають на моє життя, що вони при нагоді з'їли б мене, що йдеться передусім про самозбереження, визволення з лабет смерті, самозахист, як при справжньому нападі тощо, — страшно було й подумати про ту кількість крові, яку треба було свідомо пролити. Однак після тривало внутрішньої боротьби й нерішучості (а усі ж ці думки вирували мені в голові) переважило жадання волі, і я зважився будь-що прибрати їх усіх до рук. Тепер треба було придумати, як це зробити, попри всі ускладнення, але оскільки нічого не спадало на гадку, я вирішив простежити за ними під час висадки на острові, а тоді – діяти за обставинами.

На цьому й став: навіть стомився від того, що часто ходив у розвідку – понад півтора року це тривало; здебільшого я ходив на західний берег, а також майже щодня на південно-західний, виглядаючи каное, та ба. Ця прикрість дуже мене турбувала, але – на відміну від попереднього випадку – не знеохотила, — навпаки, що довше це тривало, то охочі ший я ставав, і як раніше я обачно намагався не трапляти дикунам на очі, так нині хотів узятися за них. Я собі уявляв, що зможу впоратися з одним, двома, навіть трьома дикунами, уярмивши їх, командуєчи ними й попереджаючи будь-який заколот проти мене. Так я собі подумки пишався, а дійсність була далека від того, змарнувалися всі мої мрії та плани, бо дикуни як здиміли.

Так чекав я півтора року (вже здавалося, що задум зійшов нанівець), аж ось дивлюсь одного ранку: на моєму боці острова десь п'ять каное, а дикунів вже й не видно. Така їхня кількість не входила в мої плани: стільки каное, а в кожному зазвичай буває 4-6 і більше душ, то хто й зна, як атакувати самому двадцять-тридцять індіанців; занепокоєний і уражений, я принишк у своєму замку. Однак, як і планував, я приготувався нападати при першій нагоді. Чекав, чекав, прислухався до кожного шуму, а тоді – через нетерплячку – залишив рушницю біля драбини, а сам виліз у два прийоми,

як завжди, на вершину горба, але не висовувався, щоб мене не помітили. У прозору трубу я порахував, що дикунів душ тридцять: вони розгнітили багаття й готували м'ясо. Чиє м'ясо і як саме його готували, я не бачив, — видно тільки, що усі погнались у варварський танець довкола вогню, вигинаючись і жестикулюючи на свій манір.

Спостерігаючи з горба, я зауважив, як двох сарак витягли з човна й поволокли на забій. Один упав одразу – йому вгатили по голові дубцем чи дерев'яним мечем, як вони це роблять, і двоє-троє дикунів заходились патрати його для подальшого приготування, а другий приречений чекав поруч, коли візьмуться за нього. І раптом сарака відчув, що він не зв'язаний і вільний, і що сама Природа дає йому шанс вижити: дикун щодуху помчав по піску до мене, тобто в напрямку мого житла. Щиро кажу, я жахнувся, побачивши, що він біжить до мене, особливо, коли мені здалось, ніби весь гурт побіг навздогін за ним; так справджувалась частина мого сну про втечу дикуна до мого гаю, але сон сном, а як переслідники схоплять його у гаї? Я тим часом з місця не рушав і навіть підбадьорився, бо за втікачем побігло лише троє, причому втікач виявився набагато прудкішим і дедалі більше відривався від переслідників, і якщо він так протримається ще півгодини, то справді втече.

Між ними і замком була бухточка, про яку я згадував на початку оповіді й де я вивантажував речі з розбитого корабля, — або втікач її перепливе, або його схоплять; сарака підбіг і, попри приплив, пірнув і замахів за тридцять переплив її, вийшов на берег і побіг ще хуткіше. Коли надбігло троє переслідників, виявилось, що тільки двоє вміли плавати, а третій потупцяв на березі, подивився на товаришів і завернув назад, і це, як потім виявилось, пішло йому на користь.

Я помітив, що обидва пливці удвічі дужчі за втікача. І в мене з'явилося тепле й невідпорне відчуття, що саме зараз я можу здобути собі слугу, а може, й товариша та помічника, бо це Провидіння спонукує мене врятувати життя сіромі. Умить я гайнув драбинами униз, ухопив рушницю, що стояли поруч із ними, і поквапився знову нагору, а там, згори, навпростець — і опинився між переслідниками й утікачем, і коли я гукнув до нього, він, бідака, ще й мене перелякався; тоді я повабив його до себе, а сам пішов поволі назустріч переслідникам і вже першого ж поклав ударом приклада, бо побоювався, що постріл почують інші дикуни, хоча на такій відстані вони й пострілу не розрізнять, і диму не побачать. Побачивши, що його впав спинився, другий дикун з переляку зупинився, і я наблизився до нього, а вже зблизька помітив, як він лаштується стріляти в мене з лука, отож і довелось мені покласти його першим же пострілом з рушницю. Нещасний утікач побачив своїх полеглих ворогів та завмер з жаху від вогню з рушницю й гуку пострілу, — як прикипів на місці, хоча й кортіло йому дременути. Я знову гукнув до нього й повабив рукою; він зрозумів і зробив кілька кроків до мене, але знову спинився, ще крочок-другий – і став; бачу: тремтить він, як бранець, котрого зараз устє, як і тих двох. Я знов показав йому жестом підійти й усіляко підбадьорював при цьому; він потроху наближався, кожні десять-дванадцять кроків вклякаючи на знак подяки за рятунок. А я й далі ласкаво усміхався і вабив його рукою; нарешті, він опинився зовсім близько, став навколішки, поцілував землю,

притулив голову до землі, взяв мою ногу й поставив собі на голову, — здається, це знак того, що він назавжди присягається бути моїм рабом. Я підвів його, почав підсмілювати й додавати духу. Але на тому не кінець, бо перший дикун виявився не убитим, а оглушеним, і почав приходити до тями; я показав на нього врятованому, показуючи на мигах, що той живий, — я не розчовпав, що він мені відповів, але ж як приємно було почути людський голос уперше за двадцять п'ять років. Проте часу на роздуми не було: оглушений дикун вже настільки очуняв, що вже сидів на землі, а мій врятований знову страшився, проте коли я намірив другу рушницю на переслідника, ніби збирався пристрелити його, мій дикун – так я його відтепер називатиму — жестами попросив дати йому шаблю, що висіла у мене на черезплічнику, і дав. Дикун узяв і вмиць підбіг до свого ворога і з одного маху відтяв йому голову настільки вправно і швидко, як не зробив це жоден кат у Німеччині, що досить дивно для людини, яка, либонь, шаблі ніколи в житті не бачила, хоча згодом я взнав, що дикуни роблять досить гострі й важкі шаблі з твердого дерева, котрими за один мах рубають і голови, і руки. Упоравшись, він, регочучи на знак тріумфу, приніс шаблю та з незрозумілою жестикуляцією поклав переді мною разом із відтятою головою. Але найбільше його вразило те, як я на такій великій відстані вбив другого індіанця; на мигах він спитав дозволу піти подивитися на нього, і на мигах же я йому дозволив. Він підійшов до забитого – стояв і не міг вийти з дива: то на один бік повернув, то на другий, поглянув на відносно безкровну рану від кулі у грудях, хоча помер він вочевидь від внутрішньої кровотечі. Він підняв лук і стріли вбитого й повернувся, і я на мигах пояснив йому, що час відси рушати, бо можуть звитися інші дикуни. А він на те жестами показав, що треба прикопати мерців піском, аби їх не побачили ті, хто може прийти, і я пристав на його пропозицію. Дикун заходився працювати і руками вирив у піску яму, достатню, щоб поховати першого загиблого, переволочив його туди й засипав, а тоді повторив те саме з другим, і притому витратив на все із чверть години. Тоді я гукнув його й повів, але не до замку, а до дальньої печери, щоб не справджувалася та частина мого сну, де він ховався у гаю. Там я нагодував його хлібом і жменею родзинок, напоїв водою, бо після бігу він відчував страшенну спрагу; покріпивши його таким чином, я на мигах сказав йому лягти й поспати та показав свою ліжницю, яку я влаштував із рисової соломи, накритої ковдрою, де сам відпочивав вряди-годи; сарака поклався і тут же заснув.

Це був гарний ставний парубок з чудовою статурою, з стрункими й міцними пропорційними кінцівками, високий, статурний, з вигляду він мав років двадцять шість. Вираз обличчя приємний – не жорстокий і не похмурий, але водночас мужній, прозирала європейська м'якість і ніжність, особливо в усмішці. Волосся в нього довге й чорне, але не кучеряве, як вовна, відкрите чоло, жвавi іскраві очі. Шкіра не чорна, а жовто-брунатна, але без нудотної жовтяви, як у бразильців або віргінців та інших американських тубільців, — радше темно-оливкового кольору, що приємний для ока, але важкий для опису. Обличчя кругле й пухлувате, ніс невеликий, але не плецкатий, як у негрів, гарний рот, тонкі губи, здорові рівні зуби, білі, немов слонова кістка.

Він із півгодини скоріше подрімав, ніж поспав, прокинувся й вийшов з печери до

мене; я саме доїв кіз у сусідній оборі; помітивши мене, він підбіг і знову ліг на землю, на мигах кумедно виявляючи свою покору і вдячність. А тоді ліг долілиць біля моїх ніг та поставив мою ногу собі на голову, як робив це попереднього разу, й жестами узявся виражати цілковитий послух, послужливість і відданість, як він прислужуватиме мені до кінця своїх днів. Я багато що зрозумів і дав йому знати, що дуже задоволений ним. Незабаром я почав говорити до нього та вчити відповідати мені; спочатку я сказав йому, що його ім'я буде П'ятниця, бо цього дня я врятував йому життя, і ім'я буде на спогад про саму подію. У такий же спосіб я навчив його звертатися "пане", пояснивши, що нехай це буде моє ім'я; потім навчив вимовляти "так" і "ні" і пояснив, що ці слова означають. Я дав йому молока в глечики, показавши йому, як пити та мачати в нього сухар, а тоді дав і йому сухар, аби він повторив; він це зробив і на мигах пояснив, що йому так подобається.

Я провів з П'ятницею ніч, а вранці жестом запросив іти за мною, пояснивши, що хочу дати йому одягу, — він зрадів, бо був геть голий. Коли ми минали місце поховання дикунів, П'ятниця показав, як він позначив могили, й на мигах сказав, що треба буде їх відкопати та з'їсти. На це я показав йому свій гнів і гидливість, ніби мене нудить, і жестом наказав забиратися звідти, що він покійно виконав. Потім я повів його на вершину горба подивитись, чи дикуни вже відплив: вийняв прозору трубу й подивився на те місце, де вони збирались, але ні їх, ні їхніх каное видно не було, тобто вони собі попливли геть, навіть не поцікавившись, де поділися їхні товариші.

Але мене це не задовольнило: я посмілішав і зроста моя цікавість, тож узяв з собою, котрому я дав шаблю і в котрого за плечима були лук і стріли, що ними він дуже вправно користувався, дав також нести одну рушницю, а дві узяв собі, й попрямували ми на те місце, де дикуни звеселялись напередодні, бо хотілося побільше про них довідатись.

Коли ми прийшли до місця, кров похолола мені у венах і серце зайшлося на вигляд того жаху, хоч П'ятниця залишився байдужим. Скрізь валялися людські кістки, земля червона від крові, розкидані шматки тіл – поїдені, порубані, обгорілі, — рештки тріумфальної учти на честь перемоги над ворогами. Я бачив три людські черепи, п'ять рук, кістки трьох-чотирьох ніг і стіп та чимало інших частин тіла і багато частин кістяків; з шипіння П'ятниці я зрозумів, що для учти привезли чотирьох бранців, трьох з'їли, а він сам був четвертим, що відбулася велика битва між цими дикунами і сусіднім вождем, що одним із його підданців був П'ятниця; загалом бранців було дуже багато, і їх розвезли по різних місцинах для такої самої учти.

Я наказав П'ятниці зібрати всі черепи, кістки, шматки тіла й скласти всі рештки на купу, розкласти велике багаття і все чисто спалити. Я зауважив, що П'ятницю як людожера досі конозять поласувати людським м'ясом, і що він – канібал з натури. Але я виявив таку гидливість на саму думку про це, що він не наважився вдовольнити своє бажання, бо я на мигах пояснив, що вб'ю його за непослух.

По всьому ми повернулися до замку, і я там узявся за свого слугу П'ятницю: передусім я дав йому полотняні штани зі скрині нещасного гармаша з загиблого

корабля, які зовсім трохи довелося підшити, потім спорядив, як умів, камізельку з козячої шкіри (з мене вже був управний кравець) та дав заячу шапку — дуже зручну й навіть модну, — загалом вийшло не найгірше вбрання, а сам слуга тішився, що вбраний не гірше за свого пана. Щоправда, попервах він рухався якось неоковирно: і панталони незвичні, рукава тисли в плечах і під пахвою, але йому стало набагато зручніше, коли я подекуди трохи порозпускав.

Наступного дня, повернувшись із ним до моєї хижі, я почав думати, де його притулити, аби йому й мені було зручно, і напнув йому невеликий намет на порожньому місці між внутрішнім і зовнішнім укріпленням. Там, де був перехід або суточки до моєї печери, я спорудив із дощок двері з одвірком ближче до мого боку, а що відчинялись вони усередину, я зробив засувці й на ніч забирав драбини, і тому П'ятниця не міг потрапити у внутрішню загороду, не наробивши шуму, що збудив би мене; тепер дах із жердя від валу й до гори вкривав мій намет: підпирали його не рейки, а вір'я, а на самому жерді я влаштував стріху з рисової соломи, що трималась так само добре, як і очерет; пролаз для драбини мав ляду, яка ззовні не відкривалась, і могла лишень із гуркотом впасти... ну, а всю зброю я щовечора забирав до себе. Власне, всі ці перестороги були зайві, бо П'ятниця виявився люблячим і відданим слугою: ні якихось пристрастей, замкнутості, прихованих замірів, завжди старанний і послужливий, прихилився до мене, як дитина до батька, ладен накласти життям за мене, — цьому всьому було багато свідчень, і незабаром я переконався, що немає підстав ставитися до нього з осторогою.

Це часто давало мені нагоду з продивом спостерігати, що, хоч Бог у Своєму продумі та порядкуванні творіннями рук Своїх одібрав стільком сотворінням у світі можливість виявляти свої здібності й силу душі, Він усе-таки наділив їх такою ж силою, розумом, емоціями, чуттями ніжності й обов'язку, пристрастями й нетерпінням несправедливості, почуттями вдячності, щирості, відданості, вмінням робити й сприймати добро, котрі Він і нам дав, і коли Йому завгодно дати їм можливість виявити усі ці чесноти, вони з більшою за нас готовністю їх виражають. Через це в мене іноді з'являлась меланхолія: особливо коли подумаю, як погано ми виявляємо ці чесноти, хоча сила наша і йде від світла науки, Духу Бога, знання Його слова; чому ж Богові завгодно не дати таке ж знання мільйонам душ, які краще за нас його використали б, якщо я можу судити на прикладі свого дикуна. Відтоді я іноді дозволяв собі переступати у царину Провидіння і засуджувати таке довільне порядкування долею, коли одним дається, а іншим — ні, хоча вимагається від тих і тих однаково, але далі йти я не наважився й зробив лише такий висновок: по-перше, ми не знаємо у світлі чого і я кого закону судити, а Бог неunikно за природою Свого ества нескінченно святий і справедливий, тому Він міг їх віддалити від Себе за гріхи проти того світла, котре, як каже Святе Писання, було законом для них, і за цими правилами їхня свідомість мала б визнати справедливість, хоча самі підстави й приховані від нас; по-друге, ми — глина в руці гончаря, і жодна судина не може спитати Його: "Чому ти такою мене зробив?".

Але повернімось до мого нового товариша. Він мені був до душі, і я вчив його, щоб з

нього вийшов гарний помічник, помагач і підсобник, і щоб він говорив і розумів, що я кажу, і з нього вийшов щонайздібніший учень, життєрадісний і старанний, котрий радів, коли розумів мене або коли я розумів його, — тому мені було завше приємно звертатись до нього. Тепер побут мій значно спростився, і я казав собі, що, аби не та загроза з боку дикунів, я залюбки нікуди з острова не рушав би.

Розділ XV. Навчання П'ятниці

Днів через два-три після повернення до замку я вирішив відучити П'ятницю від його жахливих звичок харчування, зокрема від людоджерства, і почастувати іншим м'ясом; тому якось уранці взяв його з собою до лісу. Я мав на меті зарізати козеня зі своєї отари, принести додому й приготувати, але дорогою я побачив дику козу з двома козенятами в затінку. Я схопив П'ятницю й наказав йому "Ані руш!", ще й на мигах пояснив, щоб він не ворухився, а тоді взяв рушницю, намірився і вбив одне козеня. Бідолашний дикун, що вже бачив, як я на відстані вбив його ворога, не міг збагнути, як це робиться, й зараз був вражений, тремтів і, здавалось, от-от зомліє. Він не на козеня дивився, яке я вбив, а задрав камізельку й обмацував себе, аби перекоонатися, що він не поранений, і я зрозумів, що він думав, ніби я вирішив його вбити, бо він уклікнув переді мною, обійняв за коліна й почав щось торохтіти по-своєму, либонь благаючи не вбивати його.

Незабаром я знайшов спосіб переконати П'ятницю, що не маю наміру завдати йому лиха: узяв його за руку, засміявся і, показуючи на вбите козеня, на мигах спонукав піти й принести його, що він і зробив, а доки він чудувався й розглядав, як саме вбито козеня, я перезарядив рушницю. Аж ось я побачив схожого на яструба великого птаха на дереві, на відстані пострілу, і аби пояснити П'ятниці, що відбувається, я підкликав його до себе й показав на птаха, що насправді був папугою, хоч я гадав — яструбом, потім — на рушницю та на землю під деревом, де сидів птах, щоб дикун простежив, як я змушу того впасти, тобто, що й пострілом уб'ю птаху; після цього я вистрелив і звернув його увагу на те, як папуга впала. Дикун і цього разу перелякався, не збагнувши моїх пояснень, і тим більше було його здивування, що він не бачив, як я заряджав рушницю, і думав, що в ній міститься чаклунська сила смерті й руїни, яка на будь-якій відстані здатна вбити людину, звіра, птаха – будь-кого, і це враження довго ще нуртувало в ньому; гадаю, якби я дозволив, він обожнив би і мене, і рушницю.

Протягом кількох днів П'ятниця навіть не торкав рушницю, а тільки звертався до неї й про щось розмовляв, коли був сам; згодом я взнав, що він просив рушницю не вбивати його. Коли він оговкався, я наказав йому бігом принести забиту пташку, що він і зробив, хоча й не відразу, бо недобита папуга відлетіла досить далеко від місця падіння; однак дикун її знайшов і приніс до мене, а я тим часом, аби він не бачив, перезарядив рушницю, готовий ще щось уполювати, але наразі нічого не знайшов, тож я приніс додому козеня, увечері обідував, розібрав і частину потушкував і зварив та мав чудовий бульйон. Почавши їсти, я запросив до їжі й П'ятницю, якому дуже все

смакувало, але він здивувався, що я все присолюю. Він на мигах сказав, що сіль несмачна: поклав дрібку собі до рота, удав, що його нудить, виплюнув усе й прополоскав рота водою; тоді я теж поклав до рота кусник м'яса без солі й почав плюватися, показуючи, що мені без солі не смакує, та П'ятницю це не переконало – він не солив ні м'ясо, ні бульйон, принаймні досить довго, а потім лише трохи присолював.

Нагодувавши його вареним м'ясом та бульйоном, я вирішив наступного дня похачувати його смажениною з козлини: спочатку я підвісив шмат м'яса англійським звичаєм перед вогнищем на мотузці, прикріпленому до поперечини на двох жердинах таким чином, щоб м'ясо можна було весь час повертати. П'ятниці увесь процес дуже сподобався, а коли скуштував готову смаженину, узявся вихвалювати її на всі заставки й нарешті зарікся споживати людське м'ясо, що мені приємно було почути.

Наступного дня я загадав йому молотити та віяти збіжжя моїм способом; він, як і я колись, швидко навчився і робив це дуже добре, особливо коли зрозумів, що все це для того, щоб робити хліб; потім я показав йому, як саме слід виробляти й пекти хліб, і згодом П'ятниця зміг цілком мене замінити в цьому.

Тепер до мене дійшлося, що їдців двоє і доведеться розширити лан і сіяти більше; я розмітив більшу ділянку й почав своїм способом обгороджувати її; П'ятниця при цьому працював не просто охочим серцем, а з захватом; я розтлумачив йому, що робиться це тому, що тепер їдців двоє і треба буде більше зерна для хліба. Він цим перейнявся й показав на мигах, що розуміє, що через нього мені додалося роботи, а тому ладен працювати набагато більше, виконуючи все, що я загадаю.

То був найщасливіший мій рік на острові. П'ятниця нарешті розговорився й засвоїв усі потрібні назви – і речей, і місць, куди треба було піти, а також багато розмовляв зі мною, тож і в мене після тривалої мовчанки з розмовною мовою покращало. Крім утіхи від спілкування з П'ятницею, мені й сам парубок припав до душі: дедалі більше виявлялася в ньому проста й неудавана щирість; я полюбив це створіння, і він, у відповідь, полюбив мене так, як од віку не любив нікого.

Якось я схотів довідатись, чи не тягне його додому, а що вже він добре тямив по-англійському, я поцікавився, чи перемагав колись його народ у битві. У відповідь він усміхнувся: "Атож, ми завжди воювати краще" (він мав на увазі: "воюємо краще", і далі в нас вийшла така розмова:

Пан. Ви завжди воюєте краще, то чому ж тебе взяли в полон, П'ятнице?

П'ятниця. Мій народ попри все побив багато.

Пан. Як побив? Якщо побив, то чому тебе полонили?

П'ятниця. Та, де я був, їх переважало; вони брати один, два, три й мене; наші їх побили деінде, де мене не було; там наші взяли один, два, багато тисячі.

Пан. Тоді чому ваші не визволили вас із ворожого полону?

П'ятниця. Вони схопили один, два, три й мене й дременули на каное, а в наших тоді каное не було.

Пан. Ну, П'ятнице, а що ж твій народ вчинить із бранцями? Відвезуть кудись і з'їдять, як ці зробили?

П'ятниця. Так, мій народ теж їсти людей: всіх поїдять.

Пан. А куди їх відвозять?

П'ятниця. Кудись – куди схочуть.

Пан. І сюди теж?

П'ятниця. І сюди, і деінде.

Пан. Ти був з ними тут?

П'ятниця. Авжеж був (і показав на північно-західний берег, — це був, либонь, їхній вибір).

Отже, мій слуга П'ятниця раніше припливав з іншими дикунами на той берег для людожерства, що його жертвою й сам міг стати, і коли трохи згодом я наважився повести його туди, він одразу впізнав місце і розповів, що якось вони в такий спосіб з'їли двадцятьох чоловіків, двох жінок і одну дитину; він не знав, як "двадцять" англійською, і, натомість, поклав рядком двадцять камінців і попросив мене порахувати.

А переповів я про це, щоб перейти до наступного: після нашої розмови я запитав, чи далеко до їхнього берега від острова і чи губляться під час плавби їхні каное. Він відповів, що небезпеки нема й каное ніколи не втрачалися: трохи далі в море є течія і ранковий вітер віє в один бік, а пообідь – у протилежний. Я зрозумів, що це йдеться про схему морської припливно-відпливної діяльності, проте згодом довідався, що йдеться про взаємодію з морем великої річки Оріноко, в гирлі якої лежав наш острів, а берег на заході й північному заході — великий острів Тринідад біля північного краю гирла. Я узявся розпитувати П'ятницю про країну, її жителів, про море, про береги та про сусідні народи, і він про все чисто мені розповів. Я запитав його, як звуться ті сусідні народи, але він усіх називав карибами, з чого я виснував, що це ж саме їх у нас називають карибцями й позначають на мапі їхнє розселення від гирла Оріноко до Гвіани й далі в напрямку міста Санта Марта. Він сказав, що коли йти битим шляхом поза місяць, тобто місце заходу місяця, що на захід від його краю, можна було прийти до таких білих бороданів, як я, і показав на мої довгі бакенбарди, про котрі згадувалося раніше; ті білі повбивали чимало чоловік (так він сказав), і я зрозумів, що П'ятниця мав на увазі іспанців, що їхня жорстокість в Америці стала людською поговіркою і розповіді про неї в усіх народів передавалися від батька до сина.

Я поцікавився в нього, чи міг би я з острова дістатися до тих білих бороданів. П'ятниця відповів, що "звичайно, як на два каное". Я ніяк не міг второпати, що це означає, аж нарешті насилу збагнув, що він мав на оці ніби баркас завбільшки з два каное. Ця частина бесіди мені особливо сподобалася, і я почав подумувати, що все таки трапиться нагода звідси втекти, а цей сарака дикун мені допоможе.

Відколи П'ятниця жив у мене, а передусім відколи він навчився говорити й розуміти мене, я намагався навчити його засадам релігійного знання, — ну, от якось я спитав, хто його зробив. І ця істота не зрозуміла мене: П'ятниця гадав, що я його про батька питаю; тоді я спробував зайти з іншого боку й спитав, хто зробив море, землю, по якій ходимо, гори, ліси. І він відповів, що поза межами всього жив такий собі

Бенамукі; П'ятниця знав про цю видатну особу лише те, що Бенамукі дуже старий, древніший за море й землю, місяць і зірки. Тоді я спитав, що, коли цей дід усе створив, то чому всяка річ йому не вклоняється. П'ятниця з найповажнішим і найбезневиннішим виглядом сказав на те: "Усе на світі промовляє йому "О!". Я спитав, куди йдуть його країни після смерті. Він пояснив, що всі пішли до Бенамукі. "А ті, кого з'їли, теж?" – спитав я. "Теж", – відповів він.

З цього я почав настановлювати його, як пізнати справжнього Бога, розповів, що великий Творець усього живе угорі й показав йому на небо; Він править світом за допомогою тієї ж влади й провидіння, якими створив його; Він – всемогутній, може все для нас зробити, все дати, все забрати, — так поступово я відкривав йому очі. Він слухав дуже уважно і радо сприйняв розповідь про те, що Ісуса Христа послано спасати нас, про те, як слід молитися Богові, аби Він почув нас на небі. Якось він сказав мені, що коли наш Бог може почути нас, перебуваючи далі за сонце, то Він – більший бог за Бенамукі, який живе неподалік, але нікого не чує доки люди не підуть до нього говорити у високі гори, де його житло. Я поцікавився, чи П'ятниця також ходив розмовляти, але він заперечив, бо молоді туди "не ходити", а тільки діди, котрих він називав Увокакі, що, як він мені розтлумачив, були їхніми ченцями або священиками; оце ж вони й ходили казати "О" (так він називав моління), а коли повертались додому, розповідали людям, що сказав Бенамукі. З цього я зрозумів, що святенництво притаманне навіть сліпому й неосвіченому поганству в усьому світі, як і політика втаємничення в релігії, аби зберегти поклоніння людей духовництву, — таке, мабуть, не лише в католицтві, а й у всіх релігіях у світі, навіть серед брутальних і варварських дикунів.

Я прагнув пояснити своєму слугі П'ятниці, що це облуда, і сказав, що вигадки дідів, які ніби йдуть у гори казати "О!" їхньому богові Бенамукі, — звичайнісінькі брехні, тим більше оповідки про божє слово, яке вони приносять, і якщо вони з кимось там балакали, то лишень із злим духом; відтак я довго бесідував з П'ятницею про диявола, про його походження, про повстання проти Бога, про його ненависть до людей і її причини, про те, як він оселяється по загумінках у світі, аби шанували його, а не Бога, про те, як диявол кує лихо проти людства, щоб його погубити, як він підкрадається до наших пристрастей і почуттів, аби приготувати пастки на наші схильності, аби ми спокушались і з власного вибору готували собі загибель.

Я переконався, що нелегко сформувати в нього правильні уявлення про диявола: про істоту Бога він розумів ліпше. Саме на природу спиралися всі мої аргументи про необхідність великої першопричини, про гнітючу владну Силу, про приховане керівництво Провидіння, про чесноти й справедливість шанування нашого Творця тощо, але ж нічого такого не було в понятті злого духа, його походження, його буття, його природи і, над усе, його схильності до зла та приохочування нас до негідних вчинків, і сірома якось загнав мене у тісний кут найбезневиннішим запитанням. Я йому багато розповідав про могутність Бога, Його всевладність, Його огиду до гріха, про Нього як все жерущий вогонь для беззаконних, як під час Творіння Він міг умити

знищити нас і всесвіт, — і все це П'ятниця мовчки уважно вислухав. Потім я розповів про те, як диявол бореться з Богом в серцях людей, вдаючись до підступів і лукавства, щоб змарнувати добрі заміри Провидіння та знищити царство Христа у світі тощо. "Гаразд, — сказав П'ятниця, — але ви кажете, що Бог такий сильний і великий, то хіба ж він не більше сильний, більше могутній за диявола?" "Авжеж, — відповів я, — П'ятнице, Бог сильніший за диявола, і тому ми молимося Богу, щоб Він кинув диявола нам під ноги, дав нам силу протистояти спокусам та загасити його вогненні стріли". "Але, — не вгавав П'ятниця, — якщо Бог більше сильний, більше могутній за підступного диявола, то чому ж Бог не вбити диявола і не дати йому далі вдаватись до підступу?" Через це питання я отуманів: зрештою, я вже немолодого віку, але це тільки перші мої кроки в теології, і я погано знаю казуїстику й пояснення темних місць, а тому відразу й не здобувся на правильне пояснення, — удав, що не дочув і попросив повторити запитання, але він надто сильно прагнув почути відповідь, аби забути саме запитання, і він його повторив тими ж неоковирними словами. Тим часом я добрав розуму, що сказати: "Бог зрештою жорстоко його покарає, Бог залишає його для суду, щоб вергнути в безодню, де він горітиме у вічному вогні. П'ятниця цим не вдовольнився і повторив мої слова: "Залишає для суду! Моя не розуміти... а чому ж просто зараз не вбити диявола, не вбилося його давно?" А я йому: "З тим же успіхом ти можеш спитати, чому Бог не вбиває мене або тебе, коли робимо щось погане й ображаємо його... нас залишають, щоб ми покутували й нас вибачили". Він трохи поміркував, а тоді запально: "Отож, ви, я, диявол, всі грішні, нас залишають для покути, Бог всіх вибачить".

Цим він знов загнав мене в тісний кут: це стало мені свідченням того, як звичайні природні поняття ведуть розумні створіння до пізнання Бога, вклоніння й шанування верховної істоти Бога, що впливає з самої нашої природи, але тільки божественне одкровення формує знання про Ісуса Христа й те, чим Він заплатив за наше спасіння, про посередника Нового заповіту й Заступника коло підніжжя престолу Бога, — так, лише одкровення з Неба формує це в душі, і тому Євангеліє Господа і Спаси Ісуса Христа, тобто Слово Боже й Дух Бога, обіцяні для керування та освячення Його народу, — абсолютно необхідні наставники душ людей у рятівному знанні Бога і засобів спасіння.

Наразі я вирішив не продовжувати цю бесіду зі слугою, рвучко підвівся, ніби кудись поспішав і йому загадав кудись іти, а сам палко молився Богові, щоб Він напоумив мене навчити цього бідного дикуна спасіння, посприям Духом Своїм навчити сірому сприйняти світло знання Бога во Христі, примиривши його з собою, і так подати Слово Бога, щоб дійшло до свідомості дикуна, щоб очі йому відкрилися й душа врятувалась. Тож коли П'ятниця повернувся, я затіяв з ним довгу розмову про рятування людей Спасом світу і про послане Небом вчення Євангелія, тобто покуту перед Богом і віру в благодатного Господа Ісуса.

Тоді я пояснив йому, як міг, чому наш благословенний Спас з'явився не в іпостасі янгола, а — насіння Авраамового, і тому впалі янголи не врятовуються, бо він прийшов лише до пропалих овець із дому Ізраїля тощо.

Бог знає, що моє навчання сіроми спиралось радше на щирість, а не володіння методикою просвіти таких сіром і мушу визнати, — і мої одностуді, либонь, погодяться, — що, навчаючи його, я й собі багато що відкрив, чого доти не знав або над чим не задумувався, але варто було мені замислитись, і речі самі по собі з'ясовувались природним чином, і я лише передавав це знання дикунові; пізнання вперше пробудило в мені такі відчуття: добрий він чи поганий цей нещасний грішник-дикун, я маю дякувати за те, що він прийшов до мене; журба моя поменшала, побут значно поліпшився; коли я замислювався над рокованою мені самотністю, мене не тільки поривало до неба й до пошуку Руки, що привела мене сюди і зробила тепер інструментом Провидіння в рятуванні життя й спасінні душі бідного дикуна, в приведенні його до істинного знання релігії й християнського вчення, аби він пізнав Ісуса Христа, у якому життя вічне; тож, коли я замислювався над цим, моя душа тайкома раділа, і я втішався тим, що опинився на острові, хоча й уважав раніше вважав це найбільшим своїм лихом.

Завдяки цьому мене не залишало почуття вдячності, і наші розмови з П'ятницею протягом трьох років співжиття на острові стали справді абсолютно щасливим часом, якщо під місяцем взагалі можливе абсолютне щастя. Дикун перетворився на доброго християнина, набагато кращого за мене, хоча я хочу сподіватись, і молю за це Бога, щоб обидва ми, прикаяні, втішилися й мали покутну душу. Ми могли читати Слово Боже і Дух Його напучував нас достоту так само, як робив би це в Англії. Читаючи Писання, я прагнув якомога розтлумачити йому значення прочитаного, а він своїми доскіпливими розпитами допомагав мені вдосконалювати моє знання Книги, — самотою я б так не вивчився. З досвіду свого відлюдного життя маю також згадати про те, яке безмежне й невисловне благословення полягає в тому, що знання про Бога та наука Ісуса Христа про спасіння так просто викладені в Слові Божому, їх настільки легко сприймати й розуміти, що вже саме читання Святого Письма дало мені змогу зрозуміти свій обов'язок перейти безпосередньо до великої справи покути гріхів і, спираючись на вчення Спаси, до практичного реформування й покори заповітам Бога — ще й без якогось навчителя чи наставника, аби прості настанови служили просвіті дикуна, щоб він став одним із кращих християн, яких я знав у житті.

Щодо всіх релігійних дискусій, суперечок, чвар, борінь, незгод у світі, тонкощів доктрини й методів церковного управління, — нам вони були байдужі, та й усьому світові теж. У нас був певний проводир до неба — Слово Боже, і в нас, дяка Богові, було достатнє розуміння вчення й науки Духа Бога через Його слово, що вело нас до істини й змушувало бажати Його слова й коритися йому. Я не знаю, що б нам дало докладніше знання релігійних розбіжностей, що заморочили світ. Але наразі час повернутись до оповіді й послідовно про все написати.

Відколи ми зблизилися з П'ятницею й він майже все розумів, що я казав, і сам досить швидко розмовляв ламаною англійською, я розповів йому про своє життя, принаймні про те, як я потрапив на острів, як і скільки прожив на ньому, відкрив таємницю (як він вважав) пороку й куль та навчив стріляти. Він дуже зрадів, коли

одержав від мене ніж, а на додачу я виготовив для нього пас і перевісь (в Англії у нас так кортики носять), пристосовану для тесака, що міг бути і зброєю, і робочим знаряддям.

Я розповів йому про Європу, зокрема про Англію, з якої я прибув, як ми жили, як вклонялися Богу, як ставились один до одного, як торгували на суднах в усьому світі. Розповів про свій побитий корабель і приблизно показав місце, де лежали колись рештки. Показав йому уламки шлюпки, яку ми, рятуючись, загубили і яку я не подумав зрушити з місця, — тепер лишилось саме цурпалля. П'ятниця довго мовчки стояв і дивився на все це. Я поцікавився, до чого він придивляється, а він на те, помовчавши: "Мій бачив така шлюпка припливти те місце, де мій народ". Я довго нічого не міг розчовпати, але нарешті, поміркувавши, зрозумів, що схожа шлюпка прибилася до їхнього берега, тобто, як він пояснив, негода принесла її. Тобто, подумав я, що там викинуло якийсь європейський корабель на берег, а шлюпку зірвало з нього хвилями, але якось я не зміркував, що хтось же міг у шлюпці врятуватись, і тому далі розпитував лише про шлюпку.

П'ятниця докладно описав мені її, а тоді (я побачив його в іншому світлі) тепло додав: "Ми не дали білим чоловікам тонути". Тоді вже я перепитав, чи ці білі, як він їх називав, зі шлюпки. "Так, - відповів він, - повний човен білих людей". Я спитав: "Скільки?" Він показав на пальцях — сімнадцять. Я спитав, що з ними сталося, а він на те: "Вони живі, мешкають з моїми людьми".

Це наштотувало мене на думку, що вони з того корабля, що розбився перед моїм островом; корабель наскочив на скелю, вони зрозуміли, що це кінець, посідали до шлюпки й припливли до того берега дикунів. Тоді я почав доскіпуватись у П'ятниці, що ж із ними сталося. Він запевнив, що вони й досі живуть там ось уже протягом чотирьох років, що дикуни дали їм спокій і тільки приносять їм їжу. Я поцікавився, чому ж їх не повбивали й не пожерли. П'ятниця відповів: "Вони побраталися з ними". Я зрозумів, що йдеться просто про мирову. А він ще додав: "Людей їсти - лишень коли війна". Тобто дикуни пожирають лише військових бранців.

Спливло по цьому чимало часу, і от якось ми стояли погожим днем з П'ятницею на вершині горба на сході острова, звідки, як я писав, колись я побачив у погоду американський континент, він довго вдивлявся в далечінь у тому ж напрямі і раптом від здивування узявся стрибати, танцювати, гукати мене, бо я стояв десь осторонь. Я спитав, у чому річ. "О, радосте! - кричить він у відповідь. — О, щастя! Там мій край, мій народ!" Я спостеріг у нього на обличчі вираз виняткового задоволення: очі яскріли, дивний вираз на обличчі, ніби подумки він повернувся додому. Це спостереження викликали в мене чимало думок і дещо ускладнили наші стосунки, бо тепер не було ніяких сумнівів, що як з'явиться в П'ятниці нагода повернутися до своїх, він і про релігію забуде, і про зобов'язання переді мною, ще й краянам розповість про мене, доправить сюди пару сотень дикунів, котрі мене зжеруть, а він звеселятиметься разом із ними, як це робилося в них з іншими військовими бранцями. Проте я дуже помилявся щодо свого відданого сіроми, про що згодом вельми шкодував. Тим часом

тиждень при тижні моя підозра проти нього зростала, — я став обачнішим, менш дружнім і відвертим; і в цьому я також помилявся, бо чесне і вдячне створіння і в думці такого не покладало, тримаючись найвищих чеснот як віруючий християнин і вдячний друг, що він у подальшому довів мені на втіху.

Доки він був у підозрі, я щодня на нього тиснув, аби якось виявити оті нові думки у ньому, але насправді його слова були щирі й невинні, не даючи для підозри жодного приводу, і тому, попри все, я знову прихилився до нього: П'ятниця моїх тривог не помітив, і тому в мене підстав шукати в ньому підступ не лишилось.

Якось ми з ним піднялися на той горб, але наразі континент ховався в імлі, і я спитав його: "Хочеш додому, П'ятнице, до своїх?" "Авжеж, — відповів він, — я дуже радо повернувся б до своїх". А я йому: "Що б ти робив там? Знову здичавів би і жер людське м'ясо?" Він замислився над цим, а тоді хитнув головою і відповів: "Ні, ні. П'ятниця казати їм жити добре, молитися Богові, споживати хліб зі збіжжя, м'ясо худоби, молоко, не жерти більше людей". "Тоді, — кажу йому, — вони тебе вб'ють". А він поглянув поважно і відказав: "Ні, ні, вони не вбити мене, вони ліпше хотітимуть любити". П'ятниця, либонь, хотів сказати "вчитимуться любити". Він ще додав, що вони багато навчилися в бороданів, які припливли човном. Тоді я ще раз запитав, чи він воліє повернутись, а він осміхнувся й сказав, що він плавом не допливе туди. Я запропонував зробити йому каное. А П'ятниця відказав, що тоді попливе лише зі мною. "Отакої! — я йому на те. — Щойно я припливу, вони мене зжеруть". "Ні, ні, — заперечив він. — Я робити вони не зжеруть, я робити, щоб вони любити вас". Себто він мав намір розповісти, як я повбивав його ворогів, врятував йому життя, та наказати їм полюбити мене. Тоді він розповів як прихильно поставилися вони до сімнадцятиох білих або бороданів, як він їх називав, що припливли після розбиття корабля.

По правді, відтоді, мене облягли думки про виправу на той берег і, можливо, налагодження зв'язків з бороданями, котрі, безперечно, були іспанцями або португальцями; звичайно, якщо поталанить, гуртом ми швидше придумаємо, як звідти видістатися, ніж із цього острова, що лежить за сорок миль від континенту і про який ніхто не знає. Отож, за кілька днів я знову взявся за П'ятницю і пообіцяв дати йому човен, аби він зміг повернутися до своїх, і тому повів його на протилежний бік острова до свого фрегата; я вичерпав з судна воду (бо завше тримав його притопленим), відплив від берега, аби П'ятниця зміг його роздивився, після чого він зійшов на облавок, і ми обоє почали на ньому порядкувати. Побачивши, що П'ятниця швидко освоївся і зміг розвивати на човні таку ж швидкість, як і я, я поцікавився: "Ну, П'ятнице, попливемо до твоїх краян?" Він якось невиразно подивився у відповідь, ніби хотів сказати, що човен замалий для такої подорожі. Але я пояснив, що в мене є й більший човен; наступного дня повів його туди, де стояв мій перший човен, який я не подумав спустити на воду. П'ятниці погодився, що за розмірами цей човен придатний для подорожі, але ж я його не доглядав, і за двадцять два чи двадцять три роки деревина висохла й потріскалася — човен зогнив. Назагал, на його думку, такий човен підхожий, бо є досить місця на харчі, воду, хліб.

Розділ XVI. Порятунк бранців від люджерів

На цей час я вже настільки захопивсь ідеєю плисти з П'ятницею на континент, що сказав йому, що ми зробимо ще один такий завбільшки човен і він попливе на ньому додому. П'ятниця промовчав, але виглядав він пригніченим і сумним. Я поцікавився, у чому річ, а він відповів питанням на питання: "Чому ви так заповзялись на П'ятницю? Що моя зробив?" Я спитав, що він має на увазі. Пояснив, що не злущує на нього. "Не маєте злість на мене, — повторив він кілька разів, — а чому ж тоді відсилаєте П'ятницю геть до своїх?" "А хіба ти не казав, що хотів би додому, — відказав я. "Але ж я, — затявся він, — хотів би нас там, а не тільки П'ятницю там, а хазяїна нема з ним". Тобто плисти без мене він не хотів. "І що ж я там робитиму, як попливу з тобою?" — перепитав я. П'ятниця не забарився з відповіддю: "Ви робити багато добра, ви вчитимете дикунів добру, бути поміркованими сумирними, пізнавати Бога, молитись Богові, жити новим життям". А я йому: "На жаль, ти не тямиш, що кажеш: я й сам багато чого не знаю". "Але ж, — заперечив П'ятниця, — мене ви вчили добру, то і їх навчите". "Ні, П'ятнице, — стояв я на своєму, — маєш повертатися сам, а я залишусь доживати в самоті". Слова ці вельми його засмутили: він збігав по тесак, який зазвичай носив із собою й квапливо подав мені. "Що мені з цим робити?" — спитав я. "Беріть і вбивайте П'ятницю", — відповів він. "За віщо?" — знову спитав я. А він швидко у відповідь: "За віщо виганяти П'ятницю? Беріть і вбивайте, П'ятницю, П'ятницю не відсилати геть. Він промовляв так щиро, що на очі йому набігли сльози. Так виявилися його почуття до мене й рішучість, і тому я запевнив його тоді й неодноразово повторював потім, що ніколи не відішлю його від мене, доки він захоче залишатися зі мною.

Ця ситуація підтвердила його прихильність до мене і неухильну відданість мені, а додому хоче повернутись лише через палку любов до своїх й бажанням їм добра, а що в мене самого такого в думках не було, то я й не мав наміру до того братися. Натомість у мені жевріла надія видістатися звідси, підігріта відомостями про сімнадцять бороданів, і тому я не барився й заходився шукати з П'ятницею підходяще велике дерево, щоб його зрубати й зробити простору пірогу або каное для виправи. На острові росло достатньо дерев для будівництва цілий флот пірог чи каное, або й справді великих суден, але я підшукував дерева поближче до води, аби уникнути своєї давнішої помилки й мати змогу відразу спустити готовий човен на воду. Нарешті П'ятниця вибрав дерево: виявилось, що він знається на цьому набагато краще за мене; я досі не знаю, як воно називалося, але — за кольором і запахом — щось середнє між старим фунтиком[34] і фернамбуковим деревом[35]. П'ятниця хотів середину випалювати, щоб зробити човен, але я показав, як середина виймається за допомогою інструментів, що він потім і робив вельми вправно, і за якийсь місяць тяжкої праці ми мали пристойне судно, особливо після того, як я навчив його обтесувати корпус ззовні сокирою для надання остаточної форми. І вже потому ми півмісяця дуюм за дюймом штовхали човен на вальцях до води, а у воді до нього простісінько вміщувалося душ із двадцять.

Я чудувався як вправно і спритно кермує мій слуга П'ятниця човном і веслує на

ньому. На моє питання, чи надається такий човен до подорожі, він одказав: "Звичайно, ми чудово на ньому допливемо, навіть у сильний вітер".

Однак у мене був ще один задум, про котрий П'ятниця не знав: поставити щоглу, напнути вітрило, приладнати кітву й линву. Зі щоглою все було просто: я вибрав неподалік молодий кедр, яких на острові було чимало, звелів П'ятниці зрубати й пояснив, як обчухрати та обтесати стовбур. А от вітрило – то була моя морока. Я знав, що в запасі у мене залишилось багато старих вітрил чи, радше, окрайки, але ж двадцять шість років я не займався їхнім збереженням, тому що не знав, що зможу колись використовувати їх за призначенням, то й гадав, що вони геть зогнили, — здебільшого так і сталося. Але дві нічогенькі шмати я все-таки знайшов і заходився зшивати: і важко було, і шов не такий, бо голок у мене не було, — нарешті вийшло якесь неоковирне трикутне вітрило, що кріпилося знизу, як латинське, до бому, а топ – як невелике шпринтове вітрило, яке в Англії ставлять на баркаси і з яким я вмію поратись, тому що таке саме стояло на човні, у котрому я тікав з Берберії, про що написав у першій частині своєї оповіді.

Майже два місяці пішло на опорядження й кріплення щогл і вітрил, бо все мало бути до пуття – невеликі штаги з фоком, якщо доведеться йти проти вітру, та стерно. З мене кепський кораблебудівничий, але про важливість стерна я знав, і тому доклав до нього стільки праці й вигадки, зазнаючи невдач, — на нього пішло стільки ж часу, як і на човен.

Потім треба ж було навчити свого слугу П'ятницю навігації: він дуже добре веслував на каное, але нічого не знав ні про вітрила, ні про стерно, і тому він дивом дивувався, коли я маневрував стерном або коли перекидались і напинались вітрила при зміні галсу, — він просто на все це чудувався. Трохи потренувавшись, він усі ці мудрації засвоїв і став досвідченим моряком, — хіба що компас вдати так і не зміг. Але що в тих широтах рідко хмарилося чи мрячило, компас не був вельми потрібний: вистачало зірок уночі й берегової лінії вдень; виняток складав дощовий сезон, проте в цю пору ніхто не подорожує ні суходолом, ні морем.

Переступило на двадцять сьомий рік мого острівного полону, хоча три останні роки з П'ятницею полоном називати не можна, бо це було вже зовсім інше життя. Роковини виходу на берег я відзначав, як і спочатку, подякою Богові за ласку, тим більше, що тепер у мене було більше причин дякувати за нове свідчення опікування мною Провидінням, ще й за надії на швидкий порятунок, бо думка про швидке спасіння міцно уроїлася мені в голові... і року не мине, як я звільнюся. Проте господарства я не занедбував, копав, садовив, обгороджував. Збирав і сушив виноград, тобто все йшло своїм робом.

Тим часом залягли дощі, і я здебільшого сидів удома. Наше нове судно ми сховали від дощу: завели його в бухту, де я колись причалював свої плоти з корабля, витягли його на берег під час припливу, і я наказав своєму слугі П'ятниці викопати за розміром судна невеликий портовий басейн, аби човен міг запливти в нього, а під час відпливу загати басейн, щоб випустити й більш не пускати в нього воду, і тому морський

приплив до басейну не потрапляв, і човен лежав сухий, а від дощу ми вкрили його грубим шаром гілок, як стріхою, й почали чекати на листопад-грудень, коли я планував здійснити виправу.

Коли почало кластися на годину, вернулись і мої прагнення подорожі, і я почав день при дні готуватись. Насамперед я потурбувався про запас харчів на дорогу, бо за один-два тижні планував розгатити док і спустити човен на воду. Якось уранці я своїм звичаєм порався й загадав П'ятниці піти на берег і принести суходільну чи морську черепаху: нам яєць і м'яса однієї черепахи звичайно вистачало на тиждень. Незабаром він біжить назад, перелітає через зовнішній вал чи огорожу, не чуючи під ногами ні землі, ні щаблинок драбини, — я ще й рота не розтулив, а він волає: "Пане! Сум! Лихо!" "Що сталося, П'ятнице?" запитую. "Онде, — відповідає, — один, два, три каное, один, два, три!" З цього я виснував, що разом буде шість, але потім виявилось, що таки три. "Заспокойся, П'ятнице" — угамовував я його. Сірома перепудився, бо гадав, що це вони по нього припливли — поріжуть на шматки й з'їдять; він так тремтів, що я не знав, що діяти. Я потішав його, приказуючи, що я в такій самій небезпеці та що їстимуть нас разом. "Але, П'ятнице, — сказав я, — нам слід наважитись і битися з ними. Ти зможеш битися, П'ятнице?" "Я стріляти, — відповів він, — але їх ще припливе багато більше". "То пусте, — вів я далі, — ті, що залишаться живі, перелякаються наших рушниць". І по цьому я спитав його, чи захищатиме він мене, якщо я захищатиму його, чи готовий він стояти пліч-о-пліч зі мною та виконувати накази. А він на те: "Моя — вмерти, якщо пан накаже".

Тоді я пішов і приніс добрячу порцію рому і дав йому, бо в мене, як ощадливого господаря, цього напою залишилося ще чимало. Коли ми все випили, я наказав йому взяти дві мисливські рушниці, які ми завжди брали з собою, і я зарядив їх великим шротом, що завбільшки з маленькі кулі для пістолів. Тоді я кожен із чотирьох мушкетів зарядив двома великими й п'ятьма маленькими кулями, а пістолі — парою куль кожен. Крім того, я взяв шпагу без піхов, а П'ятниці дав тесак.

Так я уворужився, взяв прозору трубу і пішов до горба подивитися, що діється, і відразу ж побачив двадцять одного дикуна, трьох бранців і три каное; звиязці лаштувалися бенкетувати, пожираючи полонених, — варварський бенкет! — проте мені здалось, що в нинішньому святкуванні є щось незвичайне. Вони причалили не там, де висідали, коли втік П'ятниця, а ближче до моєї бухточки, де берег був пологіший і хаші підступали до самого моря. Та гидота, якою ці грішники збиралися займатись, настільки обурила мене, що я спустився з гори до П'ятниці й сказав, що вирішив напасти на них і винищити до ноги, і ще раз запитав, чи він зі мною. Підбадьорений ромом, він уже подолав страх і повторив, що помре, якщо я накажу.

У такій люті я розподілив між нами заряджену зброю: дав П'ятниці один пістоль за пояс і три рушниці на плече, і собі взяв один пістоль і три рушниці, — із цим ми з ним і рушили. Я захопив ще пляшчину рому в кишеню, дав П'ятниці чималу торбу з порохом і кулями та наказав йому не відставати, не шуміти, не стріляти, чекати подальших наказів і не розмовляти. З цим обладунком ми зробили гака десь на милю — праворуч,

через бухточку й далі до лісу, аби наблизитись на відстань пострілу перш, ніж нас викриють, — в прозору трубу видно було, що зробити це нескладно.

На марші зринула давні мої думки й наміри мої стали не такі рішучі, себто я не кількості їхньої злякався, бо в мене була перевага над цими голими неозброєними грішниками... нехай я був би і сам один проти них. Я просто хотів собі пояснити, що саме поривало мене, який привід, яка потреба змушувала вмочити руки в крові, напасти на людей, котрі й у думці не покладали вчинити мені лихо, котрі невинні переді мною й чиї варварські звичаї були їхньою ж бідою, знаком того, що Бог рокував їх та інші народи цієї сторони на глупоту, нелюдське життя, але водночас не призначив мене судити їхні вчинки, стати виконавцем Своєї волі... якби захотів Він би взяв справу в Свої руки і всенародно воздав би цим людям за злочини проти народу, але насправді не моє тут мелеться... П'ятниця, звичайно, знайшов би виправдання, бо він був фактичним ворогом і воював з цим народом і тому мав законні підстави для нападу, котрих у мене не було.

І так мені дорогою дошкуляли ці думки, що я вирішив просто зайняти позицію неподалік від них і поспостерігати за їхнім варварським бенкетуванням, а там — як Бог велить, тобто втручатись буду тільки якщо станеться щось уже мені непідвладне.

З цим рішенням я увійшов до лісу — посуваючись обачно і мовчки, П'ятниця ступав слідом за мною; так ми вийшли до узлісся навпроти дикунів — між нами був лише край лісу. Там я тихцем гукнув П'ятницю, показав йому крилате дерево на краю і наказав піти до нього й роздивитись, що роблять дикуни. Він виконав наказ, хутко повернувся й розповів, що їх звідти видно добре, що сидять вони навколо багаття і їдять м'ясо одного з бранців, а другий лежить зв'язаний неподалік на піску і чекає на свій час, — у мене всередині все аж перевернулося. П'ятниця докинув, що то — не його одноплеменець, а один з бороданів, які врятувалися на човні. Мене тяжко вразила звістка про бороданя: я пішов до дерева і в прозору трубу побачив білого на березі моря, руки й ноги якого зв'язані рогозом чи ситником, а сам він схожий на європейця, і одяг на ньому європейський.

Ярдів на п'ятдесят ближче до дикунів було ще одне дерево й зарості, — отже, я міг підійти непоміченим на піввідстані пострілу від дикунів; гамуючи несамоовиту лють, я повернувся кроків на двадцять у чагарі, що росли між обома деревами, а тоді зійшов на горбок, звідки я все добре бачив — відстань не перевищувала вісімдесят ярдів.

Тепер кожна мить дорога: дев'ятнадцять страшних грішників сиділи тісним гуртом на землі; вони щойно послали двох своїх убити бідного християнина й поприносити до багаття частини розрубаного бранця, — вони саме схилились, аби розв'язати йому ноги. Я звернувся до П'ятниці: "Тепер слухай мене". П'ятниця чекав на наказ. "Повторюй усе, як стій, за мною", — сказав я і поставив один мушкет і рушницю на землю, П'ятниця зробив те саме, тоді я другий мушкет націлив на дикунів і слугі наказав зробити так само, а тоді спитав, чи він готовий. Той відповів: "Так". "Паль!" — наказав я і тієї ж миті вистрілив сам.

П'ятниця прицілювався краще за мене і зі свого боку поклав двох і поранив трьох, а я

поклав одного й поранив двох. Дикуни полякались – аж у п'яти закололо; хто вцілів, схопився на рівні ноги, але не знав, куди бігти чи куди дивитися, бо невідомо, звідки смерть прийшла. П'ятниця пильно стежив за мною, аби, як я наказував, повторювати всі мої дії; отож після першого пострілу я кинув мушкет на землю і взяв мисливську рушницю, а П'ятниця й собі зробив те саме, я звів курок і знову націлювався, він — теж. "Готовий, П'ятнице?" – спитав я. "Так", – відповів він. "Тоді паль! З Богом!" — і я знову вистрелив у вражених дикунів, і П'ятниця також; цього разу заряд складався з великого шроту або маленьких куль до пістоля, і тому полягло тільки двоє, але багато було пораних, котрі гасали й зіпали на повен голос – усі в крові та страшних ранах, — невдовзі троє з них теж попадали ледь живі.

"Тепер, П'ятнице, — сказав я, кладучи розряджену зброю та беручи ще заряджений мушкет, — за мною!", що він мужньо і зробив; я вибіг із лісу на берег, а за мною – П'ятниця. Побачивши, що дикуни нас помітили, я закричав кричма й наказав П'ятниці теж волати, а тоді побіг щодуху, — хоч виходило й не дуже швидко з усім обладунком на мені, — до приреченого сіроми, який лежав на березі між бенкетарями та морем. Обидва різники, що саме ладналися до роботи, страшенно перепудилися ще під час перших пострілів і чимдуж дременули до моря і вскочили в каное, де до них приєдналися ще троє дикунів. Я наказав П'ятниці підійти поближче й стріляти по них; він швидко зорієнтувався, пробіг ярдів сорок і стрелив; я гадав, що він поклав усіх, бо вони попадали в каное на одну купу, але двоє хутко підвелись, проте двох усе-таки він вбив, а третього поранив, і той лежав тихо й ледь дихав.

Поки мій слуга стріляв, я вийняв ніж і перерізав бідоласі пута, допоміг вивільнити руки й ноги та підвів його, а тоді спитав по-португальському, хто він. Сірома був слабкий, ледь стояв і насилу вимовив на латинський штиб: "Християнин". Я вийняв з кишені пляшку, дав йому й на мигах запропонував випити, що він і зробив, тоді дав йому хліба, і він з'їв його. Тоді я спитав його, з якої він країни, й він сказав: "З Іспанії" і, помалу приходячи до тями, жестами спробував виразити, що вдячний мені за порятунок. "Сеньйоре, — силувався я говорити по-іспанському, — ми побалакаємо потім, а зараз треба битися. Якщо у вас лишилися сили, беріть пістоль і шаблю". Іспанець із вдячністю взяв, і зброя ніби наснажила його: він із запалом кинувся на вбивць і в мить двох порубав на мак; по-правді, ми запопали дикунів зненацька і нещасні настільки перелякались гуркоту пострілів, що зі страху попадали й не могли ні тікати, ні опиратись пострілам; так само було й з п'ятьма, яких П'ятниця поцілів у човні: троє впали від куль, а двоє – з переляку.

Я тримав заряджену зброю й не стріляв, тримаючи постріл у запасі, бо віддав іспанцеві пістоль і шаблю; я наказав П'ятниці збігати до дерева, звідки ми стріляли вперше, та поприносити зброю, що він мерщій виконав; я віддав слугі заряджений мушкет і сів заряджати принесену зброю, сказавши йому й іспанцеві звертатись до мене у потребі. Доки я заряджав зброю, одним дикуном кинувся на іспанця з великим дерев'яним мечем, яким раніше збирався зарубати іспанця, якби я не прийшов на допомогу. Попри свою слабкість, відчайдушний і відважний іспанець переважав

індіанця й двічі поранив йому голову, але жилий і дебелий дикуна у двобої звалив кволого іспанця й почав вибивати йому шпагу з рук, але іспанець вправно ухилився від удару меча, вихопив з-за пояса пістоль і пристрелив дикуна, – я й добігти не встиг йому на допомогу.

Тим часом П'ятниця відчув свободу і взявся переслідувати грішників з самим тесаком у руці: він зарубав трьох пораних під час перших пострілів і тих, кого наздогнав. Іспанець, котрому я дав рушницю, коли він прийшов по зброю, побіг за двома дикунами й поранив обох, але бігти йому було вже несила, й вони втекли від нього до лісу, де їх заповав П'ятниця і одного вбив, а другого виявився моторнішим за мого слугу й, попри рану, пірнув у море та поплив до тих двох, що залишились у каное, і таким чином тільки ці троє, що один з них ніби дихав на ладан, врятувались з двадцяти одного. Підсумок такий: троє вбито після першого пострілу від дерева, двоє – після другого пострілу, двох поклав П'ятниця в човні, він же добив двох спершу пораних, одного він поклав у лісі, трьох убив іспанець, четверо сконало від ран або їх зарубав під час переслідування П'ятниця, четверо втекли у човні, що з них один поранений або мертвий, — разом двадцять один.

Ті, що в каное, щодуху веслували, аби уникнути наших пострілів, і ще два-три постріли П'ятниці навздогін були марні. Він ладен був теж сісти в каное й переслідувати їх, та й мене турбувала їхня втеча, бо вони про все розкажуть вдома та повернуться вже на двохстах-трьохстах каное і придушуть нас такою навалою, — отже я погодився на переслідування, підбіг до каное, застрибнув і наказав П'ятниці не баритись, аж там у каное я побачив сіромаху, який, як і той іспанець, лежав у путах, чекав на загибель, і, страшенно переляканий, не розумів, що відбувається; за борт він не міг подивитись, тому що дикуни додатково зв'язали йому шию й ноги: пролежавши так довгий час, він був ледь живий..

Я відразу перетяв йому пута з рогози чи очерету і був би підвів на рівні ноги, але він не міг ні стояти, ні говорити, а лише жалісно стогнав, бо досі гадав, що його лаштуються вбити. Я наказав П'ятниці побалакати з ним і пояснити, що він вільний, а тоді передав через слугу свою пляшку, аби той випив; і напій, і новина про звільнення підбадьорила сірому, і він сів у човні. Щойно чоловік заговорив, П'ятниця підійшов і придивився до нього, а тоді раптом – зворушливо до сліз — кинувся його цілувати, обіймати, притискати, і сам плакав, реготав, галайкав, стрибав, танцював, співав, потім ще плакав, заламував собі руки, бив себе по обличчю й голові, знову співав і стрибав, як причинний. Лише через довгий час я змусив його говорити й пояснити, в чому річ; отямившись, він сказав, що це його батько.

Мені важко виразити, наскільки зворушив мене такий прояв синівських почуттів у дикуна при вигляді батька, врятованого від смерті; неможливо описати всі його витівки та емоції: то він сідав у човен, то вистрибував з нього, а коли сідав, то присовувався до батька, оголяв собі груди й притуляв на кілька хвилин батькову голову до них на знак підтримки, брався розтирати заляклі від пут руки й щиколотки, для чого я дав йому ще рому, який покращував масаж.

Про переслідування дикунів у каное вже не йшлося, бо вони пропали за обрієм, але це й добре, бо за пару годин знявся борвій, а ми за той час і чверть дистанції не подолали б; сильний норд-вест не вщухав усю ніч, і дикуни, пливучи в каное проти вітру, навряд чи вижили й добулися до свого берега..

Натомість П'ятниця так опікувався своїм батьком, що мені духу не вистачило відривати його, але при першій нагоді я усе-таки підкликав його, він підійшов, підстрибуючи та регочучи, — до нестямі щасливий, і я поцікавився, чи дав він батькові хліба. Він заперечно похитав головою й сказав: "Ні, потворний пес сам усе з'їв". Тоді я вийняв із своєї торбинки сухар для батька, а другий — для нього самого, проте він обидва відніс батькові. У кишені в мене було ще два-три ґрона родзинок, і я дав жменю для батька. П'ятниця усе повідносив, а тоді виліз із човна і помчав геть, як шалений, бо справді прудкішого парубка я в житті не бачив, отож він гайнув світ за очі й кричи — не кричи однаково... аж оце за чверть години поволі вертає, і вже зблизька я побачив, що він щось тримає в руці. Коли П'ятниця підійшов, я зрозумів, що він встиг збігати додому по глечик з питною водою для батька і два сухарі чи кусні хліба, — хліб віддав мені, а воду відніс батькові, хоча і я встиг напиться, бо був дуже спраглий. Батько попив і пожвавішав від води більше, ніж від рому, тому що знемагав на спрагу.

Коли батько напився, я спитав П'ятницю, чи ще залишилася вода. П'ятниця відповів: "Так", і я попросив дати напиться бідолашному іспанцеві, котрий хотів пити не менше, ніж його батько, а ще я передав йому принесений П'ятницею сухар, бо той вельми охляв і тепер відпочивав на морогу в затінку дерева; його кінцівки також оніміли й набрякли від тугих пут. Коли П'ятниця підійшов, він сів, напився й почав їсти, а я ще приніс йому жменю родзинок. Іспанець подивився мені в обличчя з глибокою і невисловною вдячністю; попри слабкість, він так виснажився під час боротьби, що наразі не зміг підвестися, пару разів спробував та ба, бо щиколотки набрякли й боліли, — я сказав йому не вставати і звелів П'ятниці розтерти йому щиколотки ромом, як і батькові.

Я зауважив, що П'ятниця — бідолашне любляче створіння — щодві хвилини назирає, чи з батьком усе там гаразд; аж раптом той кудись подівся — П'ятниця мовчки схопився й з нечуваною легкістю побіг туди необзир, але на місці він побачив, що батько просто приліг з утоми, й П'ятниця негайно повернувся, а я запропонував іспанцеві, що слуга допоможе йому підвестися, дійти до човна, аби доправити потім до нашого дому, де вже я ним заопікуюсь. Але кремезний П'ятниця завдав собі іспанця на плечі й поніс до човна, де обережно посадив на планшир, ногами всередину, а тоді уместив поруч із батьком, відчалив і почав веслувати, ідучи проти сильного вітру вздовж берега швидше, ніж я прошкував по піску; він без пригод завів каное в гавань і, залишивши пасажирів у човні, побіг по друге каное. Я тільки-но встиг спитати, куди він, а у відповідь почув: "Іти привезти більше човна", та вже й по ньому — нема йому рівні в стрімкому бігові; він доправив друге каное одночасно з моїм приходом і відразу подався по пасажирів, але ті нездатні були ходити, й П'ятниця не знав, що вдіяти..

Узявся тоді я мізкувати, як цьому дати раду, наказавши П'ятниці посадовити їх у

березі, а самому вертати дол. Мене; незабаром я змайстрував такі собі ноші, й ми разом понесли обох чоловіків додому.

Але новий клопіт з'явився, коли ми дійшли до зовнішньої огорожі: як перенести їх усередину, не ламаючи укріплення; знов почав я міркувати, й незабаром ми з П'ятницею спорудили за пару годин пристойний намет, вкрили його старими вітрилами, а згори ще й гілляками, — усе це між зовнішньою огорожею та молодим садженим гаєм; тут ми влаштували за моїм зразком дві ліжниці з рисової соломи: на кожному ліжку одну ковдру клали як простирадло, а другу – для вкривання.

Тепер на острові були насельці, і я вважав, що в мене багато підданців, і я бавився думкою, ніби я схожий на короля. По-перше, увесь край був моєю власністю: це був мій домініон. По-друге, моя влада над народом абсолютна, я – пан і законодавець, їхнє життя належить мені, у разі потреби вони покладуть свої життя заради мене. Прикметно, що в мене троє підданих і всі троє — різної віри: П'ятниця був протестант, його батько – поганин і людожер, іспанець – папіст. Однак, я дозволяв свободу совісті в домініоні. Але це між іншим.

Щойно я облаштував двох охлялих врятованих бранців і дав їм притулок та місце для спочину, як почав думати над їхнім харчуванням та передусім звелів П'ятниці взяти на заріз ярку з певної череди, — половину задньої частини потяв на шматки й загадав П'ятниці варити й тушкувати, внаслідок чого вийшла добра страва – і бульйон, і м'ясо; вдома на обійсті я не готував, бо вогонь розкладав лише на відкритому повітрі, то й відразу поніс їжу в намет, де сів до нового столу й спожив разом з людьми обід, звеселяючи й підбадьорюючи їх. П'ятниця усе перекладав і батькові, і іспанцеві, котрий також добре балакав по-дикунському.

Коли ми пообідали чи, радше, повечеряли, я загадав П'ятниці взяти каное й привезти мушкети та рушниці, які за браком часу ми покинули на бойовищі, наступного дня я послав його ховати трупи дикунів, щоб у спеку зараза не розійшлася. Я також наказав поховати жажливі рештки варварського бенкету, бо мене вернуло від цього – я й дивитись не міг, а він усе докладно поробив, знищив усі сліди перебування дикунів, і коли я згодом там побував, то не впізнав місцину, хіба що ліс і досі кутом виходив на неї.

Відтак почав я помалу розбалакуватися з двома новими підданцями, і для початку сказав П'ятниці розпитати батька, що той думає про втечу дикунів у каное і чи не слід нам чекати на повернення гнітючої сили, котрій ми не можемо ставити чоло. У відповідь батько припустив, що човен не витримав бурі тієї ночі, і вони потонули, або їх знесло на південь до інших берегів, де їх конче з'їдять, тобто чи так, чи так, а всі мали загинути; про те, що вони робили б, якби дісталися додому, він не знав, але, на його гадку, вони були такі перелякані самим характером нашого нападу, грімотнею пострілів, що, либонь, скажуть своїм, ніби їх побили не люди, а грім та блискавка, і що ми з П'ятницею – не двоє озброєних людей, а марища, послані небом їм на погибель. І це напевно так, бо він сам чув, як вони про це перегукувалися, їм було не до тями, що людина може стріляти вогнем, говорити громом, вбивати на відстані, не здіймаючи

руки; щодо цього старий мав рацію, — згодом я ще й з інших джерел довідався, що відтоді дикуни ніколи не намагалися висісти на острові, налякані оповідками чотирьох втікачів (яким, отже, вдалося вижити); вони вірили, що кожного, хто попливе на зачарований острів, боги вб'ють вогнем. Але цього наразі я не знав і тому ще довго тримався на сторожі й поведився з усім своїм військом обачно, — однак нас тепер було четверо, і я будь-коли міг би тепер напасти у відкритому полі на сотню дикунів.

Розділ XVII. Візит заколотників

Каное чомусь не з'являлись, і страх, пов'язаний з поверненням дикунів, поволі минув, і я повернувся до думки дістатися до континенту, та й батько П'ятниці запевняв у сприянні їхнього племені, якщо я справді туди вирушу. Щоправда одна поважна розмова з іспанцем захитала мої наміри, бо я збагнув, що до того берега справді прибилося ще шістнадцять вигнанців – іспанців та португальців, – й живуть у мирі з тубільцями, але ж їм бракує найважливіших речей – просто для виживання. Я розпитав його про подробиці рейсу, і він розповів, що іспанський корабель ішов з естуарію Ла Плата до Гавани, де мав вивантажити шкури й срібло та забрати назворот наявний там європейський крам; на облавку перебувало п'ятеро португальських матросів, яких вони підібрали з розбитого корабля; п'ятеро іспанських матросів потонули відразу після трощі, а решта, долаючи численні небезпеки, врятувалася й прибилася, примираючи голодом, до берега людожерів, де їх могли щомиті зжерти. Він сказав, що в них була якась зброя, але то дарма, бо не мали вони ні пороху, ні куль, — море зіпсувало майже весь порох, а рештки вони витратили на добування їжі під час першої висадки.

Я поцікавився, що, на його думку, з ними там станеться, і як вони планували тікати. Він відповів, що вони раз по раз радилися, але ж не було в них ні судна, ні інструментів для його побудови, ні харчів, і завжди все закінчувалося слізьми й розпачуванням. Тоді я спитав, як вони сприйняли б мою пропозицію підготуватися й тікати, і як би воно виглядало, якби усі вони були тут. Я по-правді визнав, що найбільше боюся зради й утисків, якщо моє життя опиниться в їхніх руках, бо вдячність давно вивелася, й тому люди нехтують зобов'язаннями, прагнучи вигоди. Вкрай погано, якщо вони використають мене для втечі, а тоді зроблять мене своїм в'язнем у Новій Іспанії, де саме з англійця – як би він туди не потрапив – зроблять офіру, а тому краще най мене живого зжеруть дикуни, аніж ченці вхоплять мене безжальними пазурами й віддадуть на поталу інквізиції. Однак я додав, що якби вони всі були тут, то гуртом ми побудували б достатньо велику барку, аби всі попливли в ній на південь до Бразилії, до островів чи іспанського узбережжя на півночі, але якщо, одержавши зброю, вони на віддяку примусово доправлять мене до своїх, то за моє жито буде мене бито, і ситуація моя лише погіршиться.

Іспанець відверто й винахідливо відповів, що його товариші розуміли свій прикрий стан, і, на його думку, вони не дозволять собі відплатити визволителеві чорною невдячністю; отож, з мого дозволу, він може з дідом піти до них і обговорити це, а тоді

передати мені їхню відповідь; він домовиться, що вони ствердять присягою, що повністю коритимуться мені як командирові й капітану, вони зі святими дарами заприсягнуть на Євангелії робити усе по правді й рушити тільки до вказаної мною християнської країни, і керуватися до висадки в такій стороні лише моїми наказами, про що вони передадуть мені власноручний контракт. І ще він наполіг, що першим стане під присягу, що, доки житиме, не покине мене, хіба що сам я накажу, і до останньої краплі крові стоятиме за мене, якщо його земляки зламають своє слово. Він доводив, що його товариші – чемні й чесні люди в притузі, у них нема ні зброї, ні одягу, ні їжі, – перебуваючи у повній залежності від дикунів, вони давно втратили надію повернутися до свого краю, і тому, якщо я допоможу їм визволитися, вони захищатимуть мене тілом і душею.

По таких запевненнях я вирішив, що утік не втік, а погнатися можна, і погодився послати на перемовини діда-дикуна й іспанця. Але щойно ми налаштувались, іспанець висловив осторогу – розважливу і щиру, що мені припало до серця: за його порадою ми принаймні на півроку відклали задумане звільнення. Справа стояла так: він у нас жив уже майже місяць і придивлявся, як я, з допомогою Провидіння, пораюсь, він бачив наші запаси рису та ячменю; мені самому того забагато, але тепер, коли в моїй родині вже четверо, доводилось економити, а ще на шістнадцятеро його співвітчизників цього, бігме, не вистачить, а на суднові запаси, якщо ми збудуєм барку, й поготів не стане, аби дотягти до якоїсь християнської колонії в Америці; отож він і запропонував дозволити йому разом з двома іншими пообкопувати та упорати ще одну ризку землі – наскільки вистачить в мене засівного зерна, і допіру зерна нового врожаю вистачить і на його співвітчизників, бо нестача зерна могла б призвести до незгоди й думки про те, що насправді йшлося не про їхнє визволення, а попали вони з вогню та й в полумінь. "Ви знаєте, – каже він, – що діти Ізраїля спочатку зраділи, що їх вивели з Єгипту, але потім, коли забракло хліба в пущі, вони повстали на Самого Бога".

Його пересторога була настільки доречна, а порада настільки добра, що мене вона втішила, та й щирістю я був задоволений; отож узялися ми вчотирьох копати, наскільки дозволяв дерев'яний реманент, і вже за місяць, до сівби, ми упорали таку площу, що змогли посіяти двадцять два бушелі ячменю й шістнадцять глеків рису, тобто весь засівний резерв, залишивши собі без лишку на півроку до нового врожаю, рахуючи час від виділення засівного зерна, бо в цій стороні по півроку до жнив чекати не треба.

Тепер нас багато, достатньо, щоб подолати страх перед дикунами, – хіба що посунуть вони хмарою; при потребі ми тепер вільно ходили по всьому острову; тим часом нас не полишали думки про втечу чи визволення і про те, що для цього слід зробити. Отож я позначив кілька придатних для роботи дерев й загадав П'ятниці з батьком зрубати їх, а іспанцеві пояснив, що слід робити й призначив наглядати за роботою. Я показав їм, скільки праці я докладав, аби розтесати велике дерево на дошки, і наказав їм робити те саме, доки ми не матимем принаймні десятка великих дощок з доброго дуба – біля двох футів завширшки, тридцять п'ять завдовжки й два-

чотири джуйми завгрубшки, – уявіть-но лишень, скільки довелося над цим гибіти.

Водночас я примудрився примножити черідку кіз; для цього одного дня рушав П'ятниця з іспанцем, а наступного він ішов зі мною (по черзі), і так ми принесли з двадцятєро козенят і долучили до черідки, бо на полюванні вбивали тільки матку, а малечу забирали до череди. Але над усе – наближався час сушити виноград, і я порозвішував на сонці таку неймовірну кількість кетягів, що в Аліканте такою кількістю сушених на сонці ридзинок наповнили шістдесят-вісімдесят сипанок; ми здебільшого їли тільки хліб і родзинки, і, повірте, з цим жити можна, бо вони дуже тривні.

Заходили жнива, шуміла колосом нива; у мене, бувало, родило й більше, але для наших потреб досить, бо посіяли ми двадцять два бушелі ячменю, а намолотили понад двісті двадцять; така ж пропорція і з рисом; цього вистачило б прохарчуватися до наступного врожаю і нам, і шістнадцятьом іспанцям, якби вони були вже в мене, та й на подорож вистачило б до будь-якої країни світу, власне, до Америки. Ми спочатку позаносили й позсипали зерно до приміщення, а тоді взяли плести зсипи, що вистачило на весь запас зерна; іспанець виявився вправним кошикарем, ще й мені виказував, що я ніяк те плетиво не захищаю, але я в тому потреби не бачив.

Тепер, коли ми надбали їжі на усіх очікуваних гостей, я послав іспанця до його товаришів на той берег – подивитися, що з того вийде. Я суворо наказав не привозити нікого, хто спочатку не присягне в присутності його й діда-дикуна, що не заподіє шкоди, не битиметься й не нападатиме на острові на добру людину, яка послала по них, аби їх звільнити, і приєднаються до неї й боронитимуть від подібних спроб і діятимуть лише за її наказом, – усе це має бути написане й власноруч підписане. Щоправда, ми не замислилися над тим, як саме вони це робитимуть, не маючи ні пера, ні атраменту.

З такими настановами іспанець і дід-дикун, батько П'ятниці, вирушили тим самим каное, в якому припливли, тобто в якому їх могли доправити на острів як бранців, аби жерти. Я дав їм по мушкету з кремінним замком, пороху та куль на вісім пострілів, ще й приказував економити їх, тобто стріляти лише притьмом.

Мене ця справа захопила, бо це була перша спроба за двадцять сім років і кількоро днів хоч щось зробити для власного звільнення. Я дав посланцям хліба й ридзинок, що вистачило б їм на багато днів, а якщо до них приєднаються іспанці – то днів на вісім, побажав щасливої дороги й провів їх, узгодивши сигнал, який вони вивісять при поверненні, аби я їх здалеку впізнав. Вони рушили під навальний вітер, як місяць був у повні, за моїм календарем – у жовтні, але це приблизно, бо я так і не спромігся встановити, скільки днів у моєму підрахунку було втрачено; ця непевність стосувалось і лічби років, але згодом, коли я пере перевіряв свої записи, з'ясувалося, що роки я вказував правильно.

Минуло днів вісім, відколи вони відпливли, коли сталася зі мною пригода, подібної до якої в історії нема: якось уранці я міцно спав у хатині, коли прибіг до мене мій слуга П'ятниця, гукаючи: "Пане, пане, вони вже тут, вже тут!" Я схопився на рівні ноги, натягнув якусь одежину і, попри ймовірну небезпеку, пішов через гайок, котрий з

роками перетворився на справжній ліс; зброю, всупереч звичці, я не взяв, а коли подивився на море, то відразу побачив за півтори ліги судно, що прямувало до нас під клівером із сильним добережним вітром, але, як я зауважив, не від берега навпроти, а від південного кінця острова. Тоді я гукнув П'ятницю й наказав йому сховатися, бо це не ті, на кого ми чекали, – це можуть бути і вороги, і друзі. Потім я пішов по прозорну трубу, аби роздивитись судно краще, виставив драбину й виліз на пагорб, як робив завше, коли хотів непоміченим усе до пуття оглянути. Вже з горба я побачив корабель на якорі за дві з половиною ліги на південний південний схід від мене й ліги за півтори від берега. Мені здалось, що це англійський корабель, а судно, що ми бачили раніше, – англійський баркас.

Мене охопили змішані почуття: невимовна радість від того, що я бачив корабель, на якому могли бути мої співвітчизники, а отже й друзі, проте не полишали мене й безґрунтовні сумніви, які змушували бути обачним. По-перше, мене здивувало, що робить англійський корабель у цій стороні, бо ніяких торговельних шляхів Англії тут не було, як не було й шторму, що відніс би судно саме сюди, і якщо судно справді англійське, то, либонь, потрапило сюди не з добра, а тому краще мені не висовуватися, аби не потрапити до рук злодіям і вбивцям.

Нехай ніхто не нехтує важкими передчуваннями, навіть коли здається, що все чудово. А такі передчування, погодьтеся, бувають у всіх: це якесь відкриття невидимого світу, безсумнівне спілкування душ, і якщо вони попереджають про небезпеку, то цілком можливо, що це якась дружня сила (байдужки яка – верховна, потойсвітня або підвладна) прагне попередити нас.

І нинішня ситуація підтвердила слушність моїх міркувань, бо якби я не послухався таємної остороги байдуже, звідки вона надходила, – то були мені кінці вкрай, і опинився б я у ще більшій скруті, як ви ось побачите. Незабаром баркас попрямував до берега, ніби ті люди шукали собі бухту для висадки, але наразі підійшли не настільки близько, аби помітити бухточку, де я колись причалював свої плоті, а тому, на щастя, причалили просто в березі за півмилі від мене, бо інакше опинилися б у мене біля дверей і невдовзі вибили б мене з замку та усе собі загребли б.

Коли люди висадились, я зрадів, що всі вони англійці, принаймні більшість; один чи два здалися мені голландцями, але виявилось, що я помилився; усіх разом було одинадцятьоро, що троє з них неозброєні й зв'язані; коли перших четверо чи п'ятеро прибульців зістрибнуло на берег, вони насамперед витягли тих трьох полонених: один полонених енергійно й нестримно жестикулював, з гіркотою й розпачем про щось благаючи, а решта двоє, я бачив, стурбовано здіймали руки, хоча й поводитись спокійніше. Мене вразило це видовище, і я не знав, на яку стати. П'ятниця, як умів, звернувся до мене англійською: "Пане! Дивіться: англійці також їсти полонених, як і дикуни". А я йому на те: "Гадаєш, вони їх з'їдять?" "Так, – відказав П'ятниця, – з'їдять". "Та ні, – заперечив я, – хоча, може, і вб'ють... Але ж напевно не їстимуть".

Увесь цей час я перебував у невіданні, що коїться, – стояв і тремтів з жаху, що полонених стратять, а коли побачив, як один негідник зняв абордажну шаблю над

бідолохою, наміряючись його вбити, мені кров захолола в жилах. Цієї миті я пошкодував, що поруч нема ні іспанця, ні дикуна, який пішов з ним, і що нема змоги підкрастися на відстань пострілу, аби захистити трьох полонених, бо в убійників вогнепальної зброї не було, але тоді мені інше спало на думку.

Моряки-лобуряки позбиткувалися над полоненими, а тоді порозпорошки пішли по острову на розвідини. Троє полонених теж нібито могли піти куди очі світять, проте вони, у розпачі й задумі, посідали на землю. Мені відразу пригадалось, як я вперше опинився на цьому березі й почав роззиратися на всі боки, як вважав себе пропащим, які передчуття мене обсіли, і як я влаштовувався на ніч на дереві, щоб мене не роздерли звірі. Як я тієї ночі не відав про допомогу провидіння, що штормом та припливом підігнало ближче до берега корабель, з якого я харчі возив і різні корисні речі, так і ці троє нещасних не знали, наскільки близько від них допомога та визволення й наскільки вони насправді захищені, хоч і вважають себе покинутими й приреченими. Ми так мало бачимо довкола себе і так багато маємо підстав повністю покладатись на великого Творця світу, який не кидає свої створіння напризволяще, і в найгіршій скруті ці створіння мають за що дякувати, тому що визволення їхнє ближче, ніж вони собі уявляють, – визволення приходить звідти, звідки вони чекали тільки на погибель.

Ці люди потрапили на берег у приплив, і, доки розглядалися, що й до чого, непомітно почався відплив, і баркас опинився на піску. Вони в баркасі залишили двох, які, як я виявив згодом, забагато хильнули й послули; аж ось один з них прокинувся раніше й побачив, що не подужає сам зсунути баркас з місця, та узявся гукати решту, що розбрелася навсібіч; вони почули його й повернулись до баркаса, але і їм це виявилось не до снаги, тому що баркас заважкий, а пісок у тому місці занадто ворухкий – майже драговина. Тоді вони, як справжні моряки, котрі, на відміну від решти людства, не здатні продумувати щось наперед, кинули баркас і знов порозпорошувались, – я ще чув, як один гукнув іншому, ідучи від баркаса: "Хлопче, дай йому спокій! У приплив він сам зніметься", – і так справді могли вчинити лише англійці. Увесь цей час я себе не виказував і з замку виходив лише на спостережний пункт біля вершини горба, , ще й тішився тим, як добре він був укріплений. Я знав, що човен зможе плисти не раніше, як за десять годин, а натовді вже стемніє, і я зможу розгледіти їхні пересування й підслухати розмову, якщо вони щось говоритимуть.

Я тим часом почав обачніше, ніж раніше, готуватись до бою, знаючи, що цей ворог небезпечніший. І П'ятниці, який став цілким стрільцем, я наказав озброїтись. Я взяв дві рушниці, а йому віддав три мушкети. Вигляд у мене був лютий: грізний кожух із козячої шкіри, шапка, яку я вже описував, збоку шабля наголо, два пістолі за поясом і на кожному плечі – по рушниці.

Отож вирішив я до темряви не ворухитись, але приблизно о другій годині, коли припікала жарота, я зауважив, що всі моряки почимчикували до лісу і, мабуть, позасинали. Не спалося тільки трьом бідним бранцям: сиділи вони попід крилатим деревом – деś за чверть милі від мене, і, здавалось, решта їх не бучила. Тим-то я

вирішив їм відкритись і розпитати про їхній стан; я рушив як стій, а П'ятниця на певній відстані позаду, – вигляд у нього зі зброєю був лютий, але, на відміну від мене, він на поторочу не скидався. Я непомітно наблизився до них, і, перш ніж вони зауважили мене, гукнув до них по-іспанському: "Звідки ви, панове?" Вони на голос мій здригнулись, але вдсятеро дужче перелякались, побачивши, що до них підходить така химера. Вони промовчали у відповідь і, здавалось, хотіли дременути, але я звернувся до них по-англійському: "Джентльмени, не дивуйтесь: а раптом – поруч із вами ваш друг". "Тоді його послало небо," – поважно відповів мені один з них, скидаючи переді мною капелюх. "Будь-яка допомога – з неба, сер, – відказав я. – То ви дозволите незнайомцеві допомогти вам? Бо, видко, справи ваші кепські. Я бачив висадку на берег, бачив, як ви звертались до нелюдів, що прибули з вами, і як один з них хотів вас зарубати".

Бідолаха плакав і тремтів від здивування, питаючи мене: "Я розмовляю з Богом чи людиною? Ви звичайна людина чи янгол?" "Не бійтеся, сер, – відповів я, – якби Бог послав янгола рятувати вас, він був би в ліпшому одязі й по-іншому озброєний, прошу, не бійтеся; я – людина, англієць і хочу вам допомогти: у мене лише один слуга, але є зброя та амуніція, тож кажіть, чи ми можемо посприяти вам? Яке лихо вас спіткало?"

"Про нашу справу довго оповідати, сер, – відповів він. – а вбивці близько, але, найшвидше сказати, я був капітаном корабля, команда забунтувала й заледве не вбила мене, а тоді вирішила висадити мене разом із цими двома на відлюдді – з помічником та пасажиром; у цій пущі ми мали вмерти – я й досі не розумію, що оце відбувається".

"Де ці нелюди, ваші вороги? – спитав я. – Знаєте, куди вони подались?" "Онде вони лежать, сер, – показав він на порость неподалік. – У мене серце падає від страху, що вони нас побачили й почули ваш голос, бо тоді вони всіх нас покладуть". "У них є вогнепальна зброя?" – спитав я. "Лише дві рушніці, але одну вони залишили в човні". "Ну, – підсумував я, – тоді решта – моя справа: вони всі сплять, і усіх їх можна перебити... а, може, краще взяти у полон?" Однак капітан відказав, що між ними є два паскудники, яких небезпечно милувати, але як їх упорати, то решта прийде до тями. Я попросив їх показати. Але він відповів, що на такій відстані їх важко розрізнити, але, у кожному разі, він виконає будь-який мій наказ. "Гаразд, – сказав я, – відійдімо, щоб вони нас не бачили й не чули та не прокинулись, а тоді ми вирішимо, що робити". І вони слухняно подалися зі мною до лісу.

"Скажіть, сер, – звернувся я до капітана, – якщо я вас врятую, ви dbrjyfünt дві мої умови?" Він ніби чекав на умови, і відразу запевнив, що в разі визволення і він, і його корабель повністю перейдуть під мою команду, а якщо не вдасться відбити корабель, то він до самого скону буде зі мною й там, куди я його пошлю, і решта двоє приєдналися до його слів. "Отож, – сказав я, – в мене дві умови: перше – доки ви зі мною на острові, на владу ви не претендуватимете і, якщо я дам вам зброю, ви мені її й повернете та не заподієте лиха ні мені, ні моїм людям на острові і виконуватимете мої накази; друге – якщо ми відіб'ємо корабель, ви безкоштовно доправите мене й слугу в Англію".

Капітан усіляко мене запевнив присягами, що пристає на ці розумні умови, а ще, до скону, віддає в мої руки своє життя. "Тоді, – сказав я. – тримайте три мушкети, порох та

кулі, а тепер кажіть, що, на вашу думку, треба робити?" Він знов розсипався у висловах подяки й запропонував командувати мені. На це я відповів, що, вигадувати нічого не варто: найкраще гуртом випалити в них, доки вони лежать, а кого ми не покладемо на місці й хто захоче здатись, ми залишимо живими, і нехай гуртовим нашим випалом керує Боже провидіння. А він на те, незважливо, що може й не хотілося б їх убивати, але ж оті двоє невинуватих шибеників учинили на кораблі заколот, і тепер, якщо втечуть, то повернуться на облавок, доправлять сюди всю команду і всіх нас вимордують. "У такому разі викруту нема, – сказав я, – стрілятимем за моїм розсудом і залишимося живі". Проте капітан і далі вагався, і тому я дав йому з товаришами свободу дій.

Тим часом розбишаки почали прокидатись, і ми побачили, що двоє вже підвелись. Я спитав капітана, чи нема серед них заколотника. Він сказав: "Ні". "То нехай тікають, – сказав я, – це їм так Провидіння посприяло. Але якщо й решта втече, то це вже буде ваша халепа". На цьому слові капітан узяв мушкет, пістоль – за пояс, а за ним і його товариші вхопили по мушкету та рушили вперед, але необачно порушили тишу, й один з двох заколотників, що вже стояв на ногах, озирнувся, побачив небезпеку й закричав до друзів, однак було пізно бо тієї ж миті капітанові товариші випалили в них, а сам капітан обачно втримався. Хлопці так добре поцілили своїх же знайомих, що одного поклали відразу, а другого тяжко поранили, проте він звівся на рівні ноги й почав гукати до решти заколотників про допомогу, але тут до нього підійшов капітан і сказав, що пізно кликати на допомогу, а час просити Бога пробачити зраду, і на цьому слові капітан добив його прикладом мушкета, однак лишилося ще троє, що один з них був легко поранений. Тут і я надоспів на поміч, – вони побачили небезпеку й зрозуміли, що дарма чинити опір, та взялися благати пощаду. Капітан відповів, що подарує їм життя, якщо вони запевнять його, що засуджують свою зраду і заприсягнуть допомогти повернути йому корабель та доплисти назад до Ямайки, звідки вони прибули. Вони всіляко запевнили його в своїй щирості, а він хотів їм вірити й милувати, проти чого і я не заперечував, але тільки наказав тримати їх під час перебування на острові у путах.

Тим часом я послав П'ятницю з помічником капітана до баркаса, аби припнути його й забрати вітрила й весла, що вони й зробили; незабаром, почувши постріли, повернулись три відсутні (собі на щастя) матроси й побачили капітана, що був їхнім бранцем, а став переможцем, і відразу дали себе зв'язати, – наша перемога була повна.

Тепер мені й капітанові залишалось переповісти один одному усе про себе. Я почав перший і все про себе розповів, а він уважно й зачудовано слухав, особливо про те, яким дивом я запасався харчами й муніцією; його глибоко вразила моя оповідь, бо все це було достеменним дивом. А тоді він загадався й про себе, про те, як я вижив, аби його врятувати, рясні сльози потекли йому по обличчю, і він не міг вимовити ні слова. Отак ми побалакали, і я запросив його з обома товаришами до свого житла, куди ми ввійшли звідти, звідки я зійшов на берег, – згори, та почастивав своїми наїдками й показав усе своє вигадливе господарство.

Усе показане й сказане здалось їм дивом, але найбільше уподобав капітан моє

укріплення і майстерне маскування входу заростями дерев, бо за двадцять років – а тут дерева ростуть швидше, ніж в Англії – гай перетворився на хащу, через які насилу можна було продертися звивистою стежиною. Я пояснив йому, що це мій замок і осідок, але, як і личить принцам, у мене ще є фільварок, куди я міг при нагоді усамітнитись; цей фільварок я теж пообіцяв капітанові згодом показати, але наразі усе-таки йшлося про те, як повернути собі корабель. Капітан погодився зі мною, але сказав, що не знає, яким робом це зробити, бо там же ще двадцять шість матросів на облавку, котрі змовились, а, отже, стали злочинцями перед законом, і саме тому підуть тепер на одчай душі, бо в разі поразки їх в Англії або будь-якій англійській колонії повісять; тому йти на них у такій меншості не можна.

Я все сказане обміркував і визнав його слушність, і саме тому треба було щось швиденько придумати – заманити в засіди, випереджаючи їхню висадку, коли вони мали б змогу перебити нас. Мені спало на гадку, що незабаром команда почне турбуватися, де поділися товариші й баркас, і, озброївшись, другим баркасом попливе їх шукати, і ми їх не побороємо, – капітан погодився зі мною. Тоді я наказав насамперед пошкодити баркас, що лежав у березі, аби розбишаки ним не скористались. Тож ми пішли до баркаса, винесли з нього зброю і все, що знайшли на ньому, тобто пляшку бренді, пляшку рому, трохи сухарів, ріг-порошник, загорнуту в вітрилину грудку цукру (фунтів п'ять-шість); я особливо зрадів бренді й цукру, бо в мене їх не було вже багато років.

Коли все це повиносили на берег (весла, щоглу, вітрило та стерно забрали раніше), ми пробили дно, й якщо та вража сила добереться сюди, баркасом вже не скористається. Насправді я не вельми сподівався одібрати корабель, а от коли вони заберуться геть, я міг би полагодити баркас й допливти ним до Навітряних островів, прихопивши дорогою іспанських друзів, про яких я не забував.

Розділ XVIII. Корабель вдається повернути

Ми собі лаштувалися – відтягли баркас за зону припливу, аби його не змило в море, пробили дно так, що швидко його не полагодиш, – та посідали пересапнути й подумати, що далі, аж тут на кораблі вистрелили з гармати й почали махати сигнальним вимпелом, наказуючи баркасу повернутись... та дарма; ще гримнуло кілька пострілів, знову сигналізували вимпелами. Нарешті, коли на гарматні постріли й сигнали баркас не рушав, я побачив у прозірну трубу, як вони спустили іншу шлюпку й повеслували до берега, а вже ближче ми побачили, що в ній сиділо не менше десяти матросів з вогнепальною зброєю.

Корабель від берега стояв за дві ліґи, і ми все добре бачили, навіть обличчя матросів, – приплив зносив шлюпку трохи на схід від баркаса, і вони до нього, тобто до місця першої висадки веслували понад берегом; тому ми їх бачили, як на долоні, й капітан усіх упізнав, що з них троє були чесні хлопці, яких затягли у змову силою й залякуванням, а от боцман, котрий у них верховодив, і решта – баламути, як і всі

корабельні команди, що вдалися у розпачі до заколоту, – капітан побоювався, що вони таки сильніші за нас.

Я усміхнувся до нього й сказав, що страх нам не до лиця: гірше, ніж те, що на нас тут чекало б, не буде, і треба сподіватися, що і смерть, і життя – означатиме для нас визволення. Я спитав його, що він думає про моє життя та чи не вважає він, що задля визволення варто ризикнути. "А де, сер, – спитав я, – ваша віра в те, що мене збережено задля порятунку вашого життя, яка донедавна вас надихала? Як на мене, то є одна складність". "Яка?" – спитав він. "Ви казали, – відповів я, – що серед них є троє-четверо порядних хлопців, яких треба б уберегти, бо якби вони належали до заколотників, то я б гадав, що це провидіння Бога хоче передати їх вам до рук; кожний, хто зійде на берег – наш, а от житиме він чи помре, залежатиме від його ставлення до нас". Я промовляв гучно й піднесено, і це його підбадьорило, тож ми енергійно взялися до справи.

Щойно зауважили ми ту другу шлюпку, вирішили розділити наших полонених і добре їх убезпечити. Двох, котрим капітан не дуже довіряв, я відіслав із П'ятницею та одним із трьох визволених іспанців до моєї печери, де вони мали перебувати на достатньо великій відстані й де не було небезпеки, що їх почують або знайдуть, а також звідки втекти їм не вдасться, якщо вони якось і звільняться. Їх залишили зв'язаними, але дали харчі й пообіцяли – якщо вони сидітимуть тихо – за день-два звільнити, а якщо вони спробують тікати, їх нещадно скарають. Вони щиро обіцяли терпляче зносити ув'язнення, ще й дякували за доброту – за харчі та світло (П'ятниця дав їм наші саморобні свічки); вони гадали, що П'ятниця вартуватиме їх біля входу.

Іншим полоненим пощастило більше: двох, щоправда, яким капітан усе-таки не довіряв, залишили зв'язаними, а інші двоє, за порадою б капітана, перейшли під мою команду після того, як присягнули жити й померти з нами; отже, з ними й ще трьома чесними чоловіками нас стало семеро добре озброєних людей, і я не сумнівався, що ми зможемо ставити чоло десятком у човні, тим більше, що й серед них, за словами капітана, було троє-четверо сумлінних матросів. Тільки-но допливли до того місця, де лежав перший баркас, вони причалили, висіли й витягли човна на берег, чому я дуже зрадів, бо боявся, що вони залишать його на якорі далі від берега, призначать кількох вартових у ньому, і тоді ми не зможемо захопити його. На березі вони найперше кинулися до першого баркаса і, видко, дуже здивувались, коли побачили, що з нього усе чисто повиносили, а дно пробили. Прибульці постояли, поміркували й рази два-три на повен голос гукнули, аби їх почули їхні товариші, проте дарма. Тоді вони стали плече-до-плеча колом і стрілили випалом з ручної зброї: грім пострілів долинув до нас і луною покотився по лісу. Але знов без результату, тому що в печері, напевно, не чуто, а ті, що були з нами, безперечно чули, проте не наважились відгукнутись. Як прибульці згодом нам переповіли, їх це настільки вразило, що вони вирішили повернутись на корабель і повідомити, що всіх спільників убито, а баркас продірявлено; матроси бігма спустили на воду шлюпку й посідали в неї.

Капітан був уражений, навіть приголомшений: ось вони повернуться на облавок, напнуть вітрила, вважаючи своїх товаришів загиблими, і він таки втратить корабель,

який сподівався повернути собі, проте незабаром у нього з'явився інший привід для страху.

Прибульці тіль-тіль відпливли, як вирішили повернутись з думкою про те, щоб залишити трьох в човні на варті, а решті – піти углиб острова на пошуки товаришів.

Це була для нас велика прикрість, тому що нині невідомо що робити: навіть якщо ми упіймаємо сімох на березі, човен для нас буде втрачено, бо ті троє повеслюють до корабля, і тоді решта команди точно напне вітрила, й корабель ми собі не повернемо. Лишалося чекати й подивитися, що буде далі. Семеро вийшли на берег, а троє в човні відвеслували подалі в море, кинули кітву й почали чекати на повернення товаришів; тобто напасти на них у човні ми вже не могли. Семеро прибульців трималися купи й попрямували до пагорка, під яким було моє житло, – при цьому ми їх добре бачили, а вони нас – ні. Добре було б, якби вони підійшли на відстань пострілу й ми поцілили б у них, або пішли десь подалі, щоб ми могли вийти зі схову. Як зійшли прибульці на вершину пагорба, звідки бачили вони долини та ліси на північному сході, де була низовина, то почали щодуху галайкати, доки не потомились, але в глибину острова не пішли і розпорошуватись не схотіли, а посідали попід деревом й узялися думати-гадати. Якби вони тоді поснули, як робили їхні попередники, наша справа була б вирішена, проте передчуття небезпеки – хоч вони не знали звідки – не дозволяло склепити повіки.

І ось капітан вигадав дуже дотепний план: можливо, розбишаки ще раз стрілятимуть випадом, щоб усе-таки товариші їх почули, і нам треба зробити вилазку, коли їхня зброя розрядиться, бо тоді можна їх усіх подолати без кровопролиття. Пропозиція мені сподобалась, але для цього нам треба зайняти позицію поближче, щоб вони не встигли перезарядити зброю. Проте так не сталося, – ми лежали, чекали й не знали, до чого вдатися. Нарешті я сказав, що, на мою думку, до ночі діла не буде, а тоді, якщо вони не повернуться до човна, ми відріжемо їх від моря і якось спробуємо виманити вартових із човна на берег. Ми дуже довго чекали, хоча й конозило їх порішити; занепокоїло нас те, що, після тривалої наради, вони гуртом рушили до моря, ніби їх лякало це небезпечне місце, щоб повернутись на облявок, примирившись із втратою товаришів, і продовжити свою морську подорож.

Щойно вони рушили до берега, я зрозумів, що вони й справді відмовились від розшуку і вертають на корабель; я поділився цими думками з капітаном, і він занепав духом, але я тут же придумав, як їх повернути, – це найкраще відповідало моїм планам. Я наказав П'ятниці й помічникові капітана перейти через потічок, що впадав у бухту, на захід – туди, де висаджувалися дикуни, коли я рятував П'ятницю; там за півмилі є невеличка високість, тож треба зійти на неї й горлати щодуху, доки моряки їх не почують, а тільки-но ті відгукнуться, непомітно перейти на інше місце та знову відповісти на крик, і так завести їх подалі углиб острова, в чащобу, а тоді вже околясом повернутись до мене.

Матроси саме сідали в шлюпку, коли П'ятниця з помічником капітана почали галайкати, – вони почули й відразу відгукнулись та побігли вздовж берега на захід – на

голоси, але зупинились біля бухточки, тому що в приплив не могли її перейти, а тому гукнули на вартових у шлюпці, аби ті їх переправили, на що я й сподівався. Під час переправи шлюпка зайшла углиб бухти – вони повисідали й прихопили одного з трьох з собою, а решта двоє залишилися у човні, примоцувавши його до невеличкого пенька. Отак і треба: П'ятниця й помічник капітана далі робили своє, а решту я взяв з собою; ми непомітно перейшли бухточку та запопали двох матросів зненацька – один вилежувався на березі, а другий був у шлюпці. Матрос на березі продрімав нас і збирався тільки-но звестись на рівні ноги, як на нього налетів капітан і вирубав, а тоді гукнув до того, що в човні, аби скоріше допоміг, бо інакше він – покійник. Одного розбишаку довго умовляти не довелося – він побачив проти себе п'ятьох чоловіків і неприємного товариша, ще й активним заколотником він не був, а тому й охоче допоміг, а потім і приєднався до нас. Тим часом П'ятниця й помічник капітана чудово давали собі раду й цими перегукуванням заманювали матросів від одного пагорка до іншого, від одного лісу до іншого, доки остаточно не виснажили розбишак і не покинули їх у нетрях, звідки повернутися на берег завидна вони не могли, але й самі добре здорожилися та ледве доплентались до нас.

Тепер треба було в темряві їх пильнувати, наскочити зненацька й дати їм перегону. Лише через кілька годин після повернення П'ятниці розбишаки додибали до човна – ми чули як передніший з них заохочував відсталих не баритися, а ті відповіли, що ледве совають ноги від втоми, і нам було це до душі. Аж ось підійшли вони до шлюпки і вкрай замішалися: шлюпка на березі далеко від води через відплив, двох товаришів нема. Ми чули, як вони один до одного плачма лементували, що потрапили на зачарований острів і що живуть тут або духи вбитих остров'ян, або дияволи, і що усіх їх схоплять і зжеруть. Знову й знову гукали двох своїх товаришів на ім'я – усе марно. Лягла імла, але ми бачили, як вони шастали, заломлюючи руки, ніби в розпачі, то сідали в шлюпку пересапнути, знову висідали й дибали довкола, і так без кінця. Нашим кортіло наскочити, щойно зовсім посутеніє, але я вичікував, мо' в нас більше з'явиться переваг, аби людей вберегти й зменшити втрати, та й наших же могли покласти, бо розбишаки були всі озброєні. Краще почекати – раптом ті розділяться; тому я ще посунув засідку вперед, а П'ятниці й капітанові наказав непомітно підповзти плазом поближче, перш ніж стріляти.

Так повзли вони недовго: боцман – головний їхній ватаг, який найбільше вдався зараз у розпуку – нахопився на них із двома своїми поплічниками; капітанові хотілося будь що схопити цього паскудника й він ледь стримувався, відколи почув його голос, і тепер схопився з П'ятницею на рівні ноги й стрелили до нього. Боцмана вбили відразу, а другий розбишака, поранений, упав поруч, але помер лише за годину-дві, третій дременував звідти. Коли гримнули постріли, я повів в атаку всю свою армію з вісьмох вояків: я – генералісимус, П'ятниця – генерал-лейтенант, капітан зі своїми людьми і троє військовополонених, яким ми довірили зброю. Наступали ми в темряві, й нашої чисельності вони не бачили, і я наказав матросові, що лишався у човні й пристав до нас, гукнути їх на ім'я, аби спробувати провести перемовини і якось домовитися;

сталось по-нашому, тому що, зрозуміло, в їхньому стані вони ладні були б віддатися на нашу ласку. Отже, він зіпонував що духу до одного з них: "Томе Сміт! Томе Сміт!" Том Сміт тут же відповів, нібито упізнавши голос: "Робінсоне, це ти?" Робінсон на те: "Атож, ради Бога, Томе Сміт, кидай зброю і здавайся, бо зараз вас усіх тут покладуть". "Кому треба здаватися? Де вони?" – прокричав Том Сміт. "Осьде, – відповів Робінсон. – Наш капітан і з п'ятдесят вояків уже дві години полює на вас, боцмана вбито, Віла Фрая поранено, а я – полонений, і якщо ви не здастесь, вам гаплик". "Якщо нас подарують життям, – сказав Том Сміт, – ми здамося". "Якщо обіцяєте здатися, то я піду запитаю," – відповів Робінсон і передав справу капітанові, який гукнув тепер до розбишак: "Сміте, ти мій голос знаєш; якщо негайно покладете зброю й здастесь, помилують усіх, крім Віла Аткинса".

На це Віл Аткинс закричав: "Бога ради, капітане, змилуйтесь, що я такого зробив? Ми всі однакі..." Але це була брехня, бо саме Віль Аткинс під час заколоту схопив капітана, брутально зв'язав і дошкульно шпетив. На це капітан запропонував йому покласти зброю та здатися на ласку губернатора, – це ж мене всі звали губернатором. Отож, усі поклали зброю і попросили подарувати їх життям, а я загадав перемовнику і ще двом усіх їх позв'язувати, і тоді все моє велике військо з п'ятдесятьох вояків (а насправді з вісьмох) заволоділо ними й шлюпкою, а тимчасом я та ще один тримались не на видноті з державних міркувань.

Тепер належало полагодити шлюпку й поміркувати, як захопити корабель, а капітан мав тепер змогу вичитувати заколотникам за зраду, за паскудне поведження з ним, а також змалював, яка біда чекає на них попереду, а може й шибениця. Вони всі, здавалось, каялись, і благали пожалувати їх. На це капітан відповів, що їхню долю тепер вирішить управитель острова; вони, мовляв, гадали, що висадили його на відлюдний острів, а Бог звершив так, що тут живуть люди, і у них англієць губернатор; він міг би усіх повісити, але наразі вирішив помилувати й доправити в Англію, де їх судитимуть за законом, крім Аткинса, котрого губернатор наказав підготувати до страти, бо вранці його повісять.

Хоча капітан усе це повигадував, але він досяг бажаного результату: Аткинс упав навколінки й благав капітана заступитися за нього перед губернатором, а решта просила, Бога ради, не відправляти їх до Англії.

Аж тепер я збагнув, що настав час визволення і що тепер нескладно буде заохотити хлопців допомогти нам заволодіти кораблем; тож я сховався у темряву, щоб вони не розглядали незвичного губернатора, і покликав капітана до себе, — голос лунав ніби здаля, а одому з наших прибічників наказали ще й передати капітанові: "Капітане, вас кличе командувач", а капітан на те: "Перекажи його вельможності, що я вже йду". Це справило належне враження, і матроси повірили, що командувач із п'ятдесятьма вояками перебуває неподалік. Коли прийшов капітан, я виклав йому свій план захопту корабля, – він настільки ним захопився, що вирішив завтра ж уранці його здійснити. Аби виконати план краще та успішніше, я наказав капітанові поділити полонених: він візьме Аткинса й ще двох паскуд і зв'язаними доправить їх у печеру, де вже перебували

інші. Доручити це слід П'ятниці й тим двом, що з капітаном висіли на берег. Вони й відвели трьох полонених до печери, наче до в'язниці, – вона для таких негідників і справді виглядала зловісно. Решту я наказав розмістити в своєму фільварку, як я його називав, надавши капітанові докладний опис його: там глуха огорожа, а ці полонені теж зв'язані й знали, що їхнє життя залежить від їхньої поведінки.

Наступного ранку я послав капітана, котрий мав домовитися з в'язнями, подивитися, чи можна буде їм довіряти, коли ми братимем корабель зненацька. Він нагадав їм, як вони його скривдили, звернув увагу на те, до чого вони дожилися, сказав, що хоч губернатор і зберіг їм досі життя, в Англію, їх, закутих, повісять, але якщо вони приєднаються до спроби повернути корабель, він попросить губернатора оступитися за ними.

Зрозуміло, що люди в такому стані з дорогою душею пристали на пропозицію: вони вклякли перед капітаном та щиро пообіцяли до останку служити йому, бо він урятує їм життя, – вони перейдуть з ним увесь світ і до скону вважатимуть своїм батьком. "Ну, – мовив капітан, – піду й переповім губернаторові та подивлюсь, як можна його прихилити на ваш бік". Отож капітан переповів мені про їхні настрої й сказав, що, на його думку, вони дотримують слова. Проте, щоб було надійніше, я наказав йому повернутися, вибрати з них п'ятьох і сказати, що вояків і без них достатньо, а ці п'ятеро стануть до підмоги; решта двоє й троє тих, що сидять у замку (в печері), залишаються заручниками, і якщо ці п'ятеро не виявлять себе у справі, закутих заручників повісять на березі. Така жорстокість довела їм, що губернатор не жартував, і їм лишалось тільки коритись, – тепер не лише капітан, але й заручники переконували обранців виконати свій обов'язок.

Отож до виправи стали: по-перше, капітан, його помічник і пасажир; по-друге, двоє полонених із першої банди, яким, після звіту капітана, я повернув волю і озброїв; по-третє, двоє в'язнів з фільварку, звільнених на прохання капітана; по-четверте, п'ятеро відібраних, – разом дванадцять, крім п'ятьох заручників у печері.

Я спитав капітана, чи зможе він із такою командою ризикнути й захопити корабель, тому що нам із П'ятницею варто пильнувати сімох залишенців, яких треба тримати нарізно й годувати. А тим п'ятьом у печері я призначив піст, але П'ятниця двічі на день приносив їм найнеобхідніше; решта двоє приносили харчі на певну віддаль, звідти їх забирав П'ятниця.

До цих двох заручників я вийшов у супроводі капітана, який сказав, що губернатор доручив мені їх пильнувати, й тому вони все робитимуть лише за моїм наказом, а в разі непослуху їх кинуть у кайданах до печери, – оскільки вони не бачили мене губернатором, я постав перед ними як інша особа, при кожній нагоді згадуючи губернатора, залогу, замок тощо.

Тепер капітанові нескладно було укомплектувати два човни, ліквідувавши пробій в одному з них: свого пасажирів призначив командиром одного човна й дав йому чотирьох чоловіків, а сам – з помічником і ще п'ятьма – сів у другий, – усе в них вийшло до пуття, й десь опівночі вони підійшли до корабля. Ще з відстані людського крику

капітан наказав Робінсонові привітатися з командою й почати розповідати, що людей та човен вдалося врятувати, але багато часу пішло на пошуки й так далі, підтримуючи балачку, доки вони не підпливли до облавку, а тоді капітан з помічником перші відістались на облавок і приголомшили прикладами мушкетів другого помічника капітана та корабельного теслю; далі нахопилися й матроси з човна та дали раду всім, хто був на основній палубі та спардеці й заходились задраювати люки, щоб решта не повилазила; тим часом другий човен підплив під якірні ланцюги й вдалося блокувати бак та люк на камбуз і взяти в полон трьох знайдених там матросів. Заволодівши палубою, капітан наказав помічникові й трьом матросам уломитися в кормову рубку, де відпочивав бунтівний капітан, котрий у тривозі схопився з койки й з двома заколотниками та юнгою озброївся для відсічі; щойно помічник капітана ломом-копаницею виламав двері, гримнув постріл заколотників – помічника капітана поранило в руку кулею з мушкета, поранено також двох його матросів, але нікого не вбило. Помічник капітана гукнув на допомогу та, попри рану, кинувся з пістолем у рубку і прострелив ватагу голову – куля влучила в рот і вийшла за вухом, і бунтівник замовк назавжди, й тоді решта здалася, і корабель без подальших втрат було відвойовано.

Повернувши собі судно, капітан наказав дати стріл з сімох гармат, що було умовним сигналом для мене про успіх – на цю приємність я чекав на березі до другої ночі. Після пострілів я поклався і, вкрай стомлений, міцно заснув і спав, аж збудив мене новий постріл, – я схопився на рівні ноги й почув голос, що кликав мене: "Губернаторе! Губернаторе!" – я пізнав голос капітана; він оце саме відістався на гору і, показуючи на корабель, обійняв мене й мовив: "Любий друже й рятівнику, оно ваш корабель – і він, і всі ми, і все, що є на ньому, все ваше". Я поглянув і побачив, як корабель пливе за півмилі від берега, бо щойно вони звільнили його – знялися з якоря і в погожу днину перебазувалися на рейд біля бухточки, а у приплив капітан завів пинас[36] у саму бухточку, де я колись причалював свої плоті – майже до дверей дому. Я не тямився з подиву: адже ось моє визволення переді мною, усе так просто – великий корабель готовий понести мене звідси туди, куди я схочу. Попервах я не міг зронити ні слова, а капітан обхопив мене й тримав біля себе, аби я не поточився на землю. Помітивши мій стан, капітан добув із кишені пляшечку з якимось напоєм, взятим навмисне для мене, дав мені раз ковтнути, а потім обережно посадив мене на землю. У відповідь на моє дивування він одразу витяг із кишені пляшку й дав мені ковтнути трунку, котрий спеціально прихопив для мене. Хильнувши, я сів на землю, і хоч від напою трохи й посвітлішало в голові, я довго не міг здобутись на слово. Увесь цей час бідолаха перебував у не меншому екстазі, хоча й не через подив, як я; він зливою чулих слів намагався привести мене до тями, а в мене аж серце зайшлося з радощів і усе ж в мені перемішалося, а насамкінець вилилося в сльози, і невзабарі до мене повернулася мова; тоді я, своєю чергою, обійняв його як мого рятівника, й ми раділи разом. Я сказав, що він мені наче посланий небом рятівник, а всі події – справжнє диво, і це свідчення про таємну руку Провидіння, що керує світом, і свідчення того, що око

безмежної Влади бачить кожний загумінок у світі, з ласки своєї посилаючи нужденним допомогу. Не забув від щирого серця скласти подяку Небу та поблагословити Його як чарівного помічника мені в цій пущі та в безнадії й визнати, що порятунок від нього завжди з нами.

Отак ми побалакали, а капітан і каже, що привіз мені трохи їстівного з корабельного раціону, бо погань, яка хазяйнувала на кораблі, не все покрала. Він гукнув матросам вивантажувати з човна все, що привезли для губернатора; того всього виявилось так багато, що здавалось, ніби я не рушаю з ними, а лишаюсь на острові назавжди. По-перше, це ящик пляшок із чудовим тунком, в тому числі шість великих двоквартових пляшок мадери, два фунти відмінного тютюну, дванадцять чималих куснів корабельної яловичини, шість куснів свинини, мішок гороху, сухарів цілий гандредвейт[37], а ще ящик цукру, ящик борошна, мішок лимонів, дві пляшки лаймового соку тощо. Але в найбільшій пригоді стали мені шість нових чистих сорочок, шість дуже гарних нашійних хусток, дві пари рукавичок, пара черевиків, капелюх, пара панчіх і свій дуже гарний та майже неношений костюм, – себто, він одяг мене з голови до ніг. То був щедрий та приємний подарунок, ще й для тих моїх умов, але ж якою невідгідною, незручною, незграбною здалась мені попервах ця одежа!

По закінченні церемонії я наказав віднести увесь набуток до мого тісного житла, й ми почали радитись, що робити з нашими полоненими і чи не ризиковно брати їх з собою, особливо двох невинуватих упертюхів; капітан наполягав, що довіряти тим паскудникам не можна, – їх можна взяти лише у кайданах, як злочинців, аби віддати до суду в першій же англійській колонії, куди ми зайдемо, і я зрозумів, що для капітана це принципово. Я сказав, що якщо він хоче, я влаштую так, щоб ці ланці самі захотіли залишитись на острові. "Мене це дуже влаштувало б", – відповів капітан. "Гаразд, – сказав я. – Зараз пошлю по них і сам з ними побалакаю". Я гукнув П'ятницю й двох заручників, яких ми звільнили, через те що їхні товариші виконали обіцяне, й наказав привести п'ятьох зв'язаних чоловіків з печери до фільварку та зачекати там на мене. Незабаром, перевбравшись у нове, я пішов до них знов у якості губернатора. Усі ми зібралися разом з капітаном, і я наказав привести заколотників та сказав їм, що знаю про їхній злочинний непослух капітанові, про те, як вони заволоділи кораблем і збиралися зайнятися грабіжництвом, якби не втрутилось Провидіння й вони упали в яму, яку копали для інших. Я повідомив їх, що корабель повернено за моїм наказом, він тепер на рейді, а вони невдовзі побачать винагороду їхньому бунтівному ватагу – його повісять на нок-реї, а щодо них, то чому б мені не стратити і їх, як піратів, прилапаних на злочині, бо така влада в мене є.

Один із них відповів за всіх, що вони можуть лише сказати, що при полоненні капітан обіцяв зберегти їм життя, і тому вони уклінно благають помилувати їх. Але я відповів, що не знаю, про яке помилування йдеться, бо сам я вирішив покинути цей острів з усіма своїми людьми й домовився, що капітан доправить мене в Англію, але їх він погоджується везти лише в кайданах, щоб їх потім судили за заколот і захоплення корабля, а вони знають, що за це їм випаде шибениця, – тож я не знаю, що для них

краще, хіба що вони вирішать лишитись на острові. В такому разі, з нагоди мого відплиття, я міг би подарувати їм життя, спираючись на їхній вибір. Вони взялися дякувати мені, кажучи, що краще залишатись на острові, ніж їх повісять в Англії. Отак я з ними домовився.

Проте капітан ніби закомизився: мовляв, не наважується тут їх покинути. А я й собі ніби розсердився на капітана і сказав, що вони мої полонені, а не його, що я обіцяв милувати їх і дотримаю слова, а якщо він не вважає за можливе погодитися зі мною, то я негайно їх по звільняю; коли це не до вподоби, то нехай сам їх потім ловить, якщо зможе. Вони красно подякували мені, і я звільнив їх і наказав їм іти до лісу, звідки вони й прийшли, а я дам їм трохи зброї, муніції і пораджу, як їм тут найкраще улаштуватись, якщо їм це треба. Після цього я почав готуватись до переправи на облавок, але капітанові сказав, що ночуватиму на острові, щоб позбирати речі, а він хай рушає на корабель, попорядкує там, а вранці пришле по мене човен, і ще ж повісить на нок-реї вбитого бунтівного капітана, щоб усі бачили.

Коли капітан поплив, я запросив людей до свого житла й ми обговорили їхній стан. Я сказав, що, на мою думку, вони зробили правильний вибір, бо в Англії на них чекає лише шибениця. Я показав на ватага, що бовтався на нок-реї, й докинув, що таке й з ними вдома буде.

Коли усі погодилися залишитись, я запропонував їм послухати про моє життя на острові, аби їм полегшити життя. Я розповів їм про острів, про моє прибуття на нього, показав укріплення, як робити хліб, як сіяти, як сушити виноград, тобто ознайомив з усім, що їм знагодиться. Згадав і про шістнадцятеро іспанців, які мали прибути, для яких я залишив листа і змусив пообіцяти, що ставитимуться до них, як до самих себе. При цій нагоді капітан, у котрого був на облавку атрамент, висловив здивування, що мені не спадало на думку готувати атрамент із вугілля та води, бо я ж робив речі й набагато складніші.

Я залишив їм свою зброю: п'ять мушкетів, три мисливські рушниці й три шаблі. Крім того, більше півтори бочки пороху, бо після двох перших років я його майже не використовував. Пояснив, як порати кіз, як їх доїти й годувати, як робити масло й сир. Тобто я не приховав нічого зі свого досвіду, а ще пообіцяв умовити капітана залишити їм ще дві бочки пороху та насіння різних рослин для господарства, яких мені так бракувало. Ще дав їм мішок гороху, який подарував мені капітан, я порадив їм надалі вирощувати його.

Розділ XIX. Повернення до Англії

По всьому я вже наступного дня подався на корабель. Ми готувалися розкинути вітрила, але ще не тієї ночі. А рано вранці припливли двоє з п'яťох залишенців і взяли наперебій скаржитися на решту трьох та проситися Бога ради на корабель, бо інакше їх уб'ють, вони благали капітана забрати їх на облавок, хоча б і для того, щоб одразу повісити. На це капітан удав, що нічого не може без мене вирішити; неохоче,

але після їхніх урочистих обіцянок виправитися, хлопців узяли на облавок, добряче відшмагали й дали затірки, і після того вони стали чесними й сумирними.

Трохи згодом, у приплив, ми послали на берег човен з обіцяними речами, до яких капітан, на моє прохання, додав їхні скрині та одяг, котрі вони з вдячністю прийняли. Я теж обнадіяв їх, що як випаде мені колись нагода послати по них корабель, то про них не забуду.

Залишаючи свій острів, я взяв як сувеніри свою велику шапку з козячої шкіри, парасолу, одну папуг, а також гроші, про які згадував раніше і які без ужитку за всі роки поіржавіли й потемніли, – і ті гроші, що я знайшов в іспанському кораблі, і срібло потребували чищення. Отак я покинув острів 19 грудня, як випливало з корабельних записів, 1686 року, проживши на ньому двадцять вісім років, два місяці й дев'ятнадцять днів, врятований з цього другого полону того самого дня місяця, як і тоді, коли вперше тікав баркасом від сальських маврів. Цим кораблем, після тривалої подорожі я приплив в Англію 11 червня 1687 року після тридцятип'ятилітньої відлуки.

В Англії мене сприймали як чужинця. Моя добродійниця й віддана розпорядниця, яка опікувалася моїми грішми, була ще жива, але скуштувала за цей час усячини: вдруге овдовіла і ледве перебувалася. Я заспокоїв її щодо боргу мені, запевнивши, що не вимагатиму сплати, – навпаки, на подяку за її турботу й відданість, я допоміг їй, чим міг, хоча мені й самому прийшлося тісно, проте я обіцяв, що доброту її не забуду, і таки ж не забув, коли статки мої збільшились, про що оповім потім. Відтам я подався в Йоркшир; виявилось, що батько й мати померли, і з усієї родини залишилося двоє сестер та двоє дітей одного з братів, а що мене давно вважали загиблим, то й ніякого спадку мені не залишили й допомоги жодної не було, і з тією малізною, що в мене збереглася, на щось особливе розраховувати не випадало.

І тут мене цілком несподівано порятував з халепи капітан корабля, якого я визволив, а також врятував і судно, і вантаж, – він розповів у зичливих тонах власникам судна про те, як я спасав людей і корабель, і вони, разом з іншими купцями, з якими вони були пов'язані, висловили мені гречну подяку й подарували майже двісті фунтів стерлінгів.

Проте трохи поміркувавши над своїм життям і над тим, що для облаштування у світі мені потрібні більші засоби, я вирішив податись до Лісабона й поцікавитися станом своєї плантації в Бразилії й долею мого партнера, який, схоже, багато років вважав мене загиблим. Для цього я рушив морем до Лісабона і прибув туди в квітні наступного року, при цьому в усіх перипетіях мене супроводжував мій відданий слуга П'ятниця. В Лісабоні я порозпитував і з приємністю відшукав давнього друга, капітана корабля, що вперше підібрав мене в морі біля берегів Африки. Він постарів і в море вже не виходив, а корабель передав своєму вже немолодому синові, котрий досі торгував з Бразилією. Дід не впізнав мене, і я ледве його впізнав. Але помалу ми пригадали одне одного, коли я розповів йому, ким я був.

Після виливання товариських почуттів я, звичайно, запитав і про плантацію, і про партнера. Дід відповів, що в Бразилії не був вже років з дев'ять, проте на час

останнього його рейсу партнер був ще живий, однак мої повірники обоє померли, а от мої удосконалення на плантації дали добрі наслідки; оскільки всі повірили в мою загибель, повірники передали рахунки мого паю в плантації під нагляд прокурора, який дав їм свій лад на випадок мого неповернення, перевівши третину під оруду короля, а дві третини – кляштору св. Августина на потребу бідним і покатоличення індіанців, однак в разі мого повернення або появи когось управленого мною для виправлення майна, мої майнові права будуть відновлені за відрахуванням витрат на удосконалення, річних виробничих витрат і датків убогим, та капітан запевнив, що королівський землеуправитель і *провідоре* або монастирський економ-постачальник пильно стежили за тим, щоб призначений мною тимчасовий урядник, себто партнер, щороку подавав чесний звіт про вироблену продукцію, що на його підставі вираховувалася моя частка. Я поцікавився, на скільки розвинулася плантація й чи варто, на його думку, займатися нею і чи не наштотхнусь я на спротив при відновленні прав на свою частку. Він відповів, що докладно не знає, на скільки саме збільшилась плантація, але знає, що мій партнер забагатів, користуючись своєю частиною; наскільки він пригадує, казали, що королівська третина, яку передали ще одному кляштору чи молільні, давала понад двісті мойдорів річно; щодо виправлення моєї частки, то проблем не має бути, бо мій партнер живий і засвідчить мої права, а моє ім'я записане в державному реєстрі; капітан також сказав, що нащадки обох повірників – чемні, чесні й дуже багаті люди, і він гадає, що вони не лише допоможуть мені виправити мою частку, але повідомлять і про чималі кошти в їхній опіці на моєму рахунку за продукцію фарми протягом повірництва їхніх батьків і до подальшого перерозподілу, цебто десь за дванадцять років.

Мене ці відомості трохи занепокоїли і я спитав старого капітана, як сталося, що повірники так порядкували моїм майном, коли він знав, що я уклав заповіт і призначив його, португальського капітана, своїм єдиним спадкоємцем і т. д..

Він сказав, що це правда, але доказів моєї смерті в нього не було, й тому діяти як заповітний виконавець він не міг до одержання достеменних відомостей, та й опікуватися справами на такій відстані не хотілось, хоча заповіт мій він зареєстрував і до спадщини зголосився; подавши документ про мій стан (мертвого чи живого), він як повірник міг би одразу обійняти посідання "інхеніо" (так називають там кленову цукроварню) і синові, який наразі в Бразилії, зробив би розпорядження. "Але, – вів далі старий, – є для вас і не дуже приємна новина: гадаючи, разом з усіма, що ви загинули, ваш партнер та повірники вирішили порахуватися за ваші статки за перші шість-вісім років, і цю суму я одержав. У той час багато пішло на розбудову, спорудження *інхеніо* та придбання рабів, – продукція цих вкладень тоді не надолужила, але докладний фінансовий звіт я вам однаково надам.

Через кілька днів після наради з давнім другом він подав мені звіт за перші шість років за підписом партнера й двох комерційних повірників про прибутки плантації, що надходили в товарній формі: тюки тютюну, ящики цукру, ром, патока тощо, тобто ще й продукти цукрового виробництва; звіт показував щорічний приріст зиску, але, як

говорилося, через значні видатки зиск спочатку був невеликий, проте старий показав, що винен мені чотириста сімдесят золотих мойдорів та ще шістдесят ящиків цукру й п'ятнадцять подвійних тюків тютюну, що загинули під час аварії його корабля, що вертав до Лісабона років через одинадцять після мого від'їзду. Щира душа, він узявся нарікати на неталан, як довелось витратити мої гроші, щоб надолжити втрати й придбати на спілку нове судно. "Але, мій давній друже, – сказав він, – на вас це не відіб'ється, бо, бо щойно повернеться син, ми все відшкодуємо". На цьому слові він витяг старий капшук і дав мені сто шістдесят португальських золотих мойдорів, а як заставну на решту боргу передав титульне право власності на судно, на якому син пішов у рейс до Бразилії, – він з сином мав по чверті паю.

Чесність і доброта діда вельми мене зворушили: я згадав, що він зробив для мене, як підібрав мене в морі та як щедро ставився до мене і яким щирим другом виявився, я ледве втримався від сліз, а тоді поцікавився чи стане його в притузі на таку суму. Він відповів, що, може, буде трохи скрутно, але це мої гроші, і мені вони потрібніші.

Він так ласкаво говорив зі мною, що я ледь стримував сльози, а тоді взяв сто своїх мойдорів, попросив перо й атрамент і написав йому платіжну розписку за них, а решту повернув йому, сказавши, що якщо мені передадуть плантацію, віддам йому й ці гроші (що згодом і виконав), а від купчої на його частку синового судна я відмовляюсь, а якщо буду в скруті, то вже знаю, до кого звертатись, а якщо вдасться владнати все, про що він мені оце розповів, то й поготів мені від нього ні пенні не треба.

Тоді старий спитав, чи допомогти мені зголоситися до прав на плантацію. Я відповів, що сам туди попливу. Капітан сказав, що, звичайно, я можу вирішувати сам, але якщо передумаю, то були й інші шляхи забезпечити право й відразу почати використовувати накопичені кошти, і оскільки в гирлі лісабонської річки[38] стояло судно з фрахтом на Бразилію, він змусив мене записатися до державного реєстру і афідевітом підтвердив, що я живий і що я – та сама особа, яка від самого початку купувала землю до насаджень, а саме під плантацію. Нотар засвідчив цей афідевіт, я склав довіреність, і капітан сказав переслати її з його власноручним листом знайомому крамареві в Бразилії, а мені запропонував зупинитись у нього, доки не прийдуть рахунки.

Виконання моєї довіреності відбувалося майже бездоганно: місяців за сім я одержав чималу паку листів і документів від спадкоємців моїх повірників, тих купців, що від їхньої спілки я й рушав у подорож:

Перше: поточний банківський рахунок на продукцію моєї фарми чи плантації – від підсумкового рахунку, підписаного їхніми батьками й старим португальським капітаном, тобто за шість років; сальдо становило 1174 мойдори.

Друге: звітність ще за чотири роки, протягом яких вони самі порядкували моїм майном, доки уряд не перебрав адміністрування в свої руки, бо це вважалося майном зниклої особи, тобто – офіційно – покійника; вартість плантації постійно зростала й сягла 19 446 крузаду або 3240 мойдорів.

Третє: звітність пріора кляштору Св. Авґустина, котрий одержував прибутки

протягом згаданих чотирнадцяти років; не маючи змоги звітувати за витрату грошей на шпиталь, він чесно декларував залишок у 872 мойдори, які й перекаже на мій рахунок, а королівська скарбниця тим часом не відшкодувала нічого.

Був також лист від мого партнера, який щиро віншував мене з поверненням, звітував про зростання маєтку та річну продукцію, скільки він займає скверів[39] або акрів, що вирощується, скільки працює на ній рабів; потім він проставив у листі 22 хрестики[40] як благословіння й зазначив, що стільки ж разів проказав молитву "Аве, Марія" на подяку Пресвятій Діві за те, що я живий, і запрошував мене прибути особисто і обняти посідання, а тим часом розпорядитися, кому передати майно, якщо я не приїду сам, а на завершення листа запевнив мене у щирій дружбі його і його родини й на подарунок надіслав сім ніжних леопардових шкур, привезених, очевидно, його кораблем з Африки, якому пощастило більше, ніж мені. А ще партнер прислав п'ять коробок чудових цукерок і сотню некарбованих золотих, але менших за мойдори. З тим же караваном суден двоє повірених крамарів доправили мені тисячу двісті ящиків цукрового піску, вісімсот тюків тютюну, а решту сальдо – золотом.

Я цілком міг би тепер сказати, що мені, як Йову, наприкінці повелося краще, ніж спочатку. Невимовно тенькало серце при наявності такого багатства, бо бразильські судна звичайно рушають у рейс караванами, і тому листи прийшли одночасно з адресованим мені вантажем, – мені ще й листи не доправили, а товар вже прийшов у кораблях на річці. Отож я зблід, і мені запаморочилось, тож якби старий не дав мені вчасно хильнути трунку, я з радощів міг би й померти; мені й справді було погано протягом кількох годин, аж послали по лікаря, котрий, розпитавши про причину мого стану, наказав спустити мені кров, після чого мені відлягло й покращало, – я справді вірю, що не вижив би без кровопуску.

Несподівано я став власником понад п'яти тисяч фунтів стерлінгів грішми і маєтку, як я б його назвав, у Бразилії на понад тисячу фунтів річних та ґрунтів в Англії, – і хто й зна як мені тепер називатись чи поводитись. Певна річ, треба було віддякувати моему найпершому благодійникові, старому капітанові, котрий зглянувся на мене в скруті, добрий від самого початку й чесний в кінці. Я показав йому все, що мені прислали, і сказав, що після Небесного провидіння, яке все тримає в своїй опіці, усе це – завдяки йому, і я мушу відплатити за це сторицею, тож передовсім я повернув йому сто мойдорів, одержаних у нього, потім послав по нотаря і наказав йому укласти для мене мою відмову від нинішніх і майбутніх правувань щодо чотирьохсот сімдесятьох мойдорів, які завинив мені капітан. Далі – уклав вірчий лист на щорічне отримання зиску з моєї плантації та на одержання від мого партнера звітів та розрахунків, а також від мого імені розраховуватися з ним за підсумками річних операцій, використовуючи для цього каравани суден; в прикінцевому пункті я призначав йому до життєвий щорічний ґрант у сто мойдорів коштом моєї власності, а після його смерті – п'ятдесят мойдорів річно його синові до самого скону, – так я віддячив старому.

Тепер належало подбати про подальші кроки й про те, як порядкувати майном, котре Провидіння вклало мені до рук; отож нині в мене було набагато більше клопотів,

ніж під час перебування на острові, де мені не потрібне було все, що я мав, і не мав нічого з того, що мені було потрібне; тепер у мене з'явилося багато обов'язків, і всьому треба було дати лад. Не було печери для схову грошей або місця, де б вони могли лежати без замка й ключа, доки вони не потемніють або по снідять без ужитку; навпаки, я не знав, у що їх вкласти чи кому довірити. Насправді, мій давній патрон, капітан, був чесним, а також єдиною моєю надією. Власне, мої інтереси поривали мене до Бразилії, але ж я не міг вирватись туди, доки не владнаю тут справи й не залишу з кимось усе майно. Спочатку подумав віддати давній приятельці – удові, про чесність і порядність якої я знав, але вона вже на схилі віку, у грошовій притрузі й, здається, у боргах, – отож і лишалось самому їхати в Англію й туди ж перевезти своє майно.

Але зваживсь я на це лише за кілька місяців, а що я на радість старому капітанові, моєму добродієві, то згадав і про бідну вдову, що її покійний чоловік був щонайпершим моїм добродієм, а вона, доки могла, була моїм відданим розпорядником і порадицею. Отож я звернувся до одного ліс крамаря в Лісабоні написати своєму кореспондентові в Лондоні й попросити не тільки оплатити її векселі, але й знайти її й передати готівкою сто фунтів від мене, поговорити з нею, втішити її в її злиднях і сказати, що, поки я живий, я їй і далі допомагатиму; водночас я й своїм двом сестрам у провінції надіслав по сто фунтів кожній, – скрути у них не було, але жили вони вельми скромно; одна сестра овдовіла, а до другої чоловік ставився не дуже добре. Проте нікому з родичів чи знайомих я не наважувався залишити своє майно, аби вирушити до Бразилії, й це гнітило мене.

Я вже був намірився рушати до Бразилії та оселитися там, бо ніби вже й прижився в тій країні, але остудили мене деякі релігійні міркування. Власне, стримувала мене не релігія і не було в мене тертів на цьому ґрунті, доки я жив там, однак я частіше тепер подумував доживати там віку й через це шкодував, що став папістом, бо помирати папістом не хотілося б.

Проте, як я вже казав, не це в першу чергу втримувало мене від подорожі в Бразилію, а те, що я не знав, кому залишити майно, і тому вирішив їхати в Англію, де зможу з кимось познайомитись або знайти відданих мені родичів, – отож і лаштуватися в дорогу з усім скарбом.

Готуючись до повернення додому, я вирішив полагодити справи, й передусім (а тоді саме відпливав бразильський караван) понаписувати листи у відповідь на одержані звіти; перший лист – до пріора Св. Августина з подякою за сумлінність і проханням прийняти як пожертву невикористані вісімсот сімдесят два мойдори, що з них п'ятсот мало піти на кляштор, а триста сімдесят два – бідним на розсуд пріора; насамкінець просив доброго падре молитися за мене тощо. Потім я написав подячного листа двом своїм повірникам, належно оцінюючи їхню чесність та сумлінність, але подарунків їм не передавав, бо вони їм не потрібні. Останнього листа я написав партнерові, визнаючи його підприємливість у порядкуванні на плантації та совісність у справі збільшення її вартості; я дав йому інструкції, як далі заправляти моєю часткою згідно з повноваженнями, наданими старому моєму патрону, котрому просив пересилати

належне мені, якщо я не дам інших розпоряджень, запевняючи його, що маю намір не лише приїхати до нього, але й оселитися там до смерті. До листа я додав щедрі дарунки у вигляді італійського шовку для дружини та двох дочок, про яких мене поінформував син капітана, два сувої тонкого англійського сукна, найкращого, яке я міг знайти в Лісабоні, п'ять штук чорної байки і гарне фландрське мереживо.

Усе переробивши, я випродав крам і перевів кошти в надійні векселі, а тоді взявся міркувати, який обрати маршрут до Англії: до моря я вже при звичаївся, але наразі рушати морем додому не хотілось; хтозна звідки така сильна знехоть, бо вже й вантаж відправив наперед, а проте два чи три рази передумував.

Може, це тому, що на морі мені не щастило, але в таких випадках не слід нехтувати такими думками, тому що два кораблі, – котрі я особливо ретельно вибирав для цієї нагоди, і на облавок одного з них ще й речі доправив, а з капітаном другого встиг домовитися, – до порту призначення не дійшли. Один захопили алжирці, а другий потонув уже біля входу в тор бейську гавань, і врятувалося лише три людини, – отож і там, і там мені були б непереливки.

Я розповів про свої остороги старому лоцманові, і він щиро порадив не плисти морем, а поїхати суходолом до хвилелама й звідти вже – через Біскайську затоку на Рошель, звідки можна легко й безпечно доїхати до Парижа, а там – і до Кале й Дувра, або також їхати звідси на Мадрид, а звідти суходолом – через всю Францію. Отож, така була в мене знехоть до подорожі морем, за винятком переходу з Кале до Дувра, що я віддавав перевагу подорожі суходолом: я не поспішав, шляхові витрати мене не хвилювали, а їхати було все-таки приємніше, а щоб було ще краще, старий капітан привів мені подорожника – англійського джентльмена, сина крамаря в Лісабоні; потім ми взяли ще двох англійських крамарів і двох молодих джентльменів-португальців, що їхали тільки до Парижа, – разом вийшло нас шестеро й п'ятеро слуг, бо крамарі й португальці, заощаджуючи, взяли по одному слугі на двох, а я взяв у дорогу англійського матроса за слугу, крім П'ятниці, котрий ще не при звичаївся до чужих звичаїв.

Так я виїхав із Лісабона: у всіх добрі коні, зброя – невеличкий загін, і супутники на повагу до мене вшанували мене званням капітана бо я був найстаріший, а також тому, що в мене було двоє слуг та саме я організував цю виправу.

Я не надокучав вам своїми записами з подорожника під час плавання й тепер дам спокій подорожнім записам, а оповім лише про окремі пригоди з цієї нудної й важкої подорожі.

Серед нас іспанців не було, й, прибувши до Мадрида, нам захотілося зупинитись там і подивитися іспанський двір та оглянути місто, проте з кінцем літа належало поспішати й ми рушили з Мадрида десь серединою жовтня, однак дорогою до наваррського кордону нас у кількох містечках попереджали, що з французького боку гір шляхи закидало снігом і кілька мандрівників навіть повернулися до Памплони, після даремної спроби пробитися через замети.

Ні цьому ми переконались доїхавши до Памплони; для мене, що завжди жив у

жаркому кліматі, де одяг майже не потрібний, холоднеча була нестерпна, тим більше, що ми лише десять днів тому були в Старій Кастилії, де стояла спека, а тут пронизуватий сіверкий вітер з Піренеїв цілком міг повідморожувати нам пальці на руках і ногах.

Бідолашний П'ятниця нежартома перелякався, побачивши засніжені гори і відчувши такий незвичний для себе холод. Ще й у Памплоні сніг день при дні, мов з рукава, і люди дейкали, що пала рання завалиста зима; дороги там і без того важкі, а тепер стали геть непрохідні; де-не-де високі наспи снігу не можна було подолати, бо, на відміну від північних країн, сніг тут не промерзав, а залишався пухким, і щокроку можна було провалитися й бути похованими живцем. У Памплоні ми пробули майже двадцять днів, і я (тоді почались первозимки й покращення не передбачалось, бо в Європі зайшла найлютіша зима на людській пам'яті) запропонував їхати до Ондаррібії, а звідти – зовсім близько морем у Бордо. Доки в нас думка думкою пошибала, нагодилося чотири французи, яких завія тримала з французького боку, як нас з іспанського, – вони знайшли провідника, який провів їх лангедокськими верхами, де снігу їм не заважав, бо замети достатньо промерзли й покрив витримував коня з вершником. Ми послали по цього провідника, і він сказав, що візьметься провести нас тим же маршрутом, якщо ми достатньо озброєні, щоб захиститися від диких звірів, бо під час таких снігопадів на передгір'ї з'являються голодні вовки. Ми сказали, що готові до зустрічі з цими хижаками, аби він нас не вивів на двоногих хижаків, які, особливо з французького боку, становили неабияку небезпеку, як нам казали. Він заспокоїв нас, що на нашому маршруті такого не буде, й ми охоче згодилися йти з ним, а з нами ще дванадцять джентльменів зі слугами, французів та іспанців, що, як я казав, намагались пробитись, але мушили повернутись.

Отож, ми з провідником рушили з Памплони 15 листопада; власне, я здивувався, що попрямували ми не вперед, а завернули миль на двадцять назад, на ту дорогу, якою ми приїхали з Мадрида; проїхавши дві річки, ми опинились на рівнині з теплим кліматом, приємним краєвидом і без снігу; звідти, круто завернувши ліворуч, він підвів нас до гір з іншого боку; гори й урвища лякали нас, але він надавав кругу, вів меандрами й звивистими стежками, й ми обійшли гірське пасмо, не потерпаючи від снігу; раптом провідник показав нам удалині гарні й родючі провінції Лангедок та Гасконь, що зеленилися й квітували, хоча дорога в нас попереду була ще важка.

Нас трохи непокоїло, що цілу добу густо сніжило, й подорож ускладнилася, але провідник заспокоював, що ми скоро цю дільницю перейдемо; і справді, покладаючись на нього, ми почали спуск і день у день посувалися далі на північ.

Аж ось сталося: до ночі лишалося години дві, провідника попереду десь не видно, коли дорогою з байраку вискочило три вовчища, а за ними й ведмідь; двоє вовків кинулись на провідника і, якби він був десь далеко, вони б його розірвали раніше, ніж ми встигли б допомогти, – один кинувся на коня, а другий напав на провідника так люто, що йому не вистачило ні часу, ні тям вихопи – він тільки пробі кричав. Поруч зі мною їхав П'ятниця, і я послав його подивитись, що коїться. П'ятниця здаля закріпив

провідника й зарепетував: "Пане! Пане!", але парубок він сміливий і метнувся до бідолахи та з пістоля прострелив голову вовкові, що кидався на того.

Горопасі пощастило, що нагодився саме П'ятниця, бо він звик до таких хижаків у себе вдома й не боявся їх, а просто підійшов і пристрелив його, бо хтось інший з нас стріляв би здаля і або не попав би у вовка, або поцілив би в провідника.

Таке й відважнішого за мене чоловіка налякало б; насправді настрахалося все наше товариство, коли після пострілу П'ятниці з обох боків долинуло гнітюче вовче виття, яке помножувалося гірською луною, створюючи уявлення про безліч вовків, а може, їх таки немало, й краще на це вважати; проте, коли П'ятниця вбив вовка, другий вовк, що гриз коня, покинув його і дременував, – шкоди він йому не завдав, бо вчепився в гуглі, які застрягли в зубах. Дісталось найбільше чоловікові: лютий звір шарпонував двічі – за руку й трохи вище коліна; провідник намагався боронитись, але кінь не слухавсь, і чоловік був би впав з коня, якби не нагодився П'ятниця й не застрелив вовка.

Зрозуміло, що на гук пострілу П'ятниці всі підострожили коней й ми всі погнали кіньми, наскільки дозволяла важка дорога, аби поглянути, що сталось. Щойно дерева лишились позаду, ми побачили, як П'ятниця визволяє бідолашного провідника, хоча й не розрізнили відразу, яку звірюку він убив.

Розділ XX. Боротьба П'ятниці з ведмедем

Змагання П'ятниці з ведмедем було напрочуд сміливе й дивовижне: видовище невідпорне, хоча спочатку ми за нього перелякались. Ведмідь – важка й незграбна істота і не прудка, як легколапий вовк; він має дві відмітні риси: по-перше, він не полює на людей (хіба що на нього нападуть, або він украй зголоднів через снігопади, як у нашому випадку), ви його не чіпаєте, і він вас не чіпатиме, але поводитись треба з ним чемно й поступатися дорогою, тому що він вихований джентльмен; дорогою він не поступиться навіть принцovi; якщо ви дуже перелякались, то краще дивіться в інший бік і продовжуйте рух, бо якщо, бува, зупинитесь і подивитесь йому в очі, він сприйме це як образу, проте якщо ви кинете щось у нього, хоч і цурпалок завбільшки з палець, він образиться, відкладе всі справи й принципово зажадає сатисфакції, це його перша риса; друга полягає в тому, що, відчувши образу, він переслідуватиме вас завжди і скрізь, доки не подолає вас.

Мій слуга П'ятниця врятував провідника: коли ми над'їхали, він саме знімав його з коня, бо чоловіку було боляче, він був переляканий, і цієї миті ми зауважили, що з лісу виходить ведмідь – такого бурмила я ще не бачив. Він нас здивував своєю появою, а на обличчі П'ятниці відбилась радість і мужність. "О! о! о! – сказав він тричі, показуючи на ведмедя. – Пане, мені дати з ним привітатись, ви зараз реготати".

Мене його радість здивувала. "Дурний, – кажу, – він же з'їсть тебе". "Їсти мене? їсти мене? – двічі повторив П'ятниця, – мій його їсти, я вас розреготати. Просто стійте, а мій вас розреготати". П'ятниця сів, умиць роззував черевики, узув пару мештів-човників (у нас так називають їхні туфлі без підборів, що він їх мав у кишені), передав коня іншому

служі та помчав з рушницею, як вітер.

Ведмідь ступав м'яко й нікого не чіпав, аж ось П'ятниця наблизився до нього й гукнув, ніби той мав зрозуміти: "Слухай! Слухай!, – каже П'ятниця, – Мій до тебе звертатись!" Ми тим часом спускались оддалік ґасконським схилом і в'їхали у лісні місця мисливських угідь, де на рівному безліссі порозкидані купки дерев. П'ятниця, як у нас кажуть, ішов назирці за ведмедем, а тоді дорівнявся до нього, підняв каменюку й пожурихав у нього, лучивши в голову, але ведмедеві це виграшки, бо в нього голова міцна, як мур, проте свого П'ятниця домігся, бо безстрашний зухвалець так і хотів, аби ведмідь заповзявся за нього, тому що тоді він зможе *розреготати* нас, як він висловився. Щойно ведмідь відчув удар і запримітив нападника, відразу повернувся й гайнув за ним сягнистими стрибками, переставляючи лапи, як кінь, коли біжить учвал, а П'ятниця тікав у нашому напрямі, ніби по допомозі, і ми гуртом налаштувалися стріляти у ведмедя, щоб урятувати слугу, хоч я й злостився на нього за те, що він привабив до нас ведмедя, коли той десь ішов собі у власних справах, а надто за те, що сам при цьому втік, і я закричав: "Отакі твої, собацюро, жарти? Забирайся сам і про коня не забудь, щоб ми могли пристрелити звіра". А він на те: "Не стріляти! Не стріляти! Ані руш! Буду вас розреготати", і далі біг на пару футів попереду ведмедя, а тоді примітив неподалік від нас годящий дуб, зробив нам знак рукою уважно дивитись, наддав ходи й вправно видряпався на дерево, поклавши рушницю на землю ярдів за п'ять-шість від стовбура. Аж ось надбіг і ведмідь, і ми трохи підійшли, тримаючи дистанцію; спочатку він зупинився біля рушниці, понюхав, але не чіпав, і почав, попри свою величезну вагу, наче кішка, видряпуватись на дерево. Поведінка слуги здавалась мені дурною примхою: їй-же-їй, нічого смішного я не бачив; проте, побачивши, що ведмідь виліз на дерево, ми все-таки під'їхали ближче.

Вже біля самого дерева ми побачили, що П'ятниця дістався до маленьких гілок на розгіллі великої гілки, а ведмідь наблизився до її половини гілки. Щойно ведмідь опинився на розгіллі, П'ятниця нам і каже: "Зараз я вчити ведмедя танцювати", – й узявся підстрибувати й розхитувати гілку, через що ведмідь ледь не втратив рівновагу, але прикипів до місця й почав озиратися поза себе, намагаючись зрозуміти, як повернутись назад, аж отут ми зайшлися сміхом. Але в П'ятниці ще все було попереду: побачивши, що той прикипів до місця, він почав гукати до нього, ніби ведмідь міг говорити по-англійському: "Далі не підеш? Ще трохи йди", -- і припинив підстрибувати й розхитувати гілку; ведмідь нібито зрозумів і посунувся наперед, а П'ятниця знов почав підстрибувати, й ведмідь ще раз зупинився. Ми вирішили, що час добити звіра, й закричали, щоб П'ятниця припинив розгойдувати гілку, тому що ми стрілятимемо, але той став благати: "Прошу вас, прошу вас... Я сам стріляти потому (він хотів сказати: потім застрелю)". Коротше кажучи, П'ятниця стільки танцював, а ведмідь так кумедно втримувався, що ми вдосталь нареготались, хоч і не до тям було, що саме парубок втне далі, бо спочатку думали, що він хоче струсити ведмедя на землю, але той виявився надто спритний і далі не посувався й тримався пазурами й лапами, щоб не впасти, і тому незрозуміло, до чого ж усе-таки йдеться. Але П'ятниця скоро все

з'ясував; побачивши, що ведмідь добре вчепився за гілку й далі не рушить, звернувся до нього: "Гай-гай, далі не йдеш, то я йду, твоя до мене не йде, моя до тебе піде", - а тоді перебрався до гілки, що зігнулась під його вагою й можна було зістрибнути на землю; він так і зробив, а потім кинувся до рушниці, схопив її та завмер. "Ну, що тепер?", - спитав я його, - Чому не стріляєш?" "Не стріляти, - відказав він. - Мій стріляє - мій не вбиває, мій стояти й ще вас роз реготати". Отак він і вчинив, бо, побачивши, що ворог зник, ведмідь обачно й поволі позадкував до стовбура, чіпляючись пазурами за стовбур і переставляючи неквапно лапи, зліз додолу. Але перш ніж той устиг поставити задню лапу на землю, П'ятниця підійшов до нього впритул, вставив йому у вухо дуло рушниці і вбив його. Потім нетяга повернувся подивитись, чи ми регочемо, побачив, що вираз у нас задоволений, він і собі зайшовся реготом. "Так ми стріляти ведмідь удома", - пояснив П'ятниця. "Як же ви їх стріляєте? - перепитав я. - Але ж у вас нема рушниць". "Нема рушниць, але багато чудово стріляти довгі стріли", - відповів він. Отак ми розважились, хоча й досі перебували в глушині, провідника пошарпали вовки, і що робити далі, ми не знали; мені в голові досі лунало вовче виття - тільки один ще раз у житті мене щось так жахало: рев на африканському узбережжі.

Через це і через близькі сутінки ми не оббілювали ведмедя, як на цьому наполягав П'ятниця, хоч і треба було б це зробити, проте попереду лежало ще три ліги дороги, й провідник наглив, - тому ми покинули тушу й рушили далі.

Землю досі вкривав сніг, але вже не такий глибокий і небезпечний, як у горах; голодні хижі звірі, як нам потім переповідали, у пошуках поживи й собі подались на угіддя та рівнину, вчиняючи велику шкоду по селах: кидались на людей, подрали чимало овець і коней, загризли кілька душ. Попереду була небезпечна місцина, і провідник попередив, що як є ще вовки, то тільки тут; це був невеличкий, оточена лісом низькоділ, і треба було йти путівцем до села, щоб обночуватися. Ми в'їхали в ліс за півгодини навзаходи сонця, а виїхали на рівнину, коли вже звечоріло; на в'їзді все пройшло спокійно, хіба що в переліску на пару фарлонгів^[41] побачили п'ятьох здоровезних вовків, що мчали вервечкою через путівець ніби за своєю жертвою; вони промайнули, не звернувши на нас уваги. Полохливий провідник відразу перестеріг нас, що можуть іще з'явитись вовки. Ми тримали зброю наготові й роззирались на всі боки, але вовків не було, доки за півліги перелісок скінчився й ми виїхали на рівнину. Тут дійсно треба було бути на сторожі. Найперше ми побачили мертвого коня, що його зарізали вовки: тузін хижаків перед нами не стільки м'ясо жерли, скільки гризли кістки, бо всю решту вже поглинули. Ми вирішили не порушувати їхню учту, і їм було до нас байдуже. П'ятниці кортіло вгатити по них, але я цього не дозволив, бо потім клопоту не обкидаєшся. Ми ще й половини рівнини не проїхали, як почули в ліску ліворуч жахливе вовче виття, і раптом висипала на нас сотня вовків, що сунули лавою, наче регулярне військо на чолі з досвідченими офіцерами. Я не знав, як у таких випадках організовують відсіч, , але вирішив, що найкраще вдатись до кільцевої оборони; ми негайно згуртувались а щоб у стрільбі не було великих інтервалів, я наказав стріляти через одного, а решті готуватися до другого стрілу, якщо вовки

тиснутимуть далі, а перші стрільці тим часом не перезаряджатимуть рушниці, а наготовлять пістолі, бо в нас на кожного припадало по фузеї та два пістолі; стріляючи за такою схемою, ми могли зробити разом шість залпів, але такої потреби наразі не було, бо після першого стрілу ворог зупинився, злякавшись гримотіння та вогню. Чотирьох ми поклали, поціливши в голову, кілька поранених вовків подалися геть, кривавлячи сніг. Тож вовки спинились, але не позадкували, і тут я пригадав розповіді, що найлютіші звірі бояться людського голосу, і, за моїм наказом, увесь загін загорлав, і я побачив, що розповідали мені по правді, бо через гомін вовки почали задкувати й відступати. Я наказав стріляти навздогін удруге, і вовки чвалом дременули до лісу. Ми змогли тим часом їхати далі й перезарядити зброю, але щойно ми заладували фузеї й приготувались, як почули страшне виття далі з того ж лівого боку путівця.

Надворі споночіло, й наш стан ускладнився – ми чули квиління та виття тих самих істот, аж раптом ми побачили три вовчі зграї: одну – ліворуч, другу – поза нами й третю – попереду, тобто вони нас ніби оточили, хоча й не нападали; ми якомога хутчіше посувались уперед, але розбитим путівцем коні могли йти лише клусом. Так ми підїхали до узлісся на протилежному кінці рівнини, й вельми здивувались, побачивши в підліссі розпорошену юрму вовків. Зненацька з другої просіки гримнув постріл, і звідти вилетів, як вітер, вкульбачений кінь, а за ним мчало шістнадцять-сімнадцять вовків; коневі вдалося відірватись, але ми вважали, що він довго такий темп не витримає і, звичайно, вовки його наздоженуть, – так, либонь, і сталося.

Перед нами зринуло страшне видовище: біля просіки, з якої вискочив кінь, лежали рештки ще одного коня й трупи двох людей, загризених ненажерними хижаками; один із них, напевне, був тим, хто стріляв, бо біля нього лежала розряджена рушниця, а голову й верхню частину тулуба вовки зжерли. Ми не жартома перелякались і не тямили, що робити далі й куди прямувати, але хижаки невдовзі спонукали нас до дії, оточивши нас і сподіваючись на поживу, – я був переконаний, що їх там не менше трьохсот. Нам трохи пощастило, що сталося це на узліссі, тому що трохи обіч там лежало кілька будівельних дерев, які зрубали минулого літа й мали тепер вивезти. Я завів свій невеличкий загін межі тих дерев і розташував його за одним довгим деревом, а тоді наказав злізти з коней і, використовуючи те дерево як бруствер, утворити трикутник чи три лінії захисту, поставивши коней у середину. І добре, що ми так вчинили, бо вовки атакували нас з усією хижацькою люттю. Вони кинулися з гарчанням і полізли на отой бруствер, засліплені жаданням здобичі, а підігрівав їхню лютість вигляд коней поза нами. Я сказав своїм стріляти за попередньою схемою – через одного, і вони так добре намірились, що відразу поклали кількох вовків, але стріляти довелось без зупину, бо вовки перли, як чорти: задні тисли на передніх.

Після другого випалу здалося, що вовки трохи охололи, і я гадав, що вони підуть геть, та ба! – за мить у наступ пішли інші, і ми двічі стрілили гуртом з пістолів, – разом за чотири випали ми поклали, либонь, сімнадцять-вісімнадцять і скалічили вдвоє більше вовки, але вони не вгавали. Мені не хотілося, щоб ми використали весь боеприпас зашвидко, і я гукнув свого слугу, – не П'ятницю, що робив іншу, важливішу

роботу – спритно перезаряджав мою і свою рушниці під час атаки, – отож, я гукнув другого слугу і, давши йому ріг-порошницю, наказав насипати смужку пороху поширше вздовж стовбура. Ледве він упорався й встиг відійти, як знов полізли вовки й деякі вже опинились над пороховою смугою, і тоді я надавив курок незарядженого пістоля біля смужки, й порох зайнявся і обсмалив шістьох-сімох вовків, що були на стовбурі, і вони від болю та переляку від вогню метнулися межі нас, і ми їх швидко уколошкали, а решта трохи оступилася, перестрахавшись спалаху, який підсилила запала ніч, – і тут я востаннє наказав випалити з пістолів, а потім всі ми разом ревнули, аж після цього вовки дмухнули драла, а ми взялися добивати шаблями десь із двадцят�ох пораниених хижаків, що корчилились на землі, і це дуже прислужилось, бо їхні товариші передсмертне скавучання зрозуміли краще й, нарешті, дали нам спокій.

Загалом ми вбили десь із шістдесят вовків, а якби це сталось удень, ми поклали б їх набагато більше. Отак побойовище очистилось, і ми продовжили нашу путь, бо лишалось проїхати ще цілу лігу. З лісу кілька разів долинали виття й вереск хижаків і, здавалось, навіть бачили кількох, але сніг-сліпак не давав роздивитись. Десь за годину ми доїхали до містечка, де збирались нічліжити, а там паніка і всі озброєні, бо попередньої ночі на них наскочили вовки й ведмеді й так усіх налякали, що вони цілодобово вартували, щоб захистити худобу й, звичайно, людей.

Наступного ранку наш провідник виявився геть хворим, кінцівки йому напухли від двох гнійних ран, тож їхати далі він не міг; довелося взяти провідника з місцевих та їхати до Тулузи, де теплий клімат, родюча й приємна місцевість, де немає ні снігу, ні вовків, ні іншого лиха, але коли ми розповіли в Тулузі про наші пригоди, нам сказали, що це звичайна річ у великих лісах біля підніжжя гір, особливо коли землю вкриває сніг, проте їх цікавило, де ми взяли такого провідника, котрий наважився вести нас тим маршрутом у сувору пору року, – ще диво дивне, що ми лишилися живі. Вони розкритикували нашу оборону, коли ми поставили коней поза собою, бо п'ятдесят проти одного, що вовки лютували саме через коней і при вигляді близької здобичі мали нас роздерти тому що зазвичай вони лякаються рушниць, але голод, завзяття при вигляді коней притлумило в них відчуття небезпеки, і якби не наша безперервна стрілянина й не хитрощі зі стрічкою пороху, що здолали їхній шал, то вовки найшвидше розідрали б нас на клоччя, а якби ми залишились у сідлі й стріляли як вершники, то вони не так нападали б на коней, коли бачили на них людей, а насамкінець вони сказали нам, тримаючись гурту, покинули б коней на поталу вовкам, то хижаки стількох озброєних стрільців не чіпали б і дали б спокійно піти звідти. Щодо мене, то я більшого страху ніколи не зазнавав, тому що бачив перед собою навалу понад трьохсот чортів з роззявленими пащами, які хотіли нас ізжерти, сховатись ніде, а погибель – ось вона; гадаю, більш ніколи в житті я не піду через ті гори, а краще обпливу тисячу ліг морем, хоча б при цьому там щотижня й штормило.

Францію я проїхав без пригод, а про саму країну інші мандрівники нарозповідали вже краще за мене. З Тулузи я подався в Париж і, майже без зупинки, в Кале, й 14 січня безпечно зійшов на берег у Дуврі після тривалої подорожі у сувору й холодну

пору року.

Оце вже й по мандрах; нововіднайдена нерухомість знов у моєму володінні, всі привезені векселі оплачені.

Моїм головним інформатором і таємним радником була давня знайома – вдова, котра на віддяку за гроші, що я їй переслав, не рахувалася ні з якими клопотами, виконуючи роботу для мене, а я настільки на неї покладався, що був цілком спокійний за довірене їй майно: мені від самого початку пощастило з цією жінкою бездоганних звичаїв.

Тепер, вирішивши продати свою плантацію в Бразилії, я написав своєму давньому другові в Лісабоні, який пропонував її двом крамарям, спадкоємцям моїх довірчих власників, котрі жили в Бразилії; вони прийняли пропозицію й переказали оплату в тридцять три тисячі песо до кореспондентського банку в Лісабоні.

У відповідь я підписав зобов'язання про продаж за надісланою з Лісабона формою й переслав його своєму старому другові, котрий у відповідь вислав мені векселі тридцять дві тисячі вісімсот песо за нерухомість, залишивши собі довічну річну платню в сто мойдорів, яку я йому обіцяв коштом ренти за плантацію. Отак завершилася перша половина мого життя, що складалася з пригод і фатуму на шахівниці Провидіння і виявилася такою рідкістю у нашому світі: починалося все з глупства, але завершилося набагато щасливіше, ніж я міг будь-коли сподіватись.

Кожен міг би подумати, що, здобувши чимале майно таким коштом, я шукай-бідую більш не стану. Так воно й справді було б, якби ж не різні обставини... та й при звичаївсь я до мандрів, сім'ї в мене не було, родичів небагато, нові друзі, попри моє багатство, не з'явилися; через це, навіть продавши маєток у Бразилії, я не міг не думати про цю країну; знову мріялось про напнуті вітрила, дуже кортіло побачити свій острів, чи ще живуть там бідні іспанці. Удова, мій добрий друг, щиро мене відраджувала, і її наполягання так на мене впливали, що років сім я втримувався від того, аби гайнути у світі. У цей період я взяв двох небожів, синів одного з моїх братів, під свою опіку. Старший мав свої невеличкі статки; я виховав його як джентльмена і в своєму заповіті відписав йому децицію на додачу до його майна. Молодшого я прилаштував у науку до капітана корабля, і за а п'ять років він став тямким, відважним і підприємливим парубком, і тому я знайшов йому гарне судно й вирядив у плавання, а він згодом намовив мене, старого, на нові пригоди.

Тим часом я собі якось облаштувався: по-перше, я досить вдало й залюбки одружився, у мене народилося троє дітей – двоє синів і донька; однак, коли дружина померла, а небіж повернувся із зисковної подорожі до Іспанії, моя схильність до мандрів і його настирливі вмовляння справили свій вплив і змусили мене 1694 року вирушити на його судні приватним крамарем до Ост-Індії.

Дорогою я відвідав свою нову колонію на острові, побачив своїх наступників-іспанців; вислухав оповіді про їхнє життя й учинки негідників, яких там залишив, як та погань збиткувалася спочатку над бідолашними іспанцями, як дійшли згоди, посварились, об'єднались, поділились і як, кінець-кінцем довелось іспанцям вдатись до

наси́льства й підкорити негідників, з якою чесністю іспанці порядкували ними, – і вся ця докладна історія, як і моя, сповнена розмаїття й дивовижних придибашок; а ще цікаво було слухати про їхні битви з карибами, що кілька разів висідали на острові, про різні вдосконалення на острові, про те як п'ятеро з них вирушали у виправу на суходіл й привезли бранцями одинадцять чоловіків і п'ять жінок, від яких – на час мого прибуття – на острові було двадцять дітей.

Я пробув там днів двадцять та залишив їм необхідну всячину, зокрема зброю, порох, набої, одяг, інструменти, а також теслю й коваля, яких доправив з Англії.

Крім цього, я понарізував їм землі: загальне право власності залишив собі, але всі наділи узгодив з ними; я владнав з ними всі справи, зобов'язав і далі жити на острові, і аж тоді продовжив свою путь.

Відтам ми попрямували до Бразилії, де придбав і відіслав острів'янам барку у супроводі ще кількох людей з відповідними запасами, а ще – сімох жінок, котрі могли й працювати й дружинами бути, якби їх хтось узяв.

Англі́йцям я обіцяв доправити кількох жінок з Англії разом з чималим вантажем потрібних у господарстві речей, якщо вони схочуть займатися рільництвом... але виконати цю обіцянку мені не вдалося. Приборкані лайдаки перетворились на чесних і працюючих хлопців, які одержали й своє господарство. Для них з Бразилії я послав п'ять корів, з них – три тільні, овець і свиней, які до наступного мого приїзду дуже там розплодилися.

Але все це, разом з розповіддю про навалу трьохсот карибів, які поталували плантації, про два етапи боротьби з наскочниками, бо спочатку острів'яни зазнали поразки, і одного з них було вбито, а тоді шторм знищив ворожі каное, і частина карибів померла з голоду, а решту вимордували, повернули собі й знов почали обробляти плантації й продовжили своє життя на острові.

Про все це, про цікаві випадки зі мною й нові пригоди в наступні десять років я продовжу розповідати в другій частині своєї книжки[\[42\]](#).

КІНЕЦЬ

ПРИМІТКИ

[\[1\]](#) Колись берберське місто Сала називали ще на старий французький манір Сале (прим. пер.).

[\[2\]](#) До Гібралтару (прим. пер.).

[\[3\]](#) Сіканець – особливо велика шротина (прим. пер.).

[\[4\]](#) Судини з глини, висушеної на сонці (прим. пер.).

[\[5\]](#) Вартість "піратських" грошей із зображенням вісімки становила на той час вісім срібних реалів (прим. пер.).

[\[6\]](#) Гандредвейт або англійський центнер становив 112 фунтів чи 50,8 кг (прим. пер.).

[\[7\]](#) Асієнто, власне, це контракт, що укладався з відповідними урядами. За часів

Дефо, до речі, справа актуалізувалася завдяки іспано-британським переговорам, які мали на меті упорядкувати работоргівлю (прим. пер.).

[8] Суперкарго – представник фрахтівника на судні, здебільшого на правах другого помічника капітана (прим. пер.).

[9] (фр.) Вирішальний удар.

[10] Восьма частина милі (прим. пер.).

[11] Велика бочка місткістю на 227-240 л (прим. пер.).

[12] У деяких вірників – день обов'язкового відпочинку (прим. пер.).

[13] Один із перших інструментів, що потім перетворився на прозорні труби й телескопи (прим. пер.).

[14] Це, либонь, *Olea europaea* subsp. *cuspidata* – підвид оливи, яку раніше називали *Olea cuspidata* і *Olea africana*, тобто африканська олива. Це дерево взагалі в різних місцинах називалося по-різному, зокрема – дика олива, залізне дерево тощо. Власне, залізним деревом у давнину називали й інші породи, що мали тверду важку деревину (прим. пер.).

[15] Пс. 50 (49) : 15. Цит. за "Біблією Хоменка", – прим. пер.

[16] Там же, Пс. 78 (77) : 19, – прим. пер.

[17] Вочевидь, алюзія до Листа до Римлян 2 : 4-5 (прим. пер.).

[18] Насправді в Новому Заповіті читаємо: "Його Бог підняв правицею своєю, як князя і Спаси, щоб дати Ізраїлеві покаєння і відпущення гріхів", Звершення апостолоів, 5 : 31 (прим. пер.).

[19] Сабат у різних конфесіях витлумачується на свій штиб: у християн це день спочину в неділю (прим. пер.).

[20] Пек=9.08 л (прим. пер.).

[21] Ліденголський ринок знаходиться в Лондон-сіті на вулиці Грейсчерч. Він заснований у 14 ст. на місці Лондона римської доби (прим. пер.).

[22] В оригіналі – приблизна цитата з Листа до Євреїв (13:5), котра далі тлумачиться поза справжнім контекстом (прим. пер.).

[23] 17.4 фунта (прим. пер.).

[24] 1 бушель дорівнює 36.37 л (прим. пер.).

[25] Акр становить 4,050 кв. м. або 0.405 га (прим. пер.).

[26] 1 фатом = 182 см (прим. пер.).

[27] Дефо вживає термін фрегат у старому розумінні, – просто будь-який човен.

[28] Пс., 50:15.

[29] Пс., 26 (27):14.

[30] (лат.) до нескінченності, на безрік (прим. пер.).

[31] Цю ж срібну монету називали тоді **песо** (прим. пер.).

[32] Натруська – невелика порошниця для насипання пороху на поличку рушниць (прим. пер.).

[33] Муїдор – давня португальська й бразильська золота монета (прим. пер.).

[34] Дерево *Maclura tinctoria* (прим. пер.).

[35] Дерево *Caesalpinia echinata* (прим. пер.).

[36] *іст.* півбаркас.

[37] Англійський центнер або 112 фунтів.

[38] Йдеться про річку, яку в Португалії називають Техо.

[39] 1 сквер = 100 кв. футів (9,29 кв. м).

[40] У давній нумерології число 22 справджувало сни та мрії. Воно належало до щасливих чисел.

[41] 1 фарлонг = 201 м (*прим. пер.*).

[42] Д. Дефо, "Подальші пригоди Робінзона Крузо".